

Poliszémia és kognitív nyelvészet

Rendszeres főnévi poliszémiatípusok a magyarban

Ph.D. értekezés

ELTE Elméleti nyelvészet doktori program

2004.

szerző: Pethő Gergely Tamás

témavezető: Kiefer Ferenc akadémikus

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó: A kognitív nyelvészet és a poliszémia aktualitása.....	1
1. A kognitív nyelvészet fogalma és célkitűzései	1
2. Kognitív nyelvészet, szójelentéstan és poliszémia.....	3
3. A disszertáció szerkezete	4
I. fejezet: Mi a poliszémia? — Áttekintés a kortárs kutatásról és eredményeiről	7
Bevezetés	7
I.1. Mi a poliszémia? – Terminológiai tárgyú megjegyzések	10
I.2. A poliszémiával foglalkozó irodalom 1987 előtt.....	13
I.2.1. Poliszémia és homonímia.....	14
I.2.2. Rendszeres és nem rendszeres poliszémia	16
I.2.3. A rendszeres poliszémia két modellje.....	19
I.3. A poliszémia a holisztikus kognitív szemantikában	22
I.3.1. Prototípusok és poliszémia.....	22
I.3.2. Metafora, metonímia, poliszémia.....	25
I.3.3. A poliszémia holisztikus kognitív megközelítésének Geeraerts általi módosításai	28
I.3.4. Deane poliszémiaelmélete	29
I.4. Nunberg pragmatikai poliszémiaelmélete	37
I.5. A poliszémia a kétszintű szemantikában	44
I.6. Kilgariff (1992) megközelítése	52
I.7. A generatív lexikon elmélet.....	56
I.7.1. A poliszémia forrásai Pustejovsky (1995)-ben.....	56
I.7.1.1. Módszertani problémák a GL reprezentációs rendszerével kapcsolatban.....	60
I.7.2. A poliszémia forrásai Copestake/Briscoe (1996)-ban	65
I.7.3. A rendszeres poliszémia automatikus számítógépes feldolgozása Buitelaar (1998)-ban.....	67
I.8. Konklúziók	72
II. fejezet: A főnevek poliszémiája a magyarban	75
Bevezetés	75
II.1. Poliszémia és homonímia.....	77
II.2. Általános jelentés és határozatlan jelentés	83
II.2.1. Általánosság	83
II.2.2. Határozatlanság.....	84
II.2.3. Aktív zónák.....	86
II.2.4. Kényszerített típusjegyeztetés.....	90
II.3. A rendszeres poliszémia és a metonímia.....	98
II.3.1. Specifikus poliszémiatípusok.....	104
II.3.2. Általánosabb poliszémiatípusok	128
II.3.3. Összefoglaló megjegyzések	133
II.3.4. Metonímia.....	137
II.4. A rendszeres poliszémia elhatárolásának problémái	141
II.4.1. Rendszeres poliszémia és homonímia.....	141
II.4.2. Rendszeres és nem rendszeres poliszémia	141
II.4.3. Rendszeres poliszémia és aktív zónák	143
II.4.4. Rendszeres poliszémia és kényszerített típusjegyeztetés	145
II.4.5. Összegzés.....	147
II.5. A nem rendszeres poliszémia	148
II.5.1. Nem rendszeres, metonimikusan motivált poliszémia.....	148
II.5.2. Pszeudorendszeres, metonimikusan motivált poliszémia	148
II.5.3. Kvázirendszeres, metaforikusan motivált poliszémia	149
II.5.4. Egyedi, metaforikusan motivált poliszémia.....	151
II.6. Összefoglalás és kitekintés.....	153
Összegzés	157
Hivatkozott irodalom.....	159

ELŐSZÓ

A KOGNITÍV NYELVÉSZET ÉS A POLISZÉMIA AKTUALITÁSA

A kognitív nyelvészet és a poliszémia egyaránt a 20. századi nyelvtudomány utolsó két évtizedének igen népszerű, sőt divatos fogalmai voltak. Elöljáróban dióhéjban vázolom a kognitív nyelvészet fogalmát és alapvető célkitűzéseit, majd röviden jelzem, hogy miben ragadható meg a poliszémia divatossá válása.

1. A kognitív nyelvészet fogalma és célkitűzései

A kognitív nyelvészetnek (a születő, új nyelvészeti paradigmának, amely az egységes, interdiszciplináris fogantatású kognitív tudomány részeként definiálja újra a nyelvtudományt) az ötlete 1980 körül vetődött fel több meghatározó, igen befolyásos tudós írásaiban. Mindenekelőtt Chomskyra, George Lakoffra, Jackendoffra és Manfred Bierwischre gondolhatunk. A nyolcvanas évek második felére világosan elhatárolódott **két jelentős csoport** az új kognitív mozgalmon belül: az ún. modularista és az ún. holisztikus kognitív nyelvészeti irányzat.

A **modularista** kognitív nyelvészet Fodor nyomán azt vallja, hogy a nyelv mint specifikusan emberi képesség az elme egy vagy több, az általános intelligenciától és az egyéb mentális jelenségektől **funkcionálisan elkülönülő, adott feladatokra specializálódott alrendszereként**, azaz fodori értelemben modulként jellemezhető. A nyelvi modul az elme egyéb feldolgozó mechanizmusaival csak közvetetten érintkezik, saját szervezettséggel, működési elvekkel és **csak számára hozzáférhető és feldolgozható szimbolikus információkkal** (ún. reprezentációkkal) rendelkezik.

A **holisztikus** kognitív nyelvészet ezzel szemben úgy véli, hogy a nyelvi képességek **nem választhatók el a megismerés egyéb tényezőitől** (így pl. az általános intelligenciától, az emberi test fizikai érzetétől stb.). Azt igyekszik bizonyítani, hogy **nincsenek specifikusan a nyelvi képességre jellemző működési elvek**, hanem a nyelv szervezettsége, működési elvei és az általa feldolgozott információk lényegileg azonos jellegűek, mint a gondolkodás, az érzelmek és az emberi megismerés egyéb aspektusainak megfelelő tényezői. A holisztikus kognitív nyelvészetre igen nagy hatással volt a 70-es évek közepén létrejött pszichológiai **prototípuselmélet** (bár a nyelvi képesség moduláris jellegének az elutasítása és a prototípuselmélet között semmi lényegi összefüggés nincs, és a két gondolat kö-

zötti kapcsolatot nemigen indokolja más, mint Lakoff megfelelő témájú és szemléletű írásainak a befolyása). A prototípuselmélet középpontba helyezése miatt nem véletlen, hogy a holisztikus nyelvészek a modularistákkal ellentétben a megismerést többnyire nem szimbólumok bizonyos szabályokat követő manipulációjának tartják, hanem (a konnekcionizmus nevű pszichológiai irányzatnak megfelelően) **észleletek közötti asszociatív kapcsolatok** fokozatos (azaz nem „digitális” jellegű) létrejöttének és aktivációjának a következményének.

A modularista csoportba mindenekelőtt Chomsky és a nyelvelmélet pszichológiai realitásának problémáját kifejezetten tematizáló generativista szerzők tartoznak, pl. Pinker, Bickerton, Lasnik, Culicover és Lightfoot. Figyelmet érdemel ennek kapcsán mindenekelőtt a nyelvelsajátítás ún. logikai problémáját tárgyaló irodalom, amely problémáról az érintett nyelvészek zöme úgy véli, hogy a modularista és a holisztikus felfogás közötti vita kulcsát, eldöntésének empirikus alapját rejti. Szintén modularista nézeteket vall Ray Jackendoff, bár az ő „besorolása” annyiban problematikus, hogy tudományszociológiai szempontból a holisztikus nyelvészekhez közelebb áll, mint a generativistákhoz. A német Manfred Bierwisch munkásságának az utóbbi 25 évben központi témája volt a nyelvi képesség moduláris felfogása. Végül egy negyedik jelentős modularista csoportosulás a Sperber és Wilson körül szerveződő ún. relevanciaelméleti iskola. Feltűnő, hogy a modularista kognitív nyelvészek nem alkotnak összefüggő tudományos csoportot, és nincs jellemző közös publikációs fórumuk.

Az előbbiekhöz képest jóval harsányabban kognitív, sőt a kognitív jelzőt többnyire csak a saját körük megnevezésére fenntartó holisztikus csoport nagy nevei mindenekelőtt Lakoff, Langacker, Talmy, Fauconnier és Croft. Az általuk tárgyalt témákat (főleg a metaforát, a metonímiát és a térbeliség nyelvi kifejezését) az általuk létrehozott fogalmi keretben számos további nyelvész vizsgálja. A csoport fő publikációs fórumai a Cognitive Linguistics folyóirat és a Cognitive Linguistic Research könyvsorozat.

Végül, bár a kognitív nyelvészeti iskolákról író szerzők (pl. Schwarz, Kertész és Csátár) ezt többnyire elhallgatják, **a kognitív nyelvészek túlnyomó többségét** egyáltalán **nem foglalkoztatja** munkáikban az a kérdés, hogy a megismerés moduláris vagy holisztikus szerveződésű-e. Közös ezekben a szerzőkben viszont az a törekvés, hogy a **nyelv és a megismerés viszonyának** valamely **tényezőit** feltárják, és hogy a nyelv működését úgy írják le, hogy az összeegyeztethető legyen az emberi psziché működésével (pl. elsajátítható és feldolgozható legyen), azaz hogy plauzibilis modellje legyen az elmében zajló, nyelvvel kapcsolatos folyamatoknak. Az így jellemezhető tudósok alkotják a kognitív nyelvészetnek a holisták és a modularisták melletti **harmadik nagy csoportját**. Ide sorolhatók kétségkívül a Bierwisch és Dieter Wunderlich köré szerveződő kétszintű szemantikai iskola képviselői (Lang, Blutner, Dölling, Kaufmann és sokan mások). Ez a szemlélet jellemzi a lazán a relevanciaelméleti szerzőkhöz kapcsolódó, többnyire brit, gyakran funkcionalista szemléletet követő nyelvészek igen tekintélyes méretű és viszonylag diffúz csoportját, akik publikációs fórumai jellemzően a Language and Communication, a Language Sciences és (kisebb mértékben) a Mind and Language folyóiratok. Olyan szerzőkre gondolhatunk, mint pl. Tomasello és Robyn Carston. Bár a holisztikus nyelvészekhez több tekintetben közel áll, de

rendszerint nem foglal explicit módon állást a nyelv státuszát illetően a konstrukciós nyelvtan (pl. Fillmore és Goldberg). Hasonló mondható el a francia Georges Kleiberről is. Végül a mondottak alapján kognitív nyelvésznek nevezhető (és részben annak is tartja magát) számos formális nyelvész, mint pl. Partee, Steedman, Janssen és Gärdenfors. (Előre bocsátom, hogy a jelen disszertáció is e harmadikként említett, se nem modularista, se nem holisztikus kognitív nyelvészetet gyarapítja.)

Bár a kognitív nyelvészek így meghatározható három nagy csoportja között jelentős elvi és tárgyi nézeteltérések vannak, munkáikban közös, hogy (elsősorban szemben a strukturalizmus szemléletével) a nyelvet nem valamilyen absztrakt, önelvű, mindentől (így pl. az emberi pszichétől is) független dolognak tekintik, hanem helyét az emberi megismerésen belül, annak más részeivel kölcsönhatásban keresik. Másrészt jellemző rájuk (szemben a számítógépes nyelvészekkel, akik a kognitív nyelvészek számos ötletét egyébként felhasználják) a pszichológiai realitás (kevésbé határozottan fogalmazva a pszichológiai plauzibilitás) már említett igénye.

2. Kognitív nyelvészet, szójelentéstan és poliszémia

A kognitív nyelvészet felvirágzásával együtt járt a szójelentéstan kérdései iránti fokozott érdeklődés. Ez szintén az iskolaalapítók hatásával magyarázható elsősorban:

A holisztikus irányzaton belül a Lakoff által népszerűsített prototípuselmélet egyrészt a legkézenfekvőbbben a szójelentéssel kapcsolatos jelenségeken volt bemutatható, másrészt a szójelentés kapcsán volt a legnyilvánvalóbb az új nyelvészeti iskola állításainak szembenállása a klasszikus megközelítésekkel, amelyek a szójelentések pontos elemezhetőségéből és körülhatároltságából indultak ki. Különösen nagy hatása volt Brugman idevágó disszertációjának az *over* szó jelentéséről (Brugman 1981).

Egy másik igen fontos, Lakoff által bevezetett fogalom, az idealizált kognitív modell (ICM) szintén kézenfekvően a szójelentés tematikájához kapcsolható. Az ICM-ek olyan fogalmi sémák, amelyek a világgal, a társadalommal, konvenciókkal és szokásokkal stb. kapcsolatos kultúraspecifikus tudásunk egyes elemeit foglalják össze (pl. hogy néz ki a kultúránkban egy idealizált család, hogyan működnek a törvények, milyen viszonyban vagyunk az élő természettel stb.) Bár ezek a sémák viselkedésünk jelentős részét meghatározzák, a nyelvben tulajdonképpen csak a szavak használatában és értelmezésében érhető tetten hatásuk (a szintaxisban és a fonológiában viszont nem).

A modularista irányzaton belül Bierwisch és Jackendoff a 80-as években elsősorban szójelentéstani írásaikkal hívták fel magukra a figyelmet. Példájukat sokan követték, átvéve az általuk létrehozott elemzési elveket, kvázi-formalizmusokat. Mindkét szerző a szójelentés-dekompozíció klasszikus katzi elméletét alakította át saját céljaira, és alkalmazta számos elemzésben.

A szójelentéstanon belül különösen nagy figyelmet kapott az egyes szavak jelentésében megfigyelhető variáció, azaz a tág értelemben vett **poliszémia**. Ez ismét érthető, ha az iskolák által legérdekesebbnek tartott jelenségekre gondolunk. A holisztikus irányzat által középpontba helyezett két jelenség: a metafora és a

metonímia egyaránt azzal jár, hogy egy-egy kifejezést, gyakran egy-egy szót használunk a szokásostól eltérő jelentésben. A szintén alapvetően fontos prototipikalitás-fogalom a kutatók szerint szintén jól alkalmazható a poliszémia jelenségének leírására: Brugman említett tanulmányában az angol *over* prepozíció jelentését prototipikusan szerveződő kategóriaként elemzi.

Végül Bierwisch kétszintű szemantikai iskolája eleve a szójelentés kontextusfüggő variációjának magyarázatát tűzte ki elsődleges céljául.

Ennélfogva 1990-re a poliszémia vizsgálata a szójelentéstan legfontosabb témájává nőtte ki magát, messze megelőzve az idevágó publikációk számában például a hagyományos jelentésrelációk (hiponímia, antonímia, szinonímia stb.) témakörét. Ezt a helyzetét a mai napig is meg tudta őrizni, annak dacára, hogy a 90-es években igen népszerűvé vált egy másik szójelentéstani téma is, ti. az argumentumszerkezet (ezen belül különösen a szemantikai argumentumok szintaktikai vonzatokra való leképezésének, az ún. linking-nek a problémája).

Abban, hogy a poliszémia megőrizte népszerűségét, jelentős része volt annak a ténynek, hogy nem csupán a kognitív nyelvészeti csoportok érdeklődnek iránta, hanem 1990 óta (elsősorban Pustejovsky munkássága hatására) a számítógépes nyelvészeti kutatás is felfedezte a maga számára. Így 1995 óta igen jelentős számú poliszémiáról szóló tanulmány, és több kifejezetten a témának szentelt tanulmánykötet is született (a legújabbak Ravin/Leacock, szerk., 2000, Bouillon/Busa, szerk., 2001, Cuyckens/Zawada, szerk., 2001, Nerlich és mtsai., szerk., 2003).

3. A disszertáció szerkezete

Disszertációmban a kognitív nyelvészet megjelenésével kezdődött újabb poliszémiakutatás felismeréseire, elméleteire támaszkodva és kritikusan reflektálva megkísérek egy minél átfogóbb áttekintést adni a magyar nyelvben megfigyelhető rendszeres poliszémiajelenségekről, elsősorban a főnevek körében. Céлом nem az egyes adatok részletekbe menő elemzése (ebben az esetben ugyanis teljesíthetetlen vállalkozás volna eljutni az átfogó képig), hanem az irodalomban említett általános jelenségcsoportok egymáshoz való viszonyát és relevanciáját kívánom példák segítségével bemutatni.

Az I. fejezet a poliszémiával kapcsolatos újabb szakirodalom részletes áttekintését tartalmazza. Következtesen ütköztetem egymással a különböző elméletekben elhangzott, azonos vagy összevethető példákkal kapcsolatos véleményeket, valamint saját megjegyzéseimmel is kiegészítem ezeket.

A II. fejezet a főnévi poliszémia igen tág témájáról szól. Megvizsgálom benne, hogy a különböző poliszémiaelméletek által a témához tartozónak tekintett fogalmak (pl. metonímia, aktív zónák, határozatlanság stb.) valójában hogyan viszonyulnak az I. fejezet végkövetkeztetése szerint releváns poliszémiaosztályokhoz: a nem rendszeres poliszémiához, a nyílt és a zárt rendszeres poliszémiához. Amellett, hogy ezáltal állást foglalok a szóban forgó fogalmak relevanciája kérdésében, a II. fejezet tartalmaz egy teljességre törekvő leltárt is a magyarban megfigyelhető, általam lexikálisan kódoltnak vélt rendszeres poliszémiatípusokról. A fejezetet a nem rendszeres poliszémiajelenségek tipológiája zárja.

A dolgozat végén található Összegzésben ismertetem a főbb eredményeket.

Köszönetmondás

Köszönet illeti a dolgozat bírálóit és témavezetőjét segítő megjegyzéseikért. Külön köszönöm Bibok Károlynak, Bényei Ágnesnek és Kocsány Piroskának, hogy a dolgozatot (többször is) rendkívül alaposan átolvasásták, és felhívták a figyelmemet a benne található hibákra, következtetlenségekre. Önzetlen és nagyvonalú segítségük nélkül most rengeteg kisebb-nagyobb hibán kellene bosszankodnia a figyelmes olvasónak.

A disszertáció az MTA-DE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport keretében készült (vezetője: Kertész András).

I. FEJEZET

MI A POLISZÉMIA? — ÁTTEKINTÉS A KORTÁRS KUTATÁSRÓL ÉS EREDMÉNYEIRŐL

BEVEZETÉS

Ebben a fejezetben megpróbálok általános és átfogó áttekintést adni a kortárs szó-jelentés tan egyik központi problémájára: a poliszémiára vonatkozó újabb irodalomról. Közismert, hogy a poliszémiát a nyelvészet számos irányzatában intenzíven tanulmányozták kb. az 1980-as évek kezdetétől fogva.

Az első jelentősebb irányzat, amely a kérdésben már 1980 előtt is hallatta a hangját, a leíró szójelentés tan volt, amely a klasszikus **strukturális szemantika** elvei szerint járt el (vö. ehhez Lyons 1977, Cruse 1986, Kiefer 2000), azaz a szavak különböző értelmezései közötti **viszonyokat** vizsgálta.

A 80-as években egy másik megközelítés is jelentkezett: a **kognitív nyelvészet**. A kognitív nyelvészek elvetették azt a strukturalista elvet, hogy a nyelvi jelenségeket kizárólag nyelven belüli fogalmak keretében szabad értelmezni, azaz nyelvi entitások (adott esetben jelentések) közötti viszonyok alapján kell rájuk magyarázatot találni. Felvetették, hogy a szavak jelentését úgy is le lehet írni, hogy kapcsolatba hozzuk őket azokkal a fogalmakkal (azaz pszichológiai entitásokkal), amelyeket a szavak jelölnek. Ennek értelmében a szavak használatával kapcsolatos specifikus jelenségeket pedig, amikor csak lehetséges, ezeknek a fogalmaknak a tulajdonságaira, illetve a fogalmak közötti viszonyokra hivatkozva kell magyarázni.

Szintén a 80-as években, amikor a nagyteljesítményű számítástechnikai eszközök fokozatosan egyre hozzáférhetőbbé váltak, jelentősen fokozódott a kutatás a **számítógépes nyelvfeldolgozás** (natural language processing, NLP) területén, ahol már korábban is szembesülniük kellett a kutatóknak azzal a problémával, hogy a többértelműség mindenütt jelen van a nyelvben. Mivel ez a tényező természetesen komolyan akadályozta a haladást az NLP-ben, így a szövegek „egyértelműsítésének” (disambiguation) problémája e kutatási irány egyik legfontosabb kérdésfelvetésévé vált. Az egyértelműsítés természetesen magába foglalja az olyan többértelműségek kiküszöbölését is, amelyek a szintaktikai szerkezet gépi elemzése (parsing) során merülnek fel, és a hagyományosan homonímiaként ismert lexikális többértelműségeket is, viszont ezek mellett ide tartozik a tulajdonképpeni poliszémia problémája is. Az NLP-kutatás szerkezetéből következik,

hogy számos különböző szempontból közelítik meg a poliszémia egyértelműsítésének és ábrázolásának a problémáját, akár közvetlenül NLP-alkalmazások számára, akár egyéb célra történjen ez. Így köze van a témához a számítógépes lexikográfiának, a korpusznyelvészetnek, a tudásreprezentációnak (és tágabban a mesterséges intelligenciának), valamint a számítógépes implementációk kidolgozásának is. Ezek többnyire összefonódva, egymástól elválaszthatatlanul igyekeznek megoldásokat találni a felmerülő nehézségekre.

A poliszémiakutatás egyik fő problémája általában véve az, hogy igen **korlátozott a kommunikáció** az említett főbb nyelvészeti ágak között (leszámítva egy-két ritka kivételt, pl. Ravin/Leacock 2000-t). Ennek a helyzetnek egyik következménye az, hogy az egyes megközelítésekben általában a poliszémiának csak egyes aspektusaira összpontosítanak, míg más, az egyéb megközelítéseket követő kutatók által vizsgált vonatkozásairól gyakran egyáltalán nem is tudnak. Egy másik következmény az, hogy különböző kutatók gyakran találnak olyan adathalmazokat, ábrázolási módokat vagy általánosításokat, amelyekről úgy gondolják, hogy újak, de amelyeket valójában már korábban is ismertek és közöltek valamely más irányzatot követő, vagy akár ugyanazon irányzaton belül csupán más tudományos közösséghez tartozó kutatók. Mindez a kutatás széttöredezéséhez vezet, ami igen káros, mivel akadályozza mind az adott témához kapcsolódó empirikus tudás felhalmozását, mind pedig az elméleti javaslatok hatékony diszkusszióját.

Célom az alábbi fejezetben kettős. Egyrészt egyfajta annotált **bibliográfiáját** állítom össze a poliszémiával kapcsolatban az utóbbi 15 évben megjelent legfontosabb munkáknak. Ennek során azon elméletibb jellegű írásokra korlátozom a figyelmet, amelyek azt a kérdést vizsgálják általánosságban, hogy mi is maga a poliszémia. Nem veszek figyelembe (legalábbis a teljesség igényével) olyan empirikus vizsgálatokat, amelyek a poliszémia egyes eseteit valamilyen elmélet keretében igyekeznek leírni. Ez a feladat viszont ezzel a megköötéssel is igen jelentős számú publikációt érint.

A **fejezet szerkezete** a kutatási területen belül az idők során végbement hangsúlyeltolódásokat fogja tükrözni a következőképpen:

Kiindulópontom Paul D. Deane-nek a poliszémiáról írt kiváló disszertációja (1987) lesz, amely tartalmazza a témához kapcsolódó addig megjelent (többnyire a strukturális szemantikai irányzathoz tartozó) irodalom áttekintését is (I.2. rész). Deane szakirodalmi áttekintése egyrészt filológiai alapossága tekintetében is példamutató, másrészt pedig igen hasznos saját céljaim felől nézve is, mivel a korábbi publikációknak éppen azokat a vonatkozásait emeli ki, amelyek a mai kutatás számára a legrelevánsabbak.

Ezután megvizsgálom azon kutatók munkásságát, akik a kognitív nyelvészet felől vizsgálták a poliszémia problémáját: a holisztikus kognitív szemantikusok (elsősorban Lakoff és Geeraerts) munkáit az I.3. részben, Deane elméletét is ide vonva; az elsősorban német kétszintű szemantikai iskolát (amelyet Bierwisch és Lang írásai alapoztak meg) az I.5. részben. Nunberg pragmatikai elméletét, bár nem jellegzetesen kognitív megközelítés, szintén itt, az I.4. részben tárgyalom, részben mert hatással volt mindkét imént említett csoportra, másrészt pedig mert ezekkel mintegy egy időben jelent meg.

Végül két számítógépes megközelítést ismertetek: a DATR tudásreprezentációs

rendszert, amelyet Kilgarriff és Gazdar használt fel a poliszémia kezelésére (I.6. rész), és végül, de nem utolsósorban a Pustejovsky köré csoportosuló Generative Lexicon csoportot (I.7. rész). Más kutatókat, akik nem tartoznak egyik csoporthoz sem (mindenekelőtt Ruhlt, Blutnert és Cruse-t), együtt fogom tárgyalni az említett irányzatok közül azzal, amelyhez a leginkább közel állónak ítélem meg az álláspontjukat.

A jelen fejezetnek a bibliográfiai jellegű áttekintés mellett a második és alighanem fontosabb célja az, hogy bemutassa és összehasonlítsa azokat az elképzeléseket, amelyeket ezek a csoportok megfogalmaztak, és összegezze, hogy a kutatás különféle irányzatai egy összefüggő egész részeinek tekinthetők-e, és ha igen, miképpen. Másképp megfogalmazva megpróbálom felvázolni azt a képet, amit akkor kapunk, ha megpróbáljuk összeilleszteni azokat a mozaikkockákat, amelyeket az egyes elméletek képviselnek.

A végkövetkeztetésem (amelyet az I.8. részben fejtek ki) az lesz, hogy az egyes megközelítések közötti terminológiai és a választott leíró formalizmust illető különbségek ellenére a legtöbbben megegyeznek abban, hogy milyen komponensekkel kell rendelkeznie a poliszémia egy adekvát modelljének, mi legyen ezeknek a komponenseknek a funkciója, és hogyan működjenek együtt a poliszémia különböző fajtáinak előállításában. Ezen felül osztoznak továbbá bizonyos általános, részben explicit, részben implicit feltevéseken azzal kapcsolatban, hogy mi a státusza a poliszémiának a nyelvelméletben.

I.1. MI A POLISZÉMIA? – TERMINOLÓGIAI TÁRGYÚ MEGJEGYZÉSEK

Mielőtt hozzáfognék az iméntiekben körvonalazottak kifejtéséhez, először fel kell hívnom a figyelmet bizonyos terminológiai döntésekre, amelyek szükséges feltételei annak, hogy össze lehessen hasonlítani a különböző megközelítéseket.

Az első kérdés, amelyet ezen a ponton fel kell tenni: **Mi az a poliszémia?** Erre a szokásos válasz bárhol megtalálható a nyelvészeti szakirodalomban: A poliszémia az a jelenség, amikor **egyetlen szónak két vagy több jelentése van**, függetlenül attól, hogy a jelentés fogalmát hogyan határozzák meg egy adott megközelítésben.¹ A *szó*-t itt lexémaként² kell értelmezni, azaz a nyelv **szótárának egy elemeként**, nem pedig szóalakként (amely realizálódása egy vagy több lexémának), és nem is szóelőfordulásként (amely egy szóalak konkrét anyagi megjelenése egy tényleges diszkurzusban). Egy további szempont, amelyet gyakran hozzá szoktak fűzni az említett definícióhoz, az, hogy ennek a két vagy több jelentésnek valamilyen **kapcsolatban** kell állniuk egymással. Bár ez a kiegészítés elvileg helyes, mellett lehetne érvelni, hogy **redundáns**, és így elhagyandó, mivel ha egy szónak két vagy több olyan jelentése van, amelyeknek nincs köze egymáshoz, az már nem lehet egyetlen lexéma, hanem valójában két vagy több lexéma, amelyek véletlenül alakilag egybeesnek, azaz amelyeket ugyanaz a szóalak realizál. Ebben az utóbbi esetben homonímiáról beszélünk, amely szintén egyfajta többértelműség, viszont a következőképpen különbözik a poliszémiától:

1. ábra

A poliszémiának ezzel a meghatározásával az irodalom zöme egyetért. Viszont annak ellenére, hogy a poliszémia terminus intenzióját ennek értelmében lényegében azonos módon építik fel a különféle megközelítésekben, az **extenziója** kijelölésében **igen jelentős mértékben eltérnek**. Ez a variáció egyrészt abból a tényből származik, hogy intuíciónk igen kevés fogódzót ad annak eldöntésére, hogy egyfelől mennyire erőteljesen szabad két jelentésnek különböznie egymástól ahhoz, hogy kapcsolatot érezzünk közöttük, és másfelől hogy mennyire kell különbözniük ahhoz, hogy két különböző jelentésnek tekintsük őket, ne pedig csupán egyetlen jelentés két változatának. Mivel itt az intuícióra nem lehet támaszkodni, ennek a két kérdésnek az eldöntését végül is két tényező határozza meg: 1. az a

¹ Nem teszek itt kísérletet arra, hogy meghatározzam a jelentés fogalmát. A szót preteoretikus értelemben használom, és a jelentésfogalom különböző elméletek keretében bevezetett különböző explikációinak az intuitív magjára próbálok a *jelentés* szóval referálni.

² A terminológia egyáltalán nem következetes ebben a tekintetben. Más szerzőknél további terminusokat is találunk annak a fogalomnak a megnevezésére, hogy 'szó mint a szótár egy eleme', többek között a *lexical item*-et és a *lexical unit*-ot.

szótárarchitektúra, amelyet az elmélet feltételez, és 2. hogy mennyire erős azon relációk rendszere, amelyek az adott elmélet szerint kapcsolatot teremtenek egy szó két lehetséges jelentése között. Így a poliszémia terminus extenziója szükségképpen **elméletfüggő**.

Az irodalom legalábbis Apresjan (1973) óta általában abból indul ki, hogy két-fajta poliszémia létezik: **szabályos** (vagy **rendszeres**) és **szabálytalan** (vagy **nem rendszeres**) poliszémia. A rendszeres poliszémia az a fajta poliszémia, ahol egy *A* szó a_1 és a_2 értelmezése közötti viszony azonos egy *B* szó b_1 és b_2 értelmezése közötti viszonnal, és vannak ezzel párhuzamos értelmezéshalmazok számos más szónál is. Így pl. az *üveg* szó vonatkozhat egy (folyadék)tartályra, mint Az *üveg tele van vízzel* mondatban, illetve másfelől egy (folyadék)mennyiségre is, pl. a *Szeretnék venni egy üveg bort* mondatban. Ezzel analóg értelmezések megjelenhetnek számos más esetben is, pl. *vödör*, *pohár*, *palack*, *doboz*, *láda* stb. Így az *üveg* szót e két értelmezés vonatkozásában rendszeresen poliszémnek tekinthetjük, és egyszersmind a további említett szavakat is. A rendszeres poliszémia nem korlátozódik egyes nyelvekre, tehát általában számos különböző nyelv szavai mutatják ugyanazt a variációs mintát.

Másfelől az *üveg* vonatkozhat egyszer egy bizonyos anyagra, máskor egy bizonyos fajta tartályra, amelyet abból az anyagból készítenek. Bár ezek a jelentések így kapcsolatban állnak egymással, a közöttük fennálló viszony nem rendszeres, mivel nem lehet olyan szabályokat megadni, amelyek magyarázatot adnának éppen e két jelentés meglétére. Ez utóbbiakat mindenképpen külön rögzíteni kell a szótárban. Így például lehetetlen megmagyarázni azt, hogy miért éppen az *üveg*-nek nevezett tartályokat hívják *üveg*-nek, a szintén üvegből készülő poharakat vagy a szemüveget, vagy például az ablakokat viszont nem. A nem rendszeres poliszémia további tulajdonsága, hogy nyelvspecifikus: teljesen véletlenszerű, hogy a többnyire üvegből készülő tárgyak közül egy adott nyelvben hívnak-e akár egy fajtát is ugyanúgy, mint az anyagot, és ha igen, melyeket.

Az irodalmat rendkívül megosztja e kétfajta poliszémia kérdése (legalábbis ami a terminológiát illeti). A 90-es évekbeli irodalom zöme csupán a rendszeres poliszémiát nevezi poliszémiának. A nem rendszeres poliszémiát a homonímia eseteiként azonosítja, és így elméleti szempontból érdektelennek gondolja. Másfelől a poliszémiával foglalkozó korai, 1980 előtt keletkezett szövegek ritkán vettek tudomást a rendszeres poliszémia létezéséről, és így a nem rendszeres poliszémiát hívták *poliszémiá*-nak. Végül számos szerző a *poliszémiá*-t általánosabb, közös fogalomként kezeli, és mindkét fajta poliszémiát így nevezi (jelzős pontosítással vagy új terminusok bevezetésével nevezve meg a különböző válfajokat).

A továbbiakban a *poliszémia* utóbbi, **általánosabb értelmezését** követem, azaz egyformán érdekelni fog, hogy mit mond az irodalom a rendszeres és a rendszeretlen poliszémiáról. Ezen kívül a problémát onomasziologikusan fogom megközelíteni, azaz nem törődöm azzal, hogy a szerzők hogy hívják azokat a jelenségeket, amelyekről írnak, tehát hogy a *polysemy*, *logical*, *complementary* vagy *lexical polysemy*, *meaning variation*, *sense extension*, *allosemy*, *metonymy*, *alternation* stb. terminusokat használják-e. Munkahipotézisként feltételezem, hogy mindezek a terminusok valamilyen módon rokonságban állnak egymással, mivel az összes egy viszonylag stabil, összefüggő közös nyelvi adathalmazra, vagy ennek egyes

részeire vonatkozik. Követem azon szerzők eljárását, akik a *poliszémiá*-t eszerint az általánosabb értelmezés szerint használják, és e terminus alá csoportosítják az említett stabil adathalmazokat, és nem törődöm egyelőre azzal a kérdéssel, hogy a különböző adatok együvé csoportosítása megvédhető-e intuitív vagy elméleti alapon, vagy esetleg teljes egészében önkényes lépés.

Egy további terminológiai választásom érdemel még említést. A *jelentés* terminust (amint fentebb említettem) a homályos, preteoretikus módon használom, ahogy általában szokták. Az *értelem* vagy *lexikális értelem* terminust fogom használni azon szemantikai információk összességének megnevezésére, amelyek egy adott lexémához társítva vannak a szótárban. Így minden tartalmas szónak egy és csakis egy értelme van. Ez nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy lehetnek olyan funkciószavak, amelyekhez egyáltalán nem tartozik lexikális értelem, így pl. az indexikálisokhoz. Továbbá az *értelmezés* terminust használom annak megnevezésére, ahogy egy lexikális értelem realizálódik egy megnyilatkozásban, adott kontextusban. Így elképzelhető, hogy a szavak különböző kontextusokban számos különböző értelmezéssel szerepelnek, bár csupán egyetlen lexikális értelem szolgál alapjául mindezen értelmezéseknek. Például ha az *üveg* szót egy tartály megnevezésére használjuk a fent említett kontextusban, ez az előbbinek egy lehetséges értelmezése. A 'mennyiség' értelmezés a másik kontextusban pedig egy másik. Mindkettő ugyanazon lexikális értelem egy-egy realizációja.

Lényeges, hogy ezt a terminológiát a szakirodalom összefoglalására gondolom elsősorban alkalmasnak, és nem kívánom azt sugallni, hogy a legadekvátabb poliszémiaelméletet úgy kaphatjuk, ha pusztán a fentebb bevezetett fogalmakat explikáljuk. A II. fejezetben több ponton felül fogom bírálni a szakirodalom álláspontját azzal kapcsolatban, hogy mely jelenségek tartoznak a rendszeres poliszémia körébe, és így ennek egy szűkebb koncepcióját fogom érvényesíteni a magyar főnevek leírása kapcsán. Ennek részleteit l. különösen a II.3. és a II.4. részben.

I.2. A POLISZÉMIÁVAL FOGLALKOZÓ IRODALOM 1987 ELŐTT

Amint fentebb említettem, csak a poliszémiával foglalkozó újabb irodalomra koncentrálok, többnyire olyan munkákra, amelyek 1987 után jelentek meg. Ennek oka az, hogy az 1987-ig megjelent irodalmat igen alaposan összegyűjtötte, feldolgozta és összefoglalta Paul Deane a PhD.-disszertációjában (1987).³ Úgy vélem, Deane kommentárjai az irodalommal kapcsolatban általában helytállóak és relevánsak, így fölösleges volna ismét feldolgoznom ugyanazt. Bár kétségtávol Deane sem találta meg az összes olyan írást, amelyek a témával kapcsolatban érdekes ötleteket tartalmaznak (így pl. nem ismeri Bierwisch korábbi munkáit sem), mindazonáltal tekintélyes számú publikációt tárgyal, amelyek jelentős részéről az 1980-as években kezdődött újabb poliszémiakutatás zöme megfeledezett.

Másfelől a poliszémiával kapcsolatos korai irodalom sok olyan érdekes ötletet is kínál, amelyeket termékenyen lehetne vizsgálni a kortárs kutatásban, és több érdekes empirikus megfigyelést is tartalmaz, amelyeket fel lehet használni arra, hogy alátámasszunk bizonyos, a poliszémiával kapcsolatos elméleti döntéseket. Deane nemcsak általában tekinti át az irodalmat, hanem fel is hívja a figyelmet az ilyen fontos ötletekre.

E szakasz további részében csak azokat a poliszémiával kapcsolatos elképzeléseket tekintem át és összegezek nagy vonalakban a korai irodalomból, amelyek jelen fejezet további részei szempontjából a legrelevánsabbak lesznek. Nagyjából Deane érvelését követem ebben a részben, de nem fogok explicit módon hivatkozni arra, hogy hol található meg az egyes gondolatok a disszertációjában. Mivel igen röviden próbálom összefoglalni a munka igen terjedelmes részét, elkerülhetetlen, hogy bizonyos vonatkozásaira nagyobb hangsúlyt fektetek, míg másokat figyelmen kívül kell hagynom. Lényeges, hogy amit írok, abban szükségképpen közrejátszik az, hogy én magam hogyan értelmezem az összefoglalandó irodalmat, és így míg mindenképpen elismerem, hogy Deane szolgáltatta az alapot ehhez az áttekintéshez, nem állítom egyszersmind azt is, hogy mindennel egyetértenek, ami ebben a részben szerepel.

Az itteninél jóval teljesebb összefoglalás és diszkusszió található Deane (1987) első három fejezetében.

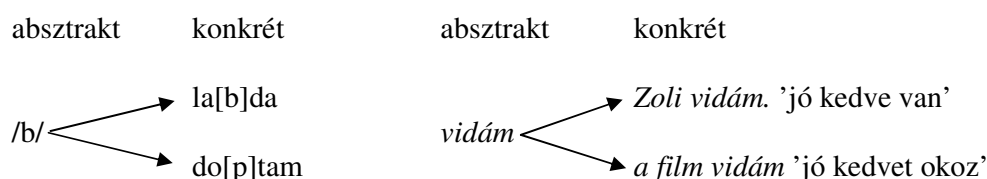
Bár Deane Nunberg elméletét is alaposan tárgyalja, ez utóbbira mégis részletesen kitérek az I.4. részben, egyrészt mert Nunberg az 1979-es tanulmánya óta meglehetősen radikálisan módosította elképzeléseit, és másrészt azért is, mert egyike a kidolgozottabb poliszémiaelméleteknek, és így különleges figyelmet érdemel. Még egy további, Deane által nem tárgyalt, bár a 80-as évek elején létrejött megközelítés érdemel külön említést: Bierwisch és Lang ún. kétszintű szemantikája, amelyet az I.5. részben dolgozok fel.

---

³ Deane a szakirodalmi áttekintését lényegében a 20. század közepe táján indítja. Nerlich és Clarke jegyezt néhány éve egy tanulmányt (1997), amely az ezen időszak előtt megjelent irodalom egy részével foglalkozik, és ezen belül a 19. század végi filológusok írásaira koncentrál. Ez a tanulmány érdekes (szemasziológus) áttekintése a *poliszémia* terminus történetének az ókortól a modern korig, de a jelen tárgyalás szempontjából kevés hasznos információt tartalmaz, így nem foglalkozom vele részletesebben.

I.2.1. Poliszémia és homonímia

Az egyik legfontosabb és intuitíve legkézenfekvőbb különbségtétel a témánkkal kapcsolatban a poliszémia és a homonímia szembeállítása. Ezt már érintettem fentebb, az I.1. részben is. Deane (1987: 21-36) tekintélyes számú olyan (jórészt európai) szakirodalmi munkát idéz Ballytól kezdve, amely a modern poliszémiakutatás kezdete előtt ezzel a témával foglalkozott. Deane áttekintéséből kiderül, hogy az a poliszémiakoncepció, amelyet az I.1. részben körvonalaztam, kezdettől fogva jelen volt a poliszémiával és homonímiával kapcsolatos gondolkodásban, mégpedig e jelenségek két szokásos nyelvészeti modellje közül ez volt az egyik. Ez a modell (amelyre A modellként fogok az alábbiakban hivatkozni) azt állítja, hogy **poliszémia** akkor jelenik meg, ha ugyanannak a szónak (azaz lexémának) több különböző értelmezése van. A konkrét, megfigyelhető értelmezések úgy viszonyulnak az absztrakt, közvetlenül meg nem figyelhető lexémához, mint ahogy az absztrakt morfológiai és fonológiai egységek **kontextuális** (pontosabban **kontextus által meghatározott**) **változatai** viszonyulnak magukhoz az absztrakt egységekhez. A **homonímiát** pedig úgy tekinti, hogy egyszerűen két szónak véletlenül egybeesik valamely alakja.

A poliszémia másik modellje (a B modell) kevésbé arra összpontosít, hogy hogyan lehet a szavak különféle jelentéseit egymással kapcsolatba hozni. Ehelyett úgy véli, hogy akkor lehet poliszémiát feltételezni, ha egy szó **egyetlen nyelvi jelként** viselkedik, azaz ha szintaktikai, morfológiai és szemantikai **tulajdonságai konstansak maradnak**, viszont különféle jelentésben használhatjuk.

- Ennek értelmében annak, hogy egyes azonos alakú szóelőfordulások különböző lexémákhoz tartoznak, egy jele az, ha **különbözik a helyesírásuk**. Ezen az alapon pl. az angol *hair* 'haj, szőr' és *hare* 'nyúl' szavak valószínűleg homonimák.
- Egy másik jel az, ha sérül az az elv, hogy egy szó **morfológiai** tulajdonságainak egyetlen koherens halmazt kell alkotniuk. Így ha egy szóalak különböző előfordulásai különböző szófajokhoz rendelhetők, ez kizárja annak lehetőségét, hogy azonos szóhoz soroljuk őket, ezért homonimának kell tekintenünk. Az angol *cut* 'vágás' főnév és *cut* 'vág' ige ezen az alapon homonima, bár plauzibilisan feltételezhetjük, hogy rokon a jelentésük.
- Ismét más eljárás (amely többnyire ugyanazt az eredményt adja, mint az utóbbi) az, hogy ellenőrizzük: egy szó két jelentése azonos **szemantikai** mezőhöz tartozik-e. Ha nem, akkor homonimák. A *paraszt* szó 'földműves' jelentésben más szemantikai mezőbe tartozik (ti. a foglalkozásnevékébe, olyan szavak mellé, mint pl. *postás*, *rendőr*, *vasutas*), mint 'sakkfigura' jelentésben (ez esetben pl. a *gyalog*, *ló*, *bástya*, *futó* stb. társa), így két különböző lexémához kellene sorolnunk megfelelő előfordulásait. Jól

megválasztott kontextusokon belül az azonos szómezőhöz tartozó szavak ésszerűen felcserélhetőek egymással, míg más szómezőhöz tartozókkal nem:

A szomszédom ✓paraszt / ✓postás / ✓rendőr / ✗gyalog / ✗futó.

A ✓paraszt / ✗postás / ✗rendőr / ✓gyalog / ✓futó leütötte a bástyát.

Hasonlóképpen a *villa* szó egyfajta használatában az evőeszközök mezőjébe tartozik (a *kés*, *kanál* mellé) és a gyerek kezébe nem való dolgok mezőjébe (*kés*, *olló* mellé), viszont egy másik használatában a lakóépületek mezőjébe (a *kunyhó*, *ház*, *kastély* mellé).

Az igék köréből is hozhatunk analóg példát. A *fut* szó pl. egy használatában a mozgásigék szemantikai mezőjébe illeszkedik (a *szalad*, *megy*, *lopakodik*, *úszik* stb. mellé), más használatában a számítógépes programok viselkedésének igéi mellé sorakozik be (a *lefagy*, *kilép*, *megnyit* stb. társaként). Így megállapíthatjuk, hogy a *villa* és a *fut* is homonim alakok.

- További szemantikai teszt annak ellenőrzése, hogy a szónak azonos szinonimái és antonimái vannak-e, ha különböző jelentésekben használják. Szintén megjelentek már a korábbi irodalomban is bizonyos **disztribúciós tesztek**, amelyek pronominalizáción és zeugmán alapulnak, és amelyeket ma is széles körben használnak.

Vö. Deane (1987: 27) példáit:

The newspaper didn't give me a job, so I decided not to subscribe to it.
és

*I decided to relax on the bank after I withdrew my money from one.

Amennyiben egy szó második előfordulását pronominalizáljuk, és az első és második előfordulás nem azonos jelentésben szerepel a mondatban, ez általában nem okoz zavart poliszém szavak esetében (mint a *newspaper* 'újság'), viszont homonim szavaknál (mint a *bank* '1. folyópart, 2. bank') egy speciális fajta elfogadhatatlansághoz vezet, amelyet zeugmának hív az irodalom.⁴

Megjegyzendő, hogy az A modellből következik, hogy a kontextuális változatok és az absztrakt szójelentések közötti viszonyt specifikus alternációs szabályoknak kell szabályozniuk (mint a fonológia és a morfológia esetében is), tehát feltételezhetjük, hogy bizonyos szabályszerűségeket és rendszerszerűséget figyelhetünk meg. Ez nem szükségképpen következik a B modellből. Ezzel eljutottunk a második tárgyalandó különbségtételhez.

⁴ Ezt és további többértelműségekre vonatkozó teszteket bemutatja és részletesen magyarázza Cruse (1986), és Cruse diszkussziójára építve Geeraerts (1993).

Megjegyzendő, hogy a *zeugma* terminus használata ezekre az esetekre nem teljesen kifogástalan. A zeugma mint klasszikus retorikai fogalom az említett anomáliáknál jóval többet takar, tkp. minden olyan mondatnani szerkezetet, ahol két egymásnak mellérendelt összetevőből elhagyjuk az ismétlődő elemeket (pl. *Kati elment a boltba és Zsuzsa elment a boltba.*). Azaz a zeugma lényegében azonosítható a generatív nyelvtan klasszikus transzformációjával, a „conjunction reduction”-nal. Másrészt a zeugma úgy tűnik, nem foglalja magában minden retorikus szerint a pronominalizációt is tartalmazó szerkezeteket. A szemantikai irodalomban zeugmaként említett, szemantikai zavarral járó összevont szerkezeteket a retorikai irodalom rendszerint „syllepsis” néven említi.

I.2.2. Rendszeres és nem rendszeres poliszémia

Ha a fentebb említett kritériumokat használjuk annak eldöntésére, hogy egy szó poliszém-e vagy homonim, kiderül, hogy gyakran olyan eredményeket adnak, amelyek konfliktusban állnak egymással vagy saját intuíciónkkal. Például ezen kritériumok alapján gyakran arra kényszerülnénk, hogy egy szót homonimnek minősítsünk, bár a releváns jelentései nyilvánvalóan kapcsolatban állnak egymással.

Vegyük Deane egyik példáját: Az alábbi mondatban a *kill* 'megöl' szó első előfordulása metaforikusan értendő, a rá visszautaló anafora ellenben szó szerint. A jelentések nyilvánvalóan összefüggnek, ennek viszont ellentmond az, hogy a zeugmateszt homonímiát diagnosztizál:

(1) **That story just killed him, and so did the terrorists.*

Egy lehetséges konklúzió, amit néhányan ebből ténylegesen le is vontak, az, hogy a tesztek egyszerűen nem működnek. Egy másik magyarázat azon a felismerésen alapul, hogy **kétféle jelenség** is összefér a poliszémia szokásos meghatározásával, és így a poliszémia terminus **összemos két, egymástól független dolgot**. Ez a kétféle jelenség, amelyekre már az I.1. részben is utaltam, a **rendszeres és nem rendszeres poliszémia**.

A két poliszémiatípus közötti különbségtételt széles körben Apresjan (1973)-nak tulajdonítják, amelyre ezért nagyon gyakran hivatkoznak is. Ez a munka jelentős hatással volt az újabb irodalomra. Ennek ellenére egészen biztosan nem Apresjan említette meg először ezt a kettősséget. Legalábbis McCawley (1968) már korábban explicit módon felhívta rá a figyelmet, és a két jelenségszót egy rendszerszerűség tekintetében jellemezte, azaz ugyanúgy, mint ma. Még korábban Ullmann (1957) is tud erről a két csoportról.⁵ Ő a **többszörös jelentésnek három fajtáját** nevezte meg: 1. **homonímia** (amit a szokásos módon értelmezett, azaz mint egy szót, amelynek különféle olyan jelentései vannak, amelyeknek egymáshoz semmi köze sincs); 2. **poliszémia** (amit az általánosabb értelemben határoz meg, aszerint, ahogy az I.1. részben jellemeztem az általános poliszémiafogalmat, tehát: amikor egy szónak **több egymással összefüggő jelentése** van, mint pl. *human head* 'emberi fej', *head of department* 'osztályvezető' stb.); 3. **eltolódások a szó használatában** („shifts in application”) (amelyet úgy határoz meg, mint **egy értelem több aspektusát**, pl. *healthy climate* 'egészséges klíma', *healthy complexion* 'egészséges ábrázat/testalkat' stb.). Bár Ullmann nem a szabályszerűség vagy rendszerszerűség alapján határozta meg az utóbbi két jelenséget, legalábbis az általa adott példák alapján nyilvánvaló, hogy a 2. csoportja ekvivalens azzal, amit én *nem rendszeres poliszémiá*-nak kereszteltem, a 3. csoportja pedig a rendszeres poliszémiával. Kiderült tehát, hogy ez a különbségtétel jóval régebbi, mint ahogy általában gondolják.⁶

⁵ Deane (1987) nem említi Ullmann munkájának ezt a vonatkozását, így az alábbi diszkusszió kiegészíti az ő áttekintését. Ullmann álláspontját röviden (de ettől függetlenül a szempontunkból igen releváns módon) tárgyalja Ruhl (1989: 3-5).

⁶ Kiefer (2001) hangsúlyozza, hogy Martinkó (2001: 108-9)-ben, amely 1955 körül keletkezhetett,

Ha feltételezzük ezt a különbségtételt a rendszeres és nem rendszeres poliszémia között, azt állíthatjuk, hogy az imént, az I.2.1. szakaszban említett heurisztikák nem homonímia jelenlétére utalnak, hanem két különböző értelem jelenlétére.

Ha tehát egy szóalakhoz két különböző értelem rendelhető, ezek a tesztek ezt kimutatják, azt viszont nem, hogy az értelmek összefüggnek-e egymással vagy nem (és nem triviális, hogy az utóbbi kérdés hogyan dönthető el). Csak akkor kell feltétlenül a klasszikus értelemben homonímiáról beszélnünk, ha a két értelem nem függ össze. Amennyiben viszont igen, akkor beszélhetünk ugyan poliszémiáról, de azzal tisztában kell lennünk, hogy itt csak a poliszémia egyik fajtájáról van szó, ti. a nem rendszeresről. Ezen kívül pedig meg kell fontolni, hogy védhető lehet-e általában két értelmet egyazon lexémához rendelni, vagy ilyen esetekben két különböző lexémáról kell beszélnünk. Amennyiben ez utóbbi lehetőség mellett döntünk — és az újabb kutatás rendszerint emellett foglal állást, vö. alább az I.6. rész idevágó megjegyzését —, úgy a tesztek nem csupán két értelem, hanem egyszersmind két lexéma elválasztására is szolgálnak. A nem rendszeres poliszémia ilyen szemlélete természetesen maga után vonná a poliszémiafogalom klasszikus meghatározásának a módosítását. A nem rendszeres poliszémiát ugyanis eszerint azonos alakú, összefüggő jelentésű lexémák közötti viszonyoknak kellene tekintenünk.

Ha a tesztek az iméntiekhez képest ellenkező eredményt adnak, ez nem egyszerűen azt jelenti, hogy a kérdéses szó poliszém, hanem azt, hogy egyetlen olyan értelem van azon használati módok tekintetében, amelyeket a teszt vizsgál, ami azt jelenti, hogy akár rendszeres poliszémia esete is lehet. (Megjegyzendő viszont, hogy az ilyen tesztek nem tudják elkülöníteni a rendszeres poliszémiát az olyan esetektől, amelyekben egy szó jelentésében egyáltalán semmilyen változás nem történik két kontextus között.)

Említést érdemel, hogy a rendszeres és nem rendszeres poliszémia közötti különbségtétel nem független attól, hogy a két (az I.2.1. szakaszban bevezetett) poliszémiamodell közül melyiket választjuk. Az a modell, amelyben a poliszémiát a fonológiai kontextuális variációval analóg módon kezelik (A modell), csak a rendszeres poliszémiát próbálja megragadni. Ahol a jelentések közötti variáció nem írható le szabállyal, ez a modell csődöt mond. Tehát azzal számol, hogy egy szónak számos értelmezése van, amelyek egyetlen lexikális értelem kontextuális változatai, viszont aligha van értelem ebben a modellben megengedni azt, hogy egy szónak több mint egy értelem legyen. Az ilyen modellben a nem rendszeres poliszémia nem különböztethető meg a homonímiától, és elméleti szempontból általában véve érdektelen.

Másrészt a kevésbé korlátozó modellben, amely a szótól csupán azt várja el, hogy lényegében egyetlen nyelvi egységként viselkedjen (B modell), semmi akadály a annak, hogy egy ilyen szónak több olyan jelentése legyen, amennyiben ezek kellőképpen hasonlóak egymáshoz, még ha nincs is közöttük valamilyen pontosabban meghatározandó értelemben „szabályos” kapcsolat. Természetesen azt is

---

viszonylag részletesen szó van a rendszeres poliszémia mibenlétéről, így úgy tűnik, Martinkó írta le elsőként ezt a jelenséget.

megengedi, hogy egy szónak egyetlen olyan értelme legyen, amelynek számos különböző értelmezés felel meg különböző kontextusokban, de ezen értelmezések létezésével és a közöttük fennálló viszonyokkal nem foglalkozik, így ebben a modellben a rendszeresen poliszém szavak egyszerű egyjelentésű szavak, és így érdektelenek.

Azaz azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a két poliszémiamodell más-más fajta poliszémiára gondolva javasolták. A *poliszémia* terminus összemosza ezt a kétfajta jelenséget, mivel a meghatározásában szerepel az a kétértelmű megfogalmazás, hogy „egyetlen szónak két jelentése van”. Amennyiben ezt úgy értjük, hogy „egyetlen szóalakhoz két lexikális értelem rendelhető”, a „poliszémia” a nem rendszeres poliszémiára vonatkozik. Amennyiben úgy értjük, hogy „egyetlen szó (egyetlen lexikális értelmének) két értelmezése”, a „poliszémia” a rendszeres poliszémiára vonatkozik.

Az eddig mondottak arra utalnak, hogy a rendszeres és nem rendszeres poliszémia együttesen **nem határoznak meg** egyetlen homogén, elméleti szempontból érdekes jelenségsztályt. A *poliszémia* terminusról magáról (amely magában foglalja mindkettőt) ennél fogva talán le kellene mondanunk, és mindig vagy rendszeres, vagy nem rendszeres poliszémiaként kellene explikálnunk.

Viszont amint tényleges adatokkal szembesülünk, a helyzet korántsem ennyire világos. A fenti érvelés egy része erősen támaszkodik arra a feltételezésre, hogy a rendszeres és nem rendszeres poliszémiát világosan meg tudjuk különböztetni egymástól. Ez következik ugyanis az A modellből, a B modellből viszont nem. Másrészt a B modellből pedig az következik, hogy a nem rendszeres poliszémiát világosan meg lehet különböztetni a homonímiától, ami viszont az A modellből nem következik.

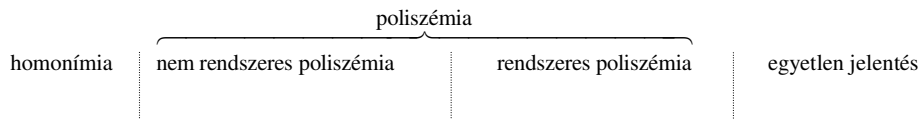
A korai irodalom ténylegesen foglalkozott is azzal a kérdéssel, hogy ezek közül az előrejelzések közül melyik felel meg valójában a megfigyelhető tényeknek. **Kísérleteket** folytattak le, amelyekkel azt igyekeztek kideríteni, hogy a beszélőknek vannak-e erős intuícióik azzal kapcsolatban, hogy azonosak vagy különbözőek-e megadott szavak (és így szójelentések).⁷ Az eredményeket a következőképpen összegezzük: 1. A beszélőknek erős intuícióik vannak arról, hogy olyan homofón szóelőfordulások, amelyek a rendszeres poliszémia prototipikus esetei, egyértelműen **ugyanahhoz a szóhoz** tartoznak. 2. Arról is erős intuícióik vannak, hogy olyan homofón szóelőfordulások, amelyek a homonímia világos esetei, **különböző szavakhoz** tartoznak. 3. Voltak viszont olyan esetek is, amelyekben a beszélőknek ezzel kapcsolatban egyáltalán **nem voltak világos intuícióik**, és ahol a válaszaik **statisztikai szempontból is igen egyenetlenek** voltak. Ilyenkor a homofón előfordulások a nem rendszeres poliszémia instanciáiként voltak értékelhetők.

Ezek az eredmények egyfelől megerősítik a fentebb bemutatott modelleket, másfelől pedig ellentmondanak nekik. Alátámasztják azt, hogy valóban létezik intuitív különbség a rendszeres poliszémia, a nem rendszeres poliszémia és a homonímia között, így abból indulhatunk ki, hogy ezek az osztályok nem csupán a

---

⁷ Vö. Lehrer (1974), Panman (1982).

poliszémiakutatás artefaktumai, hanem van némi független motivációjuk.⁸ Másfelől az eredmények mindkét modellnek ellent is mondanak, mivel arra utalnak, hogy nem húzható éles határvonal a három jelenség közül bármelyik kettő közé:

2. ábra

Bár ez a sematikus ábra hasznos lehet arra, hogy intuitíve megragadhatóbbá tegye a szóban forgó fogalmak közötti viszonyokat, mégis tisztában kell lennünk azzal, hogy komoly nehézségekbe ütköznénk, ha megpróbálnánk precíz és koherens módon formalizálni. Egy ilyen nehézség az, hogy ezeket a fogalmakat nem is vethetjük össze közvetlenül egymással, mivel részben teljesen más jellegű nyelvelméleti entitásokról predikálhatók; vö. a II. fejezet 1. részét.

Megjegyzendő, hogy vannak bizonyos jellemzők, amelyeket a jelenségek első pillantásra való megkülönböztetésére javasoltak. Ezek közül a legérdekesebb az, hogy a rendszeres poliszémia általában metonimikusan motivált, míg a nem rendszeres metaforikusan. Az első tanulmány, amely ezt a megfigyelést közölte, és ilyen módon megfogalmazta, tudomásom szerint Apresjan (1973) volt.

1.2.3. A rendszeres poliszémia két modellje

Fentebb körvonalaztam a rendszeres poliszémia A modelljét, amely úgy tűnik, a legelterjedtebb a korai irodalomban. Ez a modell viszont számottevő variációt enged meg annak tekintetében, hogy milyen tulajdonságai vannak azoknak a szabályoknak, amelyek a különféle értelmezéseket kapcsolatba hozzák egymással, és hogy a nyelvtan mely részrendszeréhez tartoznak ezek.

McCawley (1968) azt javasolta, hogy ezeket a szabályokat olyan **implikációs szemantikai viszonyokkal** azonosítsuk, amelyek a lexémák kontextuális változatai (az ő terminológiája szerint „lexical items”) között fennállnak. Azaz a szótárnak egy rendszeresen poliszém szónak csak egyetlen értelmezését kell tartalmaznia, valamint néhány szabályt, amelyek a további értelmezéseket levezetik. Megemlíti egy elvet, amely szerint minden szótári egységre, amely hőmérséklettartományt jelent, legyen egy szótári egység, amely vele azonos, leszámítva azt a különbséget, hogy az utóbbi ruhaneműkre korlátozódik és azt jelenti, hogy ’olyan érzést hoz létre, amely az eredeti melléknév által jelölt hőmérséklettartománynak felel meg’.⁹ McCawley elveit valószínűleg olyan szótári szabályoknak szánta, amelyek szemantikailag meghatározott szóhalmazok minden elemére alkalmazhatók.

Leech (1974) is a szótárban helyezi el a megfelelő szabályokat. Ő olyan szabálykészletet tételez fel, amelynek elemei a szótárban működnek, és egymással

⁸ Viszont Deane felhívja a figyelmet arra, hogy az eredmények tulajdonképpen nem szükségképpen árulnak el bármit is a jelentések közötti viszonyokról, hanem sokkal inkább valószínű, hogy legfeljebb a beszélők naiv szófogalmáról tudhatunk meg belőlük valamit.

⁹ McCawley (1968: 64), idézi Deane (1987: 54).

kapcsolatba hoznak lexémákat (pl. mellékneveket és a *-ness* képzős főnévi származékaikat) azáltal, hogy megadják, miben térnek el szemantikai, szintaktikai és morfofonológiai tulajdonságaik. Azok a szabályok, amelyek a rendszeresen poliszém szavak értelmezéseit magyarázzák, olyan speciális példányai a szótári szabályoknak, amelyek csak a szavak szemantikai és esetleg szintaktikai tulajdonságait (pl. argumentumszerkezetét) módosítják, viszont alakjukat nem. Leech nem állítja azt, hogy ezek a szótári szabályok teljesen produktívak. Szerinte inkább már meglévő szótári egységeket hoznak kapcsolatba egymással, ezáltal javítva a szótár gazdaságosságát (azaz **redundanciaszabályként** szolgálnak), és ezen túl meghatározhatják azt, hogy új szótári egységeket hogyan kell használnunk. Azaz úgy tűnik, sokkal inkább a szótáron belüli **analógiás szerkezetek** leírásai, semmint igazi szabályok. Ebből az következik, hogy arra számíthatunk: a rendszeres poliszémia sem teljesen termékeny jelenség.

Van egy nagyon nyilvánvaló kontraszt az A modell McCawley-féle változata között egyfelől és a B modell között másfelől. McCawley szabályainak **célja** az, hogy **megmagyarázzák** azt a kontextuális jelentésvariációt, amely rendszeres poliszémiaként jelentkezik. A magyarázatot itt abban az értelemben értjük, hogy az megfeleljen annak a specifikus tudományelméletnek, amelyen a generatív nyelvészet általában is alapul: akkor állíthatjuk, hogy megmagyaráztunk valamit, ha le tudunk vezetni **deduktív** módon, szabály formájában megfogalmazott **általánosítások valamely halmazát** alapul véve, bizonyos **előrejelzéseket** olyan jelenségekkel kapcsolatban, amely jelenségeket nem vettünk közvetlenül figyelembe akkor, amikor az említett általánosításokat létrehoztuk. Adott esetben ez azt jelenti, hogy akkor állíthatjuk, hogy megmagyaráztuk a rendszeres poliszémiát, ha meg tudunk adni egy olyan szabályhalmazt, amely bármely kontextusra megmondja, hogy ebben a kontextusban egy rendszeresen poliszém szó milyen értelmezést fog kapni. Amikor Deane azt állítja, hogy McCawley szabályai termékenyek, valójában úgy tűnik, arra gondol, hogy ebben az értelemben **prediktívek**. Az ilyen szabályok értelemszerűen pontosan azoknak a nyelvi jelenségeknek a leírására alkalmasak, amelyek **rendszeresek és kreatívak**.

Másfelől a poliszémia B modellje **nem magyarázó** ebben az értelemben. Megengedi, hogy több egymással kapcsolatban álló értelmet társítsunk egyetlen szóhoz, de egyáltalán nem magyarázza meg azt, hogy ezek a jelentések hogyan viszonyulnak egymáshoz és hogy milyen feltételek mellett használjuk őket.

Az A modell Leech-féle változata ismét más eset. Abból, ahogy a szabályai működnek, következik, hogy szintén **nem magyarázó**, amennyiben nem engedi meg előrejelzések megfogalmazását. Leech modellje viszont más értelemben mégis szolgáltat bizonyos fajta „magyarázatokat”. Kapcsolatba hoz szótári struktúrákat bizonyos szabályokkal, de nem ad meg egzakt eljárást arra, hogy hogyan kell új szótári elemeket létrehozni. Ehelyett bizonyos általános szabályszerűségeket ad meg azzal kapcsolatban, hogy **általában** hogyan vezetjük le a szótár új elemeit. Hogy megvilágítsuk, mit is csinálnak az ilyen szabályok, párhuzamba állíthatjuk őket a diakrón **nyelvi változás** „magyarázataival”. A történeti nyelvészet nem állítja, hogy meg tudna fogalmazni bármilyen előrejelzéseket a jövőbeli nyelvi változást illetően, viszont azt állítja, hogy meg tudja nevezni bármely jövőbeli nyelvi változás **motivációját** azáltal, hogy ugyanazokra a **szabályszerűségekre**

gekre utal, amelyek a múltban motiváltak valamely nyelvi változást.¹⁰ Leech nem magyarázó, szabályokon alapuló modellje sem kínál előrejelzéseket, de azt állítja, hogy képes megmondani szabályok egy halmaza segítségével, hogy mi motiválja azt, hogy a szavak éppen úgy legyenek poliszémek, ahogy.

Deane helyesen állapítja meg, hogy ez a modell a legjobban olyan jelenségek-nél működik, amelyek **nem teljesen előrejelezhetőek**, ami igaz a nem rendszeres poliszémiára.¹¹ (Ez utóbbiról, amint az alábbiakban ki fog derülni, többnyire úgy tartják, hogy bizonyos szabályszerűségek motiválják, amelyek azzal kapcsolatosak, hogy hogyan konceptualizáljuk a körülöttünk található világot; viszont lényegében mindig tárolva van a szótárban).

Összefoglalásképpen: Deane azt állítja, hogy a poliszémiával kapcsolatos korai irodalomban nemcsak azt javasolják, hogy meg kell különböztetni egymástól a rendszeres és nem rendszeres poliszémiát, hanem azt is, hogy különböző leíró modelleket célszerű alkalmazni ezek kezelésére, a kétféle modell pedig lényegében abban különbözik egymástól, hogy milyen magyarázó erőre törekednek. Megkísérlem bemutatni, hogy ez a kettősség a későbbi irodalomban is jelen lesz.

---

¹⁰ Ezt a fajta magyarázati módot, amelyet bizonyos történeti nyelvészek tettek magukévá, részletebben tárgyalja Keller (1989, 1994). Ezen kívül a történeti nyelvészet természetesen „genetikus” magyarázatokat is kínál, azaz azáltal mondja meg, hogy egyes nyelvi elemek jelen állapota hogyan állt elő, hogy felsorolja az elem korábbi történeti állapotait.

¹¹ Természetesen a rendszeres poliszémiára alkalmazva is működik, de amennyiben elfogadjuk, hogy az előrejelzések tétele értékesebb célja a nyelvészetnek, mint a motivációk megadása, McCawley modelljét kell előnyben részesítenünk a kreatív és rendszeres jelenségek leírására.

I.3. A POLISZÉMIA A HOLISZTIKUS KOGNITÍV SZEMANTIKÁBAN

Mielőtt Deane (1987) poliszémiaelméletét ismertetném, amely azt javasolja, hogy kombináljuk az említett két modellt, amelyek párhuzamosan és egymást kiegészítve kezelni tudják mind a rendszeres, mind a nem rendszeres poliszémiát, először is megvizsgálom, hogy a holisztikus kognitív szemantika¹² általában mit mond a poliszémiáról.¹³ Deane maga is holisztikus kognitív szemantikusként jellemezhető egy bizonyos fokig; megközelítésének ez a kettőssége viszont nem „prototipikus” esete a poliszémia holisztikus kognitív szemléletének. Az utóbbit általában úgy lehet jellemezni, hogy a poliszémiát **nem magyarázó, motivációkat kereső** módon közelíti meg (a fentebb körvonalazott értelemben), és olyan esetekre koncentrál, amelyeket én nem rendszeres poliszémiának hívok, egyszerűsített viszont **tagadja, hogy lehetséges volna különféle poliszémiafajtákat megkülönböztetni** rendszerszerűség vagy szabályszerűség alapján.¹⁴

Mindazonáltal a holisztikus irodalom négy jelentős forrását különbözteti meg a poliszémiának: a kategóriák prototipikus jellegét, a családi hasonlóságokat, a metaforát és a metonímiát. Az I.3.1. és az I.3.2. szakasz ezeket részletezi, az I.3.3. szakaszban pedig Geeraerts javaslatát ismertetem e tényezők azonos módon való kezelésére. Az I.3.4. szakasz Deane poliszémiaelméleteit mutatja be.

Egy további fogalmat is érdemes ezen a ponton megemlítenünk, amely szintén egy neves kognitív szemantikushoz tartozik: az „aktív zónák” fogalmát, amelyet Langacker vezetett be. Mivel az aktív zónákat nem szokták tulajdonképpen poliszémiajelenségnek tekinteni (maga Langacker sem teszi ezt), így a tanulmányom ezen a pontján nem foglalkozom velük, viszont más elhatárolhatósági problémák mellett részletesebben tárgyalom őket a II.2.3. és II.4.3. szakaszban.

I.3.1. Prototípusok és poliszémia

Ha össze kívánjuk foglalni, hogy mit tanulhatunk a poliszémiáról Lakoff (1987)-ből, amelyet általában a holisztikus kognitív nyelvészet legfontosabb alapművének szoktak tekinteni, úgy tűnik, hogy amit poliszémiának nevezek, az a kogníciónk számos vonatkozásának rendkívül összetett kölcsönhatásából következik.

Az egyik ilyen vonatkozás az, hogy a körülöttünk levő világot **prototipikus**

¹² A holisztikus és modularista kognitív nyelvészet közötti különbségtételhez l. Schwarz (1992)-t és Kiefer (1995)-öt. Egyik fajta elméletet sem fogom jellemezni, sem pedig a kognitív nyelvészetet általában. Fel szeretném viszont hívni a figyelmet arra, hogy a *holisztikus kognitív szemantika* terminust annak megnevezésére fogom használni, amit a holisztikus kognitív nyelvészet mond a nyelvi jelentésről, miközben a „jelentés” szót preteoretikusan és minél általánosabban értelmezem. Ez a megjegyzés azért fontos, mert a holisztikus kognitív nyelvészet maga nem határozza meg a szemantikát a nyelvi kutatás különálló területeként.

¹³ A holisztikus kognitív nyelvészet poliszémiával kapcsolatos újabb eredményeiről jó benyomást kaphatunk Cuyckens/Zawada (szerk. 2001)-ből, amely elsősorban esettanulmányokat tartalmaz.

¹⁴ Kivételt képez ez alól Taylor (2003), aki eljut odáig, hogy felveti: a nem rendszeres poliszémiajelenségek látszólagos kognitív motivációjának gyanúsán semmi köze nincs az illető szavak használatához, így előbbieket a szavak mentális reprezentációjának jellege alapján vélhetően inkább homonímiának tekintendők, mint tulajdonképpen poliszémiának. Ez azonos az összes többi kortárs poliszémiaelmélet felfogásával, mindazonáltal holisztikus kognitív körökben teljesen atipikus, tudomásom szerint egyedülálló vélemény.

fogalmak szerint kategorizáljuk.¹⁵ Ez azt jelenti, hogy a mentális kategóriáinkhoz való tartozás nem határozható meg szükséges és elégséges feltételekkel. A prototipikalitásnak a kognitív pszichológiában bevezetett standard koncepciója szerint ahhoz, hogy eldöntsük, hogy egy bizonyos *a* jelenség eleme-e egy *A* fogalmi kategóriának, össze kell hasonlítanunk *a*-t e kategória ún. prototípusával (*a**-gal), amely *A* legjobb, azaz legjellegzetesebb, legfeltűnőbb, központi képviselője. Ha *a* eléggé hasonlít *a**-hoz, *A* elemének tekinthetjük őt is. Lényeges, hogy **nem lehet** csupán azáltal, hogy *a**-ot nézzük, **meghatározni** azt, hogy mennyire kell hasonlítania *a*-nak *a**-hoz ahhoz, hogy *a*-t *A* elemének tekinthessük, ami egyézersmind azt is jelenti, hogy a prototípus soha nem határozza meg önmagában a prototipikus kategória terjedelmének határait. A prototipikus kategória határait sokkal inkább más prototipikus kategóriák jelölik ki, azaz *A'*, *A''* stb., amelyek *A* alternatíváiként jelentkeznek az *a* jelenség kategorizálásakor. Ha *a* hasonlóbb *A* *a** prototípusához, mint *A'* *a**' prototípusához, akkor *a*-t *A*-nak, nem pedig *A'*-nek az elemeként fogjuk besorolni. Azt a mértéket, amellyel számszerűsíthető bármely *a* hasonlósága valamely *a**-hoz, az irodalom *cue validity* néven említi.¹⁶ Amennyiben egy *a* egyformán nem hasonló *A* *a**-ához és *A'* *a**'-ához (és nincsenek olyan alternatívák, amelyek jobban alkalmasak *A*-nál és *A'*-nél a besorolására), ebben az esetben lehetetlen eldönteni, hogy *a* *A*-nak vagy *A'*-nek legyen az eleme. Így a prototipikus kategóriák határai általában véve elmosódottak (vague), „bolyhosak” (fuzzy).

Tegyük fel például, hogy el akarjuk dönteni, hogy a körte a GYÜMÖLCS (*A*) vagy a ZÖLDSÉG (*A'*) kategória eleme-e. Tegyük fel továbbá, hogy *A* prototípusa (*a**) az alma, *A'* prototípusa (*a**) pedig a káposzta. Amikor kategorizálni akarjuk a körtét, összehasonlítjuk mind az almával, mind pedig a káposztával, majd eldöntjük, hogy *a**-hoz vagy *a**'-hoz hasonlít-e inkább. Ennek alapján a körtét gyümölcsként (*A* elemeként) kategorizáljuk, nem pedig zöldségként. Amikor viszont a paradicsomot vagy az avokádót kategorizáljuk, azzal a problémával szembesülünk, hogy ezek mind az almához, mind pedig a káposztához igen kevésbé hasonlítanak bizonyos releváns szempontokból (pl. hogy néznek ki, hol nőnek, milyen az ízük és hogyan esszük őket). Így végső soron lehetetlen eldönteni, hogy ezek a gyümölcsök vagy a zöldségek kategóriájába tartoznak-e (és nincs olyan harmadik kategória, amely jobb alternatíva lenne ezeknél a kategorizálásukra.)

Ennek a prototípusmodellnek egyik igen fontos jellegzetessége az, hogy kétfajta relációt igyekszik megragadni: 1) a kategóriák és elemeik közötti viszonyokat; illetve 2) az alternatív, többé-kevésbé egymást kiegészítő, azonos kategorizációs szinten elhelyezkedő kategóriák közötti viszonyokat. Azaz nem tud semmit sem mondani a kategóriák hierarchikus szerveződéséről, tehát az alá- és a fölérendelt kategória közötti relációról, vagy akár arról, hogy vannak-e egyáltalán ilyen relációk. Ez számunkra igen releváns, mivel amint a továbbiakban ki fog derülni, a

¹⁵ A prototípuselméletéről szóló kognitív nyelvészeti bevezetés pl. Kleiber (1993) és Taylor (1995a).

¹⁶ Ezt a fogalmat és általában ezt a folyamatot részletesebben tárgyalja Blutner (1985) és (1995). Az utóbbi tartalmaz egy érdekes kritikát is azzal kapcsolatban, hogy a holisztikus kognitív szemantika (amelyet ő Cognitive Semantics néven említ) hogyan alkalmazza a prototípusokat. Azt javasolja, hogy a prototípus fogalma két más jelenségre redukálható, amelyeket ő *határozatlanságnak* (*vagueness*) és *tipikalitásnak* hív.

rendszeres poliszémia számos elmélete e jelenség néhány jellemzőjét a fogalmi rendszerünk hierarchikus szerveződésére és az ezekből következő implikációs viszonyokra hivatkozva próbálja megmagyarázni; vö. különösen az I.6. részt.

A prototípuselmélet standard koncepciója nyilvánvalóan az emberi kognitív kategóriáknak az **általános¹⁷ voltukkal** kapcsolatos tulajdonságaival foglalkozik, amelyek a 2. ábrán szereplő spektrum „egyetlen jelentés” tartományába esnek, azaz a poliszémián kívül. Viszont mivel az egyetlen jelentés és a poliszémia közötti határ épp olyan bizonytalan, mint a poliszémia és a homonímia közötti, így komolyan számolhatunk azzal, hogy lesznek olyan esetek, amelyekben a poliszémiát a kérdéses fogalom prototipikus szerkezetére hivatkozva tudjuk megmagyarázni.¹⁸ Vegyünk egy példát: a MACSKA kategória normális esetben csak a házimacskákat foglalja magában, periférikus elemei különféle vadmacskafajták (európai vadmacska, ocelot stb.). Biológiai kategóriaként viszont macskának tekintjük ezen kívül a hiúzt, az oroszlánt, a tigrist stb. Felvethető a kérdés, hogy a *macska* szónak egyetlen jelentése van-e, amely magában foglalja az utóbbi állatok kategóriáit is, vagy pedig poliszém szónak kell tekintenünk: elsődleges jelentése a hétköznapi, lényegében a házimacskára korlátozódó jelentés, másodlagos jelentése pedig az összes macskafélét magában foglaló. Hasonló kérdés vethető fel az angol *animal* szó vonatkozásában, amely elsődleges jelentésében ’szőrös, négylábú állat’, másodlagos, tudományos jelentésében ’állat általában’.

A poliszémia egy másik forrása a prototipikalitás egy másik felfogásához kapcsolódik, amelyet Lakoff kompatibilisnek tekint az előbbivel. E szerint a koncepció szerint meg van engedve az, hogy a prototipikus kategóriának ne legyen egyetlen prototipikus tagja, hanem csak az a fontos, hogy olyan elemei legyenek, amelyek mindegyike hasonlít legalább egy másik eleméhez. Nem fontos tehát, hogy legyen egyetlen olyan eleme a kategóriának, amelyhez minden más elemnek hasonlítania kell (amint azt a fent tárgyalt standard modell megköveteli). Ezt a modellt a **családi hasonlóságok modellje** néven említik.

Például A családi hasonlóságon alapuló prototipikus kategóriának *a*, *b*, *c*, *d* elemei vannak, amelyek közül *a* hasonlít *b*-re, *b* *a*-ra és *c*-re, *c* *b*-re és *d*-re, de *a* egyáltalán nem hasonlít *d*-re, és nincs egyetlen olyan eleme sem A-nak, amely az

---

¹⁷ Az általánosság az absztrakcióval állítható párba és a szingularitással áll ellentétben; vö. Quine (1960), amely részletes filozófiai feldolgozását tartalmazza az általános és szinguláris terminusok témakörének. A kategóriák általánossága bármely kategorizációs aktus lényegi velejárója, mivel a kategorizációnak épp az a célja, hogy eltekintsünk az entitások egyes kontingens tulajdonságaitól, és bizonyos releváns vonatkozásban hasonlóként kezeljük őket. Lásd a II.2.1. szakaszt alább, a II. fejezetben.

¹⁸ Ezt a kérdést részletesen tárgyalja Geeraerts (1993), aki a fenti értelemben vett általánosságot „vagueness”-ként emlegeti.

Megjegyzendő, hogy bár keveset mond a poliszémiáról, úgy tűnik, Jackendoff is így próbálja magyarázni a poliszémiajelenségeket. A *see* igét említi, amely poliszém, két jelentése ’észrevesz’ és ’néz’, mint a két alábbi mondatban (Jackendoff 1983: 150, idézi Deane 1987: 61):

I must have looked at that a dozen times, but I never saw it.

I must have seen that a dozen times, but I never noticed it.

Jackendoff abból indul ki, hogy a *see* szó jelentésének prototipikus szerkezete van, a prototipikus eset (’észrevesz’) mind az ’x szeme y-ra van irányítva’ jegyet tartalmazza, mind pedig az ’y x-nek a vizuális tudatába kerül’ jegyet, míg a ’néz’ értelmezéshez csak az első jegy tartozik.

összes többi elemhez hasonló.¹⁹

Legyen mondjuk az *A* kategória a magyar *ház* szó által megnevezhető dolgok kategóriája. Ebbe legalábbis a következő fajta dolgok tartoznak: *a*: családi ház, *b*: irodaház, *c*: csigaház, *d*: ház asztrológiai értelemben, *e*: az Országgyűlés mint testület, *f*: (lakótelepi) trafóház, *g*: számítógép kültakarója. Ezen dolgok közül a *g* csak igen távolról hasonlít a kategória prototípusának tekinthető *a* csoporthoz (sokkal inkább van köze az *f*-hez), az *e*-nek pedig semmi köze sincs *a*-hoz (legalábbis ami az egymáshoz való hasonlóságukat illeti), mint ahogy a *b*-nek sem a *d*-hez vagy a *c*-nek a *b*-hez.

Egy ilyen helyzetben valószínűleg kísértésbe esik az elemző, hogy w_A szót (adott esetben a *ház*-at), amely *A* kategóriának felel meg, polisizémnek ítélje meg, de nehézségbe ütközik azon kérdés eldöntésében, hogy pontosan mely különálló jelentéseket tulajdonítson neki: az *a*, *b*, *c* és *f* csoportok mind külön-külön jelentésnek tekinthetők-e például? Ez pedig éppen az a helyzet, amellyel a polisizémiával kapcsolatban általában találkozunk.²⁰

I.3.2. Metafora, metonímia, polisizémia

A polisizémia egy harmadik forrását (amelyet ismét legalább két különálló részre lehet kettéosztani) olyan **általános kognitív műveletek** alkotják, amelyek a fogalmainkon operálnak, és bizonyos módokon egymással kapcsolatba hozzák őket. A kognitív szemantikusok legalább két alapvető fajta ilyen kognitív műveletet feltételeznek: a **fogalmi metaforát**²¹ és a **metonímiát**²². A fogalmi metafora olyan általános kognitív stratégia, amelynek során elvont vagy kevésbé ismerős jelenségeket valamely konkrétabb vagy ismerősebb fogalomra támaszkodva konceptualizálunk. A fogalmi metaforát általában nem lehet individuális jelenségekre alkalmazni, hanem csak egész fogalmi tartományokra. Például az *A SZERELEM UTAZÁS* fogalmi metafora egy elvontabb fogalmi tartományt (*SZERELEM*) egy konkrétabbal (*UTAZÁS*) állít kapcsolatba. Ennek a fogalmi metaforának köszönhetően olyan individuális jelenségeket, amelyek a szerelem specifikus vonatkozásai, az utazások specifikus vonatkozásaiként konceptualizálunk (és ezáltal gyakorlatilag azokkal azonosítjuk). Az ilyen metaforák gyakran vezetnek polisizémiához.

¹⁹ Cruse (1986, 1995) ezt a jelenséget „sense spectrum” néven említi, és néhány érdekes példát is megad.

²⁰ Cruse (1995: 47), bár rokonszenvesnek találja a prototípusos megközelítést általában, és konkrétan a nem rendszeres polisizémia prototípuselméleti kezelését is, mindazonáltal megjegyzi, hogy nem képes számot adni az olyan szavak ettől eltérő viselkedéséről, amely szavak a Deane (1988) által nyílt referenciális polisizémiának nevezett jelenséget mutatják, vö. alább az I.3.4. szakaszt. Cruse megjegyzése azért emlékeztető, mert egy a tárgyalt megközelítés azon igen kevés kritikája közül, amelyek nem utasítják el eleve, hanem megpróbálják megvizsgálni az általa tett előrejelzések helyességét.

²¹ A fogalmi metaforák elméletével rendkívül gazdag irodalom foglalkozik, kezdve Lakoff/Johnson (1980)-nal. Az elméletet röviden tárgyalom a II.5.3. szakaszban, további hivatkozásokat l. ott.

²² A metonímiával kapcsolatos klasszikus kognitív nyelvészeti szöveg Lakoff (1987: 77-90). Az utóbbi négy évben a holisztikus kognitív nyelvészetben kiterjedt diszkusszió bontakozott ki, amely a metonímia mibenlétét és a metaforához való viszonyát boncolja. Vö. különösen Barcelona (szerk., 2000)-t, valamint Riemer (2002)-t, aki vázol néhány fontos kérdésfelvetést és hivatkozik a legújabb munkákra is.

Vegyünk például egy másik fogalmi metaforát: EGY TÁRGY EGY EMBERI TEST.²³ Ha ezt a metaforát olyan tárgyra alkalmazzuk, amelynek vannak kiálló, végtagokra emlékeztető részei, ezeket hívhatjuk *kar*-nak vagy *láb*-nak. Így beszélhetünk *szék karjá*-ról vagy *hegy lábá*-ról. Ezek olyan, nyilvánvalóan lexikalizált használatai a *kéz* és *láb* szavaknak, amelyeket az említett fogalmi metafora motiválhat.

Ez valószínűleg egyszersmind a poliszémia holisztikus kognitív megközelítésének a legfontosabb vonatkozása: Az elmélet többnyire az általam **nem rendszeres** poliszémiának hívott jelenségeket igyekszik megragadni azáltal, hogy általános fogalmi metaforákkal hozza ezeket kapcsolatba. Ez a nem rendszeres poliszémiára nézve, amint a metaforára nézve általában is, azzal a következménnyel jár, hogy **lényegét tekintve nem nyelvi jelenség**, mivel fogalmi metaforára vezethető vissza, amely nem specifikusan nyelvi szabályszerűség, hanem általános kognitív stratégia.

Amint fentebb említettem, a poliszémia holisztikus kognitív megközelítése nem magyarázó, célja a motiváció. Nem magyarázó (abban az értelemben, ahogy ezt fentebb meghatároztam), mivel **nem fogalmaz meg előrejelzéseket** azzal kapcsolatban, hogy egy adott szónak milyen jelentései kell, hogy legyenek. Nem próbálja pl. általában megmondani azt, hogy pontosan mely tárgyak mely részeit lehet egy adott testrésznévvel, pl. a *kéz*-zel megnevezni. Ehelyett a motivációját keresi annak a tendenciának, hogy számos testrésznév szolgál valamely tárgy részének a megnevezésére.²⁴

A metonímia a holisztikus kognitív szemantika szerint egy további lehetséges forrása a poliszémiának. Ez aligha lehet meglepő, tekintve, hogy (amint az I.2. rész végén említettem) a metonímiáról már régóta úgy tartják, hogy a poliszémia egyik fajtájának, mégpedig a rendszeres poliszémiának szolgál motivációul. Az ezzel a témával kapcsolatos holisztikus kognitív irodalom viszonylag gyér a metaforával kapcsolatoshoz képest.

Az egyetlen olyan munka, amely tudomásom szerint a metonímiával témám szempontjából releváns módon foglalkozik, Kövecses/Radden (1998). A szerzők jórészt olyan eseteket elemeznek, amelyeket az irodalom **rendszeres** poliszémia példáinak tart, bár céljuk valójában egészen más (Radden személyes közlése alapján; noha ez tanulmányukból nem válik teljesen világossá): azt kívánják bemutatni, hogy a metonímia — a metafora mellett — az emberi nyelv egészét átszövő és

²³ Az ilyen test-metaforákat részletesen tárgyalja Johnson (1987).

²⁴ Megjegyzendő, hogy az a szerep, amelyet a holisztikus kognitív nyelvészetben a predikciónak tulajdonítanak, azzal függ össze, hogy ez az elmélet más jellegű tudományelméletet vesz alapul, mint amelyen a modularista kognitív nyelvészet (amelynek része a generatív nyelvészet is) alapul. A holisztikus kognitív nyelvészet tudományelmélete a magyarázatot egészen másként tekinti; különösen nem várja el, hogy egy magyarázat prediktív legyen, hanem csupán azt, hogy egy megfigyelt jelenség motivációját képes legyen megadni (Kövecses Zoltán, személyes közlés). Egy másik (és ami azt illeti, meglehetősen elterjedt) módon is megítélhetjük azt a tényt, hogy a holisztikus kognitív nyelvészet olyan modelleket kínál, amelyek „gyakorlatilag bármit le tudnak írni, míg alig valamit vagy éppenséggel semmit sem jeleznek előre” (Deane 1987: 65). Ez úgy szól, hogy a pre-kognitív nyelvészetről a holisztikus kognitív nyelvészetre való áttérés „nemigen tudományos forradalom, hanem sokkal inkább visszatérés a jelenségek tudomány előtti leírásának stádiumába” (Blutner 1995: 235).

irányító kognitív elv. Azt a meggyőződésüket, hogy minden nyelvi viszony vagy a metaforára, vagy a metonímiára redukálható, Jakobsonnak (1956/1983) a metaforáról és a metonímiáról mint az emberi szimbolikus rendszerek két pólusáról szóló tanítása ihlette. Ha jól értem Jakobson írását, szerintem minden paradigmatis viszony valójában metafora, míg minden szintagmatikus viszony metonímia.

Kövecses és Radden ennek szellemében a metonímia parttalanul kitágított fogalmával operál, így metonímiának tekintik a (saussure-i értelemben vett) jel jelölő és jelölt oldala közötti viszonyt általában (ti. egyfajta érintkezés van a kettő között), mint ahogy a jelölő és a denotátum, illetve a jelölt és a denotátum közötti viszonyt is. Ennél földhözragadtabb példák is messze kívül esnek a metonímia klasszikus fogalmán. Így pl. úgy vélik, a betűszó (pl. *ENSZ*) metonímiaként áll a teljes szó helyett, ti. a kettő között a formai oldalon rész-egész viszony áll fenn. Hasonlóan metonímiának tekintik a konverzió által létrejött szavakat (pl. angol *cut* 'vág' → *cut* 'vágás') a két fogalom közötti ok-okozati viszony révén. Nem foglalnak egyértelműen állást, hogy a formai eltérést mutató megfelelő szópárok közül (pl. *shoot* 'lő' — *shot* 'lövés') az ige szintén metonímia-e, de jelzik, hogy szívük szerint ezt is annak tekintenék.

Ellentétben azon szerzőkkel, akik azt hangsúlyozzák, hogy rendszerszerűség, és ennél fogva előrejelezhetőség tekintetében jelentős különbség van a rendszeres és nem rendszeres poliszémia között, Kövecses és Radden nem állítják azt, hogy a metonimikusan levezetett értelmek bármivel inkább (vagy kevésbé) előrejelezhetőek volnának, mint a metaforikusan levezetettek. Ennek megfelelően egymás mellett szerepeltetnek olyan metonímiákat, amelyek történelmi véletlenek eredményei (pl. *Amerika* 'USA', *Anglia* 'Nagy-Britannia'), és olyanokat, amelyek élő és termékeny folyamat termékeinek tűnnek (pl. *A buszok sztrájkolnak*. 'a buszvezetők').

Tanulmányukban egyfajta tipológiáját kínálják az angolban fellelhető metonimikus viszonyoknak. Ezek motivációját kivétel nélkül **általános fogalmi relációkkal** azonosítják, ami világosan szemben áll Deane és mások azon véleményével, hogy bizonyos metonimikus jellegű viszonyok adott szavak értelmezései között az egyes szóosztályokhoz kapcsolódó specifikus szótári jelentésre vezethetők vissza (így pl. az a tény, hogy az *aláírás* szónak van 'esemény' és 'eredmény' értelmezése), míg mások a szójelentéstől lényegében független, hanem csupán a szó vonatkozását (referenciáját) érintő átvitelek.

Említést érdemel, hogy Lakoff (1987) és ennek nyomán a későbbi holisztikus kognitív elemzők, így pl. Kövecses és Radden (1998) a prototípusjelenségeket (valamint a sztereotípiákat is) szintén metonímiának tekintik, mégpedig a rész-egész típusú metonímia egy esetének. Lakoff szerint ugyanis a kategória prototípusa metonimikus viszonyban áll a kategória egészével, ti. helyette áll, amennyiben reprezentálja a kategóriát. Lakoff ezt az ANYA kategória példáján mutatja be, amelynek prototípusa (egyszersmind sztereotípiája) a HÁZIASSZONY-ANYA, szemben pl. a DOLGOZÓ ANYÁ-val. A prototipikalitást azért tárgyaltam fentebb külön a metonímia egyéb fajtáitól, mivel különösen nagy szerepet játszik a holisztikus kognitív szemantikában.

Vegyük észre, hogy Lakoff példája a „valami áll valami helyett” viszony meglehetősen abszurd, ellenőrizetlenül asszociatív kiterjesztésén alapul. Lakoff azon

az alapon véli, hogy a HÁZIASSZONY-ANYA metonimikusan áll az ANYA kategória helyett, hogy az előbbi az utóbbi reprezentatív képviselője. Valójában viszont értelmezhetetlen az az állítás, hogy az előbbi az utóbbi helyett áll. A két kategória között valóban tételezhetünk metonimikus viszonyt, de az éppen fordított ehhez képest: Az *anya* szóval (azaz az egész kategóriát megnevező szóval) szokásosan a háziasszony-anyát nevezzük meg (vagy legalábbis azt asszociáljuk), azaz a kategória egy részét. Jellemző a holisztikus kognitív szemantikusok igen fegyelmezetlen fogalomhasználatára, hogy míg Kövecses és Radden (1998: 44) átveszi Lakoff idézett példáját, de vele ellentétben az utóbb említett, koherens módon elemzik azt, nem veszik viszont észre, hogy saját elemzésük eltér a Lakoffétól.

1.3.3. A poliszémia holisztikus kognitív megközelítésének Geeraerts általi módosításai

Az eddigieket összefoglalva úgy tűnik, hogy az egyetlen általános jelentés, a rendszeres poliszémia és a nem rendszeres poliszémia jelenségei közötti különbségtételt megőrizte a holisztikus kognitív szemantika is, és hogy ezt a három jelenséget három különböző módon lehet szerinte megragadni, és nem magyarázó módon, motivációt adva kezelni, mégpedig azáltal, hogy a fogalmak prototipikus szerkezetére, metonímiára, illetve fogalmi metaforára hivatkozunk. Ez természetesen azt is jelenti, hogy várhatóan képesnek kell lennünk arra, hogy viszonylag világosan meg tudjuk különböztetni egymástól ezeket a jelenségeket. Viszont Geeraerts (1993) rámutat arra, hogy ez nem áll fenn.²⁵ Bemutatja, hogy létezik a prototipikalitásnak egy olyan modellje, amely megengedi, hogy a poliszémia mindhárom forrását lényegében azonos módon reprezentáljuk, amiből az következne, hogy a **közöttük lévő különbség homályossá válna**. Ez pedig szerencsés következmény lenne, mivel megfelelne annak a ténynek, hogy a poliszémia ezen típusai közötti különbség **valóban egyáltalán nem éles**. Bár ezt Geeraerts e megoldás kívánatos következményének tekinti, a referenciális szint (azaz a szó extenziója) és a fogalmi szint (azaz az intenziója) tudatos és szándékos összezavarása természetesen rendkívül problematikus; l. Blutner (1995) erre vonatkozó kritikáját.

Ez a modell, amelyet az irodalom radiális halmaz modellnek²⁶ nevez, a következőképpen jellemezhető: Egy poliszém szó jelentései, amelyeket a fentebb leírt módon a metafora és a metonímia hoz egymással kapcsolatba, pontosan ugyanúgy vannak szervezve, mintha egy prototipikus fogalmi kategória lehetséges elemei

²⁵ Egy másik holisztikus kognitív szemantikus által írt munka, amely a homonímia (nála: „ambiguity”), a poliszémia és az általánosság (nála, mint Geeraertsnál: „vagueness”) közötti különbségtétel lehetetlenségét hangsúlyozza, Tuggy (1993). Tuggy lényegében „újra felfedezi” a 2. ábrán szereplő jelentésspektrumot (leszámítva a kétfajta poliszémia közötti különbségtételt), és azt állítja, hogy a rajta szereplő kifejezések mind prototipikus természetűek, így pl. vannak olyan kiugró elemeik, amelyekhez hasonlítunk egy adott szót, ha el akarjuk róla dönteni, hogy pl. poliszém-e. Így Tuggy cikke a *polysemy*, *ambiguity* és *vagueness* szavak jelentését vizsgálja, nem pedig a megfelelő jelenségekre keres magyarázatot.

²⁶ A holisztikus kognitív szemantika különböző reprezentációs formáit Geeraerts (1995) összegzi. Geeraerts egyenként megvizsgálja ezek következményeit, és igyekszik kimutatni, hogy ezek egymásnak csupán jelölésbeli variánsai. Ez a tanulmány a poliszémia Geeraerts (1993)-ban található tárgyalását kiegészíti, és közvetlenül érinti a témát.

lennének, azaz egy fogalomhoz tartozó szó által jelölhető objektumok. Mind a szavak jelentései, mind pedig a prototipikus kategóriák elemei „páronként állnak egymással kapcsolatban, és **relációs kötelékek** kötik össze őket, amelyek azt jelzik, hogy az egyik értelmezés milyen módon kiterjesztése a másiknak” (Geeraerts 1995: 28). A központi, legfeltűnőbb entitás (a prototípus) az egyik esetben a szó központi értelmezése, a másik esetben a kategória központi eleme, amelyből a radiális halmaz számos többi eleme indul ki (azaz amellyel számos további elem van összekapcsolva az ő kiterjesztéseként relációs kötelékekkel). Egy szó összes értelmezése, illetve az egész kategória egy ilyen prototípus kiterjesztése lesz a vázolt értelemben.

Megjegyzendő, hogy a radiális halmaz modell képes mind a prototípusok standard modelljét, mind pedig a családi hasonlóságon alapuló modellt reprezentálni. Ha a poliszémiát egy ilyen radiális halmaz modellben ábrázoljuk, a két modell közötti választásnak bizonyos **következményei** vannak: Amennyiben a szó jelentései a **standard modellnek** megfelelően szerveződnek, ez azt jelenti, hogy a szótól elvárjuk, hogy legyen **egyetlen központi értelmezése**, amelyből az összes további értelmezés levezethető ennek közvetlen vagy közvetett kiterjesztéseként. Másfelől ha a jelentések a **családi hasonlóságok modelljének** megfelelően szerveződnek, akkor a szónak nem lesz feltétlenül egyetlen központi jelentése. **Több** olyan jelentése lesz, amelyek **egyformán „alapvetőek”** vagy „központiak”, és esetleg további olyan jelentései is lesznek, amelyek az alapvető jelentések kiterjesztései (és így „másodlagosak”).

1.3.4. Deane poliszémiaelmélete

Deane disszertációja (1987) soha nem lett publikálva, és így a későbbi poliszémiakutatók egyáltalán nem recipiálták, ami igen sajnálatos, mivel Deane munkája nemcsak a korábbi irodalomról szóló áttekintése miatt értékes (vö. fentebb az I.2. részt), hanem saját poliszémiaelmélete miatt is figyelemreméltó (vagy talán különösen éppen ezért). Szerepel továbbá benne egy részletes vizsgálata az angol testrésznevek szemantikájának, valamint több rövidebb esettanulmány is más szavakkal kapcsolatban, amelyek szintén érdekesek, de amelyeket itt nem tárgyalok, mivel közvetlenül nem érintik a jelen tanulmány témáját. Véleményem szerint Deane (1987) a poliszémiával kapcsolatos eddigi irodalom legkiemelkedőbb képviselője, amely igen sok kiváló megfigyelést tartalmaz, és a legkidolgozottabb és legstimulálóbb poliszémiaelméletet mutatja be, amely jelenleg létezik.

Amint említettem, Deane nem illeszkedik bele a holisztikus kognitív szemantikáról fentebb körvonalazott képbe. Az 1987-es disszertációjában bemutatott megközelítése egyértelműen összefér a poliszémia általános holisztikus kezelésével, amennyiben ő is azt állítja, hogy a poliszémia általános kognitív stratégiákra vezethető vissza. Konkrétabban egy olyan elméletet körvonalaz, „amely szerint a szójelentés **szorosan integrálva** van a **nyelven kívüli tudás** bizonyos fajtáival (pl. kulturális háttérrel, amely ICM-ek [idealizált kognitív modellek] formájában fejezhető ki). Az ilyen információk hiányában lehetetlen volna konzisztens módon megmagyarázni a poliszémiát.” Viszont Geeraerts (1993)-mal és Tuggy (1993)-mal ellentétben azt állítja, hogy igenis **ésszerű megkülönböztetni a poliszémiát mind a homonímiától, mind az általánosságtól**, és az is, hogy különválasztva

kezeljük a rendszeres és nem rendszeres jelenségeket, amelyek a poliszémia két fajtájának tekinthetők.

Konkrétabban azt állítja, hogy a rendszeres poliszémia (amelyet ő *allosemy*-nek hív) egy olyan **szabályhalmaz kreatív használatának** az eredménye, amely szabályokat a morfológiai és fonológiai alternációs szabályokkal analóg módon képzelhetjük el, és amelyek alkalmazását bizonyos nyelvi és nem nyelvi **kontextusok** váltják ki. Másfelől más holisztikus kognitív szemantikusokhoz hasonlóan feltételezi, hogy a nem rendszeres poliszémia (amelyet *lexical polysemy*-nek hív) megmagyarázható bizonyos **metaforikus és metonimikus kognitív műveletek** megadásával, amelyekkel általában is le szokták vezetni az ilyen jelenségeket. De velük ellentétben Deane explicit módon állítja, hogy egy szónak ezek a jelentései lényegesen különböznek a rendszeresen poliszém szavak értelmezéseitől, amennyiben az előbbieknél a **szótárban** el kell **tárolva** lenniük, az utóbbiaknak azonban nem.

Végső soron Deane poliszémiaelmélete két különböző részből áll, amelyeknek vannak bizonyos közös elemei is. Az a rész, amely a rendszeres poliszémia magyarázatára szolgál, **prediktív**, és egy olyan (többnyire **metonimikus**, de részben **metaforikus motivációjú** szabályokat is tartalmazó) szabályhalmazra épül, amelyet a mindennapi nyelvhasználatban az **aktív értelmezési folyamat** részeként alkalmazunk. Másfelől az a rész, amely a nem rendszeres poliszémiát hivatott magyarázni, (hasonlóan a többi holisztikus kognitív elmülethez) nem prediktív, célja a motiváció, és pontosan azokat a szabályokat tartalmazza (amelyek között ismét vannak **metaforikus és metonimikus motivációjúak** is), amelyek fontos szerepet játszanak a világ általános konceptualizálásában, de kevésbé játszanak fontos szerepet a nem rendszeresen poliszém szavak tulajdonképpen használatában. Inkább csak akkor jelentkeznek, amikor új szavakat vagy **új szójelentéseket hozunk létre**, azaz **történeti vagy etimológiai léptékben** érvényesülnek.

Deane explicit módon meghatározza a metonimikus viszonyok teljes rendszerét. Ez a rendszer a metaforikus és metonimikus viszonyok Norrick (1981)²⁷ által bemutatott részletes listáján alapul. Viszont Deane azt állítja, hogy Norrick viszonyai nem egyszerűek, hanem maguk is levezethetők olyan primitívebb elemekből, amelyek meghatározzák a viszonyok koherens rendszerét.

Deane a metonimikus átvitelről szóló szabályrendszerét (Deane 1987: 76-108) lazán Jackendoff (1983) elméletére, az ún. fogalmi szemantikára alapozza. Két alapeleme **két absztrakt reláció**. Az egyiknek, amelyet statikusnak mondhatunk, a következő a formája: *P (théma, feltűnő elem), D*, ahol a *P* maga a reláció, a két argumentum lazán megfeleltethető a tárgynyelvi predikátumok tematikus szerepeinek, és *D* egy olyan változó, amely azokon a fogalmi tartományokon van értelmezve, amelyekre a reláció alkalmazható. A második, „dinamikus” relációnak a formája *PATH (forrás, útvonál, cél), D*, amelyet az előbbihez hasonlóan kell értelmezni. Ez a két általános reláció (amelyet kombinálni is lehet, aminek következtében egy komplex négyargumentumú reláció jön létre), és a tartományspecifikációk halmaza (mint a térbeli, időbeli, birtokos stb., amelyek *D* értékei lehetnek) együttesen meghatározzák a metonimikus relációk egy halmazát.

---

²⁷ Ezt a munkát részletesebben tárgyalja Deane (1987: 66-73).

A rendszeres poliszémia alapjául szolgáló metonimikus átvitel a nyelvben ilyen relációkon alapul. Lássuk egy konkrét példán, hogy hogyan működik. Vegyük a (2) metonimikus viszonyt:

(2) *P (sonkás szendvics, PATH (x, pincér, vásárló)), birtokos.*

Ennek a relációnak a témája egy sonkás szendvics, amelynek a birtoklását (hogyról van szó, a „birtokos” tartománykijelölés adja meg) átruházza egy *x*-ről (amely a forrása) egy pincér (amely az útvonala) a vásárlóra (amely a cél). Ez a metonimikus reláció egy sor metonimikus átvitel alapjául szolgál. A metonimikus átvitel lényegében egy szemiotikai művelet, amelynek része, hogy egy metonimikus viszony valamely tematikus szerepét egy olyan kifejezés nevezi meg, amely közvetlenül ugyanazon reláció másik tematikus szerepére vonatkozik. Például a *sonkás szendvics*, amely normális esetben a reláció téma szerepét nevezné meg, az alábbi (3) mondatban a vásárlót nevezi meg, míg a (4)-ben a pincért (azaz ezek téma-cél, illetve téma-útvonal típusú metonimikus átvitelek).

(3) *The ham sandwich is at table 9.* (az a személy, aki rendelte a sonkás szendvicset)

(4) *The ham sandwich is walking toward you from the kitchen at this very moment.* (az a személy, aki felszolgálja a sonkás szendvicset)

Ezek az alapvető relációk és a tartományok tehát **generálják** a specifikusabb metonimikus viszonyoknak egy halmazát. Deane elmélete szerint általában bármely relációban bármely tematikus szerep, párba állva ugyanazon reláció egy másik tematikus szerepével, motiválhat metonimikus átvitelt, azaz az elmélet **pontosan előrejelzi, hogy milyen fajta metonimikus átvitelek létezhetnek**. A tematikus szerepek bizonyos logikailag lehetséges párosításai ki vannak zárva a metonimikus átvitelből a kognitív elérhetőség egyes magasabb rendű elveinél fogva vagy egyéb plauzibilis okokból, vö. Deane (1987: 104-5).

Deane metaforikus motivációról szóló elmélete (Deane 1987: 109-127) egyszerűbb, és két igen általános szabályból áll: **absztrakciós** műveletekből, amelyek szemantikai ábrázolásokból törölnek bizonyos specifikációkat; valamint **átviteli** műveletekből, amelyek a tartományspecifikálót egy reprezentációban egy másik-
kal helyettesítik (ez az utóbbi művelet a fogalmi metafora működéséhez hasonló, amelyet fentebb említettem). Ezeket a műveleteket alkalmazzuk aktívan akkor, amikor a metafora új és kreatív példáit hozzuk létre és értelmezzük, de ezek motiválják a konvencionális metaforákat is (amelyek viszont a szótárban konvencionális metaforikus értelmükkel együtt vannak tárolva).

Deane a nyelvi rendszerben helyezi el metaforikus átviteli szabályait. Azt állítja, hogy a saját szabályai lényegében ugyanazt csinálják, mint Nunberg (1979) referenciális függvényei, és azok explicitebb változatainak tekinthetők (vö. I.4. rész). Megtámadja viszont Nunberg álláspontját, amely szerint ezek a szabályok **pragmatikai** természetűek, és azt állítja, hogy a tulajdonképpeni nyelvtan részeinek kell tekintenünk őket, pontosabban **a szemantika egy generatív mechaniz-**

musának, amely a nyelvtan része.²⁸ Elméleti alapon, következetesen érvel a saját álláspontja mellett (Deane 1987: 147-162).

Van egy további fontos pont is Deane érvelésében, amelyre rá szeretnék mutatni. **Kétfajta rendszeres poliszémia** közötti különbségtételt vezet be. Fauconnier által tett megfigyelésekre alapozva Deane (1987: 176-179) azt állítja, hogy az első fajta rendszeres poliszémia (amelyet ő *open allosemy*-nek nevez), amely pl. az *újság* szónál jelenik meg, az ilyen szavak által jelölt dolgokkal kapcsolatos **tudás-sunk komplex szerkezetével függ össze**. Az *újság* esetében ez a hétköznapi tudás tartalmazza (többek között) azt, hogy az újság 1) egy halom papír, amely 2) bizonyos mennyiségű információt tartalmaz, továbbá 3) sok másik halom papír is van, amely hasonlít az előbbire, amennyiben pontosan ugyanazt az információt tartalmazza, 4) az ilyen halom papírok, amelyek valamely információt hordoznak, rendszeresen ugyanazon címmel jelennek meg, 5) az információt egy bizonyos intézmény állítja össze és teszi rá a papírokra, 6) amely intézmény egy vagy több épületben székel, 7) bizonyos számú dolgozója van stb. Bizonyos feltételek mellett ennek a komplex szerkezetű tudásnak bármely vonatkozását megnevezhetjük azáltal, hogy kimondjuk az *újság* szót. Úgy tekinthetjük, hogy e szó értelmezéseit, amelyek ilyen módon állnak elő, a szó **egyazon lexikális értelme indukálja**. Ez a fajta poliszémia olyan korlátozott szóosztályokra vonatkoztatva rendszeres, amely szóosztályok elemei olyan dolgokra vonatkoznak, amelyek hasonlóan egymásra a velük kapcsolatos hétköznapi ismereteink alapján.²⁹ Bár ez nem teljesen világos, úgy tűnik, Deane azt állítja, hogy az e szavakhoz tartozó fogalmak különböző aspektusai közötti viszonyt a fent ismertetett általános metonimikus és metaforikus viszonyok szerint kell leírni. Így, Nunberg (1979)-hez hasonlóan, viszont Bierwisch (1983a)-val ellentétben (vö. I.4. és I.5. rész) úgy tűnik, abból kell kiindulnia, hogy egy ilyen tudásrendszernek az **egyik aspektusa a szó elsődleges értelmezése**. A lexikális tudás úgy tűnik, csak annyiban játszik szerepet, hogy az, hogy egy olyan szóval, amely normális esetben egy bizonyos aspektusát jelölheti, egy attól eltérő aspektusára referálunk (pl. a 7. aspektusra, azaz az újságcég dolgozóira

²⁸ Ez a probléma természetesen alapvetően modularista jellegű, így Deane tulajdonképpen nem is tekinthető a holisztikus kognitív szemantika képviselőjének, ha közelebbről megvizsgáljuk azt a nyelvelméletet, amely az elképzeléseiből következik. Itt nem térhetek ki ennek a kérdésnek a részleteire, csupán arra hívom fel a figyelmet, hogy Deane elképzeléseinek a felületes hasonlósága a holisztikus elméletekhez bizonyára onnan ered, hogy felhasznál több olyan elképzelést, amelyet általában holisztikus kognitív nyelvészek szoktak képviselni. Ezek az elképzelések azonban egyrészt kontingensek a holizmus alapvető állításához képest, másrészt nem állnak ellentétben a modularizmus elveivel sem; ilyenek a sztereotípiák fogalma, a tudás komplexebb egységekbe (ICM-ekbe, vagy ha úgy tetszik, keretekbe vagy sémákba) való szerveződése, bizonyos nem tartományspecifikus (nem modulspecifikus) szabályok létezése stb.

²⁹ Cruse (1995: 44-46, 2000b) is megemlíti e jelenségcsoport létezését. Ő egy dolognak azokat az aspektusait, amelyekre egy poliszém szó referálni képes, *fazetták*-nak (*facets*) hívja, és azt írja, hogy „egy szójelentés különféle fazettái gestaltot alkotnak”. Észreveszi ennek a fajta jelentésvariációnak bizonyos olyan tulajdonságait is, amelyeket tudomásom szerint máshol nem említettek. Cruse (1999) némileg didaktikusabban foglalja össze a fazetták tulajdonságait, és a korábbi listához hozzászerez néhány újabbat. E tulajdonságok működését a *könyv* szemantikai mezőjébe tartozó szavakon mutatja be. Ezekből a tanulmányokból világossá válik, hogy ez a fajta rendszeres poliszémia feltűnően sok olyan tulajdonsággal rendelkezik, amelyekre magyarázattal kellene tudni szolgálnia az itt bemutatandó megközelítések mindegyikének, de ténylegesen egyik sem tud.

referálunk azáltal, hogy az *újság* szót mondjuk ki, amely általában az 1. aspektusra referál), **minden használati kontextusban** elérhető, és ennél fogva pragmatikailag megengedett a szó jelentésének köszönhetően.

Deane (1987: 179-190) viszont konkrétan azt állítja, hogy a nyílt alloszémia (open allosemy) eseteiben általában lehetetlen eldönteni, hogy az értelmezések halmazának mely eleme az elsődleges. A *játék* szó két értelmezése: ‘szabályok halmaza’, illetve ‘tevékenység, amelyet ez a szabályhalmaz irányít’ épp ezt példázza. Mivel nincs alapunk arra, hogy eldöntsük, melyik ezek közül az elsődleges értelmezés, Deane azt állítja, Nunbergtől eltérően és Bierwisch-sel egyezően, hogy a *játék* jelentése (és vélhetően a nyílt alloszémia más esetei is) **specifikálatlan** e két értelmezés tekintetében, és a két értelmezés lehetősége megjelenik a *játék* szó szótári reprezentációjában.

(5) x irányítja y végrehajtását³⁰

A *játék* szó két értelmezését ebből aztán úgy vezetjük le, hogy az egyik, illetve a másik változót lambda-operátorral kötjük. Amennyire meg tudom ítélni, ez elmentmond az előbbi képnek. Vegyük észre, hogy ebben az esetben a variáció a játékokkal kapcsolatos tudásunkban van kódolva, és úgy tűnik, nincs szó semmiféle általános metonimikus vagy metaforikus elv aktív alkalmazásának a hatásáról. Deane vagy nem tekinti ellentmondásnak vagy nem figyel fel rá, mindenesetre nem foglalkozik a továbbiakkal a kérdéssel.

A rendszeres poliszémia másik fajtájának (amelyet *closed allosemy*-nek hív) semmi köze lexikális tényezőkhöz, hanem ez **kizárólag specifikus diszkurzuskontextusoktól függ** (ilyen a fentebbi (2) példa). Ugyanazok a metonimikus és metaforikus műveletek érvényesülnek a kétféle alloszémiaiban, de az utóbbinál ezek a metonimikus és metaforikus átvitelek csak akkor alkalmazhatók egy adott kontextusban, ha ez pragmatikailag engedélyezve van, tehát ha maga a kontextus garantálja, hogy a kívánt referens egyértelműen eldönthető (hozzáférhető) a szó “közvetlen” referenséből kiindulva.

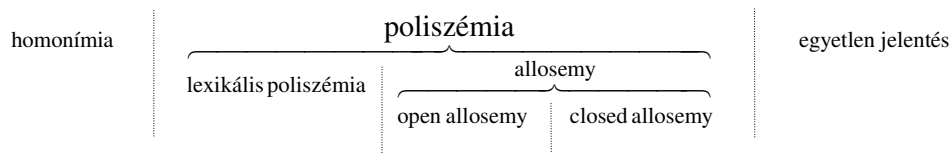
Bár Deane bevezeti ezt a különbségtételt és említ egy tulajdonságot is, amelyben különbözik a nyílt és a zárt alloszémia (ti. hogy az előbbi rendszerint nem vezet zeugmához, az utóbbi viszont igen), nem tárgyalja ezt a két fogalmat részletebben.

Említést érdemel, hogy Deane **expliciten visszautasítja** a poliszémia prototípusokra alapozott kezelésének lehetőségét. Azt állítja, hogy amit a holisztikus kognitív szemantikusok prototípusoknak hívnak, az valójában számos különálló jelenség összemosása (amely jelenségekre redukálható volna a prototípus fogalma), mégpedig: 1) annak, amit általában határozatlanságnak (vagueness) hív az irodalom (egy névnek van egy pontosan specifikált fokális vonatkozása, mint pl. a fokális piros szín, és a szín más képviselőit ehhez a fokális vonatkozáshoz hasonlítjuk); 2) bizonyos meghatározott szemantikai jegyek törölhetők az absztrakció művelete által (l. fentebb; pl. a MADÁR kategóriára egyébként jellemző REPÜL jegy

³⁰ A jelenségnek ezzel teljesen párhuzamos kezelését javasoltam magam is, Deane (1987)-től függetlenül, egészen más háttérfeltevésekre támaszkodva, és emellett a megoldás mellett teljesen másképp érvelve, Pethő (1998)-ban és Pethő (2001)-ben.

törlése révén sorolható e kategóriába a pingvin); és 3) bizonyos szemantikai jegyek nem alkalmazhatóak, mivel a kategorizálandó jelenség nem konzisztens valamely releváns vonatkozásával annak az ICM-nek, amely a szó használatának alapjául szolgál (így pl. a pápa nem lehet agglegény). Mindent összegezve úgy tűnik, ez az elmélet meg tud magyarázni mindent, amit a prototípuselméleti megközelítés is tud, és ezen kívül más adatokat is.³¹

Így a Deane (1987)-ből nyerhető összkép a poliszémiáról a következő spektrum formájában vázolható:

3. ábra

Itt a lexikális poliszémia lényegében azonos azzal, amit nem rendszeres poliszémiának hívok, az alloszémia pedig a rendszeres poliszémiával, amely itt két fajtára van osztva. Ez a spektrum természetesen szükségképpen metaforikus természetű, és nem vagyok benne biztos, hogy Deane is így ábrázolta volna. A nyílt alloszémiát közelebb helyeztem a lexikális poliszémiához, mivel függ a szótárban kódolt információktól, míg a zárt alloszémia nem függ ezektől, így a természetes helye közelebb van az egyetlen jelentéshez.

Deane (1988) egy jelentősen módosított változatát mutatja be Deane (1987) elméletének. A változások annyira széleskörűek, hogy nehéz összehasonlítani a kettőt, részben mivel az új modell kevésbé részletesen van kifejtve, mint a régebbi, bár finomabb különbségeket vezet be.

Úgy tűnik, a legfontosabb különbség az, hogy Deane (1987) egy **reprezentációs** poliszémiaelmélet, (1988) viszont **procedurális**, és ennek következtében az (1987)-es elmélet reprezentációs részét, amely Jackendoff (1983)-on alapult, itt felváltja egy procedurális rész, amelynek alapja Anderson (1983). Deane (1988) az említett metonimikus műveletekre és azon jelenségekre összpontosít, amelyeket Deane (1987) *allosemy*-nek hívott. A metonimikus viszonyok rendszerét ún. fogalmi **aktivációs függvények** (conceptual activation functions) váltják fel, amelyek együttesen komplex aktivációs mintázatokat alkotnak. Ezeknek a mintázatoknak ugyanaz a funkciója, mint a metonimikus relációknak a régebbi modellben, de ezen kívül arra is magyarázatot adnak, hogy bizonyos fajta metonimikus átvitelek miért lehetetlenek általában, azáltal, hogy a kognitív feldolgozás folyamataira és relevanciaelvekre hivatkoznak.

Egy további különbség az, hogy míg Deane (1987) az értelmezések generálására, motivációjára és lexikális tárolására keresett magyarázatot, Deane (1988) sok figyelmet szentel annak a problémának, hogy ezeket az interpretációkat hogyan választjuk ki adott kontextusokban. A problémának ezt az aspektusát általában elhanyagolja az irodalom.

³¹ Deane (1987: 346-9). Deane (1988: 346-8) egy kissé eltérő képet mutat be.

Deane (1988) a poliszémiajelenségeket még finomabban osztályozza, mint (1987)-ben, bár (legalábbis részben azért, mert a kategóriákat nem jellemzi kellően részletesen) nem kézenfekvő, hogy az osztályok hogyan viszonyulnak Deane (1987) poliszémiafajtáihoz. Háromfajta **szemantikai** poliszémiát és kétfajta **referenciális** poliszémiát különböztet meg. A háromfajta szemantikai poliszémia a következő:

1. A **lexikális poliszémiát** kevés változtatással átvette (extenziója tekintetében) Deane (1987)-ből. A szó különféle értelemait a szótárban tároljuk, de a közöttük fennálló hasonlóságnak fontos kognitív szerepe van: a lexikálisan poliszém szavak másodlagos értelemait könnyebb megtanulni, használni és emlékezetben tartani az elsődleges jelentéshez fűződő kapcsolatuknak köszönhetően.

2. Az „allosemy” nem ugyanazt a fogalmat jelöli, mint Deane (1987)-ben (tehát a rendszeres poliszémiát), hanem az **általánosságot** és a **határozatlanságot** (vagueness) együttesen (amelyek egyaránt az egyetlen jelentés változatai). Tehát az, hogy a *kar* szó jelölheti egy személy valódi karját, egy személy műkarját, egy szobor karját vagy egy robot karját, az mind „allosemy” esete ebben az értelemben.

3. A szabályos poliszémia (regular polysemy) nem azonos Apresjan (1973) „szabályos poliszémiá”-jával, amely az általam választott terminológiában a rendszeres poliszémia volna, hanem úgy tűnik, 1) a konverzió (zero derivation) rendkívül produktív stratégiáira utal, mint a (6) példában, valamint 2) bizonyos fogalmi metaforákra (amelyek nincsenek explicit módon tárolva a szótárban).

(6) *He Hitlered whole populations.*

A kétféle referenciális poliszémia a nyílt és a zárt alloszémia osztályának felel meg Deane (1987)-ben, és így a mi terminológiánk szerint a rendszeres poliszémia képviselői.

1. A zárt referenciális poliszémia annak az eredménye, hogy az **aktiváció aszimmetrikusan terjed** egy fogalmi hálózatban, ami magyarázatot ad arra a tényre, hogy 1) a zárt poliszémiánál mindig nyilvánvaló, hogy melyik a szó elsődleges, közvetlen vonatkozása és melyik a levezetett, valamint 2) a zárt poliszémia nem engedi meg az ún. kereszteződő értelmezést az anaforáknál (azaz általánosan fogalmazva zeugmát eredményez):

(7) **The ten million dollar inheritance just walked in to be reinvested.*

Az (aszimmetrikus) fogalmi relációk, amelyek az aktiváció aszimmetrikus terjedését eredményezik, azonosak a metonimikus relációkkal Deane (1987)-ben, azzal a fő eltéréssel, hogy itt nem alkotnak axiomatizált rendszert, és procedurális fogalmakkal vannak leírva. A zárt referenciális poliszémia rendkívül kreatív és döntően kontextuális tényezőktől függ.

2. A nyílt referenciális poliszémia másfelől az aktiváció szimmetrikus terjedésének eredménye, ami magyarázatot ad arra, hogy itt a zárt poliszémiával ellentétes jelenségek figyelhetők meg: 1) nem állapítható meg, hogy melyik az elsődle-

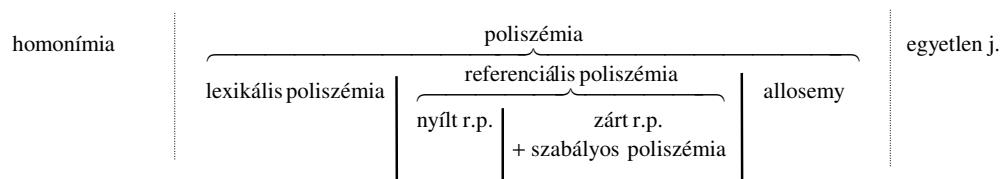
ges referens; 2) nem jelenik meg zeugma:

(8) *The newspaper won't hire me, so I don't subscribe to it.*

Az aktiváció szimmetrikus terjedése vagy egy szimmetrikus fogalmi relációra vezethető vissza, vagy két aszimmetrikus reláció kombinációjára. A zárt poliszémiát tehát olyan műveletek okozzák, amelyek **különböznek** azoktól, amelyekből a nyílt poliszémia származik. Ez feloldja azt az ellentmondást, amelyet az (1987)-es modellel kapcsolatban említettem: a nyílt és a zárt poliszémia valóban részben különböző szabályosztályokkal vezethető le a jelenlegi modellben.

Tehát Deane (1988) olyan elméletet mutat be, amelyben lényegében **két rendszeren előrejelezhető poliszémiatípus** szerepel: a nyílt és a zárt referenciális poliszémia. A szabályos poliszémia szintén előrejelezhető, de nem teljesen világos, hogy mennyiben különbözik egyáltalán a zárt referenciális poliszémiától (amelyre hasonlít, és amelyhez hasonlóan aszimmetrikus aktivációterjedéssel magyarázható). A lexikális poliszémia, a homonímiához hasonlóan, természeténél fogva előrejelezhetetlen. Végül az „allosemy” annyira diffúz és elmosódó, hogy kevés szubsztanciális dolgot tudunk mondani róla.

E fogalmakat sematikusan a 4. ábrán viszonyítom egymáshoz. A 3. sémához képesti eltérések zöme bizonyára magától értetődő. Az egyetlen lényeges változás, amely figyelmet érdemel, az, hogy Deane (1988) szerint a nyílt és a zárt referenciális poliszémia világos határok által van elválasztva.

4. ábra

I.4. NUNBERG PRAGMATIKAI POLISZÉMIAELMÉLETE

Nunberg poliszémiaelméletének korai változatát már említettem fentebb, mivel Deane (1987) viszonylag részletesen tárgyalja. Nunberg elméletének a hatóköre viszonylag jól meghatározható azáltal, hogy Deane munkájával hasonlítjuk össze. Nunberg az írásaiban egy szűkebb poliszémiafogalomból indul ki. Egyáltalán nem foglalkozik a nem rendszeres poliszémia eseteivel, hanem a poliszémiát egyszerűen a rendszeres poliszémiával azonosítja. Olyan elméletet próbál felkínálni, amely képes a rendszeres poliszémia minden esetét kezelni, de következetesen olyan esetekre koncentrál, amelyeket Deane (1988) zárt referenciális poliszémiának hívott. Nunberg legfontosabb példái az alábbihoz hasonlóak:

(9) *A sonkás szendvics a 20-as asztalnál ül.*

Nunberg alapvető ötlete a következőképpen foglalható össze: A rendszeres poliszémiajelenségek olyan jelenségek, amelyek **referenciális variációra** vezethetők vissza (nem pedig a szótári jelentés variációjára), és **pragmatikai tényezőkből** vezethetők le.

Nunberg (1979) az első azon tanulmányok sorában, amelyeket a szerző ennek a témának szentelt. Egy általános referenciaelméleten alapul, amelyet Nunberg (1978)-ban ismertet. A poliszémiát a **vonatkozás** (referencia) problémájaként fogja fel, és úgy gondolja, hogy lényegében pragmatikai kérdés. A vonatkozás **a beszélő és a hallgató közötti együttműködésen** múlik, és akkor mondható sikeresnek, ha a hallgató be tudja azonosítani, hogy a beszélő mire gondol. A vonatkozás egyik módja az, amelyet közvetlen rámutatással érünk el, vagy azáltal, hogy a kívánt referens közvetlen nyelvi jellemzését adjuk. Viszont van a vonatkozásnak egy másik elterjedt módja is, amelyről Nunberg azt állítja, hogy a (rendszeres) poliszémia alapja. Ez úgy működik, hogy a beszélő nem közvetlenül referál a szándékolt referensre, hanem ehelyett egy másik entitásra referál, amely egy bizonyos nyilvánvaló kapcsolatban áll a szándékolt referenssel. Így pl. referálhatunk úgy valamely egészre, hogy egy részére mutatunk rá. Ezt a fajta vonatkozást **elhalasztott vonatkozásnak** hívja (deferred reference).

Az elhalasztott vonatkozás sikerének kulcsa az, hogy **a hallgató be tudja azonosítani azt a viszonyt**, amely a szándékolt és a közvetlen vonatkozás (a demonstrátum) között fennáll. Így a hallgatónak véges számú ilyen viszony közül kell választania, amelyeket Nunberg **referáló függvénynek** hív. Konkrétan egy olyan függvényt és egy olyan demonstrátumot kell kiválasztania, hogy **közismert** legyen, hogy amennyiben ezt a függvényt alkalmazzuk a demonstrátumra, úgy a szándékolt vonatkozást kapjuk. Ha másképp cselekednénk, az nem volna kooperatív, és veszélyeztetné a vonatkozás sikerét. Fontos, hogy a hallgató számoljon azzal, hogy a beszélő kooperatív, és hogy a beszélőtől elvárja, hogy megfelelő módon válasszon demonstrátumot és referáló függvényt. Így a hallgató képes kiszűrni, hogy a beszélő mire szándékozza vonatkoztatni a demonstrátum megnevezését.

A beszélő az azonosságfüggvénytől eltérő referáló függvényt akkor választ (és ezt a beszélő is tudja), ha az a predikáció, amelyet a megnyilatkozás kifejez, nem

alkalmazható a kifejezés közvetlen vonatkozására (azaz a predikátum szelekciós megkötései sérülnek, másképp megfogalmazva szortális konfliktus lép fel). Így a *sonkás szendvics* kifejezést a (9) mondatban kézenfekvően úgy fogják értelmezni, hogy nem tényleges szendvicsről szól, és mivel vendéglői szituációban hangzik el, ahol a vásárlókat általában be lehet azonosítani az alapján, hogy mit rendeltek, értelemszerűen egy vásárlóra vonatkoztatják.

Nunberg (1979) ténylegesen csak arra keres magyarázatot, hogy hogyan lehet az ilyen elhalasztott referencia egyáltalán lehetséges, és ezt azáltal kívánja elérni, hogy megad bizonyos pragmatikai tényezőket, amelyek szükségesek ahhoz, hogy működjön. Amint maga is leszögezi, nem kínál teljes elméletet, amely megengedné, hogy pontos előrejelzéseket fogalmazzunk meg azzal kapcsolatban, hogy pontosan mely szituációkban mely esetei vannak megengedve az elhalasztott referenciának. Ehhez az kellene többek között, hogy megadjuk, hogy mi közismert (ami, fentebb szó volt róla, szükséges eleme egy ilyen elméletnek), és hogy pontosan mely elemekből áll a referáló függvények véges halmaza. Azaz (bár nem értenek egyet abban a kérdésben, hogy mennyire fontos szerepet kell játszania a pragmatikának a poliszémia kezelésében) Nunberg elméletét úgy foghatjuk fel, hogy kiegészíti Deane-ét és viszont. Nunberg általános pragmatikai keretet dolgoz ki, amely a (legalábbis zárt) referenciális poliszémia használatának háttérében áll, míg Deane (1987) és közvetetten (1988) is részletes elméletét dolgozza ki a referáló függvényeknek, és annak, hogy pontosabban milyen szerepet játszik a világgal kapcsolatos tudás.

A poliszémiát Nunberg (1979) általános szemiotikai stratégiaként értelmezi, és egyértelműen nem a szótárral kapcsolatos kérdésként. Ez arra utal, hogy amit Nunberg megragad, az valójában csak Deane (1988) zárt referenciális poliszémiája. Nunberg megállapítja, hogy egy szónak általában egyetlen, lexikálisan meghatározott elsődleges vonatkozása van, és minden más vonatkozást referáló függvényekkel kell levezetnünk, így ezek másodlagosak. Ez kézenfekvő stratégia a zárt referenciális poliszémia kezelésére, de nem triviális, hogy mit tehetünk így a nyílt referenciális poliszémiával, amelyet az jellemez, hogy általában nem tudjuk megmondani, hogy melyik referens az elsődleges (vö. a *játék* példáját az I.3.4. szakaszban). Nunberg megemlíti, hogy léteznek ilyen esetek, de nem foglalkozik velük az előbbiektől elkülönítve. Csupán azt állapítja meg, hogy azt a referáló függvényt, amely az *a* értelmezést a *b* értelmezéssel kapcsolja össze, ugyanolyan könnyen megtalálja a hallgató, mint azt a függvényt, amely *b*-t kapcsolja össze *a*-val. Így nincs jelentősége, hogy a nyelv beszélői a két értelmezés közül melyiket jelölik ki elsődlegesként a szótárukban, csak az a fontos, hogy valamelyiküket kijelöljék. Így Nunberg azt állítja, hogy különböző beszélők szótárai különbözhetnek ebben a tekintetben, pl. abban, hogy a *játék* szó szerintük a szabályhalmazra vagy a tevékenységre vonatkozik-e elsősorban (viszont akárhogy is van ez, semmiképp nem tudjuk megragadni a különbséget). Ez a megoldás lényegesen eltér attól, amelyet Deane (1987) vagy a kétszintű megközelítés (I.5. rész) választ, akik egyaránt azt állítják, hogy ilyen esetekben nincs lexikálisan meghatározva az, hogy a kérdéses szó *a*-ra vagy *b*-re vonatkozik-e.

Nunberg későbbi tanulmányaiban részletesebben is kidolgozta az elméletét. Nunberg (1996)-ban radikálisan módosít a Nunberg (1979)-beli álláspontján.³² Továbbra is azt állítja, hogy szükséges pragmatikai tényezőket is figyelembe venni, ha magyarázatot keresünk az (1979)-es tanulmányban tárgyalt jelenségekre. Viszont azt is állítja, hogy ha alaposabban megvizsgáljuk ezeket a jelenségeket (figyelembe vesszünk további adatokat, pl. kvantifikációt és anaforákat), akkor rájövünk, hogy bizonyos idioszinkratikus nyelvtani szabályoknak engedelmeskednek, amelyek nem redukálhatóak csupán pragmatikai tényezőkre és olyan, a háttérben meghúzódó kognitív folyamatokra, mint a metonímia.

Érdekes kontrasztot figyel ugyanis meg a következő minimális pár tagjai között:

(10) *This is parked out back.* 'Ez hátul parkol.'

(11) *I am parked out back.* 'Hátul parkolok.'

A (10) mondatot olyan kontextusban kell értenünk, amelyben a beszélő egy autókulcsot (vagy kulcscsomót) tart a kezében, és arra utal a *this* mutató névmással. Nunberg (1996) ebben a mondatban valódi „**elhalasztott indexikális referenciát**” feltételez. Azaz a *this* vonatkozása valójában nem a kulcs, hanem az autó, ami hátul parkol; a vonatkozás azért jöhet létre, mert a kulcs egyértelműen egy autóhoz tartozik, illetve mert a mondat predikációja nem alkalmazható az alany közvetlen vonatkozására (a kulcsra). A mutató névmás valódi vonatkozása nyilvánvalóan nem is a kulcs, hanem az autó, így a száma nem a kulcsok, hanem az autók számával van egyeztetve: Ha egy parkoló autóhoz több kulcs tartozik, akkor is használható az egyes számú mutató névmást tartalmazó (10) mondat. Ellenben ha van egy olyan kulcs, amely autók egy egész csoportját nyitja, egyetlen kulcsot fogva is a többes számú névmást kell használnunk: *Ezek hátul parkolnak*.

A (11) és a (9) mondat Nunberg szerint ettől **gyökeresen eltérően** működik, és ezzel felülbírálja saját korábbi elméletét. A (11) példában első pillantásra úgy vélénk, hogy (az előző példához hasonlóan) az *I 'én'* személyes névmást értelmezzük metonimikusan, azaz ennek vonatkozása módosul: a beszélő helyett az autóra vonatkozik. Nunberg (1996) azonban azt állítja, hogy ez téves: valójában a személyes névmás továbbra is a beszélőt jelöli, viszont **az állítmány jelentése módosul** 'normális' jelentéséhez képest: az a tény, hogy a beszélő autója hátul parkol, releváns adott helyzetben magára a beszélőre nézve is, így predikálható a beszélőről is a *hátul parkol* állítmány. Azt, hogy itt egy a (10)-hez képest eltérő metonimikus folyamatról van szó, jelzi többek között az a tény, hogy az egyeztetés épp ellenkezőleg történik, mint ott: Ha a beszélőnek több autója is áll hátul, akkor is az egyes számú személyes névmást használjuk, azaz a (11) mondatot. Ellenben ha nem csak a beszélőhöz magához, hanem a csoportjához tartozik egyetlen autó, akkor többes számú személyes névmást kell használni: 'Hátul parkolunk.' A (11) mon-

³² Néhány korábbi írása is érdekes a jelen téma szempontjából. Nunberg (1984) az (1979)-ben is (bár teljesen más módon) tárgyalt specifikusság-generikusság tágan értelmezett témakörébe tartozó példákra (típus-példány poliszémia, l. alább a II.3.2. szakaszban) fogalmaz meg egy különös és érdekes elméletet. Nunberg (1993) is érintőlegesen érdekes, ahol az indexikálisok vonatkozásának kezelésére javasol egy a szokásosnál kifinomultabb megoldást.

dat által példázott jelenséget Nunberg **predikátumátvitelnek** (predicate transfer) hívja.

Egy másik példa talán világosabbá teheti, hogy Nunberg hogyan értelmezi ezt a jelenséget. Közismert, hogy az autók viselkedésére vonatkozó igék (*száguld, farol, megcsúszik* stb.) rendre kiválóan predikálhatók az autót vezető személyről is:

(12) *János fékezett.*

(13) *Az autó fékezett.*

A különbség (12)-(13) között egyfelől és (11) között másfelől az, hogy míg utóbbiban világosan érezhetően nem tulajdonképpen értelmében jelentkezik valamelyik szó (azaz valahol nyilvánvalóan metonímia van a mondatban, még ha nem is érezzük világosan, hogy az alanyt vagy az állítmányt értjük-e másként, mint szoktuk), addig az előbbieken mindkét predikációt szó szerint érthetőnek és egyáltalán nem rendhagyónak érezzük. Nyilvánvaló azonban, hogy a két mondatban nem azonos értelemben használjuk a *fékez* szót. A két értelmezés között ok-okozati metonimikus viszony van, bár (hasonlóan a nyílt poliszémia említett eseteihez) nemigen tudjuk megmondani, hogy melyik értelmezés az elsődleges, szó szerinti.³³

Nunberg mindenesetre úgy véli, hogy a *parkol* ige (11) mondatbeli előfordulása és „szó szerinti” használata között ugyanolyan természetű jelentésbeli eltolódás van, mint (12) és (13) között. A különbség legfeljebb az, hogy a *parkol* igenél világos, hogy melyik jelentés az elsődleges.

Ezzel azonban még nemigen mondtunk el mindent a jelenségről. Vegyük észre, hogy a (11) mondatban a metonímia érzetét nem is annyira a *parkolok* ige értelmezése okozza, hanem az, hogy a beszélő azt állítja magáról, hogy nem ott tartózkodik, ahol éppen ténylegesen van, hanem éppenséggel hátul, ez pedig a hallgató számára nyilvánvalóan hamis. A *hátul* predikátum nyilvánvalóan nem vonatkozhat a beszélő helyzetére, hanem csak az autóéra. Persze mondhatnánk Nunberggel azt, hogy az, hogy *hátul parkol* így együttesen is jellemezheti a beszélőt, anélkül, hogy a *hátul*-t egy másik szereplőre vonatkoztatnánk, mégpedig azért, mert a *parkolás* helye releváns (pragmatikai értelemben) a beszélőre nézve is. Érdekes módon azonban az említett esetek, amelyekben a predikátum jelentésmódosulásából indulhatunk ki, nem engedik meg az, hogy az „autó” alanyt a vezető tulajdonságával jellemezzük, illetve hogy a „vezető” alanyt az autó tulajdonságaival:

* *Az autó / ✓ Henrietta padlóig nyomott pedállal fékezett.*

?? *Henrietta / ✓ az autó hangos fékcsikorgással / füstölő kerekekkel fékezett.*

A mindenkor másik szereplő tulajdonsága itt is ugyanolyan relevánsnak tűnik, mint az előbbi esetben, így a kontraszt csak úgy magyarázható, ha 1) nem általános pragmatikai elvekre (mint relevancia) vezetjük vissza, hanem az egyes szavak

³³ Hasonló ez az eset ahhoz az örökzöld problémához, hogy ha Hunor pisztollyal agyonlövi Tihamért, akkor **valójában** ki/mi okozta Tihamér halálát: Hunor vagy a golyó vagy a lövés vagy mi? Vélhetően mindkét esetben eleve rossz a kérdésfelvetés.

jelentésének belső szerkezetéből magyarázzuk vagy 2) feladjuk Nunberg azon állítását, hogy a predikátum jelentése módosul (11)-ben, és ehelyett itt is az alany referenciája „halasztódik el”. A kérdés eldöntése úgy gondolom, alaposabb megfontolást érdemelne, amire itt nem vállalkozom. Nekem a 2) válasz a szimpatikusabb.

A (9) mondat megítélése is a (11)-hez hasonlóan változik meg Nunberg újabb írásában: nem az *a sonkás szendvics* főnévi csoport vonatkozása módosul szerinte, hanem a *sonkás szendvics* jelzős főnév jelentése módosul, ti. predikálható lesz nemcsak sonkás szendvicsekről, hanem vendéglői kontextusban olyan személyekről is, akik sonkás szendvicset rendelnek.

Felmerül a kérdés, hogy miért épp a (11) mondattal kapcsolatban gondolja Nunberg, hogy itt az állítmány jelentése változik meg, a (9)-cel kapcsolatban pedig, hogy itt az alanyé. Nunbergben fel sem merül a kérdés, mint ahogy tudomásom szerint a rá hivatkozó irodalom sem veti fel. Úgy tűnik, Nunberg azért véli, hogy a *sonkás szendvics* predikátum alkalmazható személyekre, mert mondható olyan mondat, hogy *Who is the ham sandwich?* Vegyük viszont észre, hogy itt valójában nem a *ham sandwich*-et predikáljuk egy személyről, hanem a *the ham sandwich* NP vonatkozásával való azonosságot. A valóban az előbbi predikáló *Who is a ham sandwich?* mondat legalább olyan rossznak tűnik, mint a *What is sitting at table 20?* mondat, amellyel azt tesztelhetjük, hogy ételekről predikálható-e a (9) mondat állítmánya.

A (11) mondat ezzel ellenkező viselkedést mutat. Szerintem egyformán jó mind a *Who is parked out back?* mondat, ami arra utal, hogy személyekre értelmezhető a „hátul parkol” tulajdonság, mind pedig a *Which one are you?* mondat (amivel a parkolóőr azt szeretné megtudni a parkoló használójától, hogy melyik autó tartozik hozzá), ami arra utal, hogy személyekkel való azonosság predikálható autókról.

Azaz úgy gondolom, hogy ilyen nyelvi adatokkal sem a (9), sem a (11) mondattal kapcsolatban nem tudjuk határozottan eldönteni, hogy melyik állítmány jelentése változott meg. Nem hiszem, hogy a beszélői intuíciók ebben a kérdésben perdöntőek lehetnek. Nekem legalábbis Nunberg (1996) említett elemzései határozottan ellenkeznek az intuícióimmal, még ha az érveit el is tudom fogadni érvényesnek. Mindez tovább fokozza a Nunberg elméletével kapcsolatos bizonytalanságot, amelyre fentebb, a (11) példa elemzése kapcsán már utaltam.

Említést érdemel, hogy Nunberg szerint az olyan jelentésátvitel, mint amelyet a sonkás szendvicses példánál megfigyelhetünk, lényegénél fogva függ a **használati kontextus speciális tulajdonságaitól**, és semmi köze sincs az egyes szavak szemantikájához. Így helytelen volna azt mondani, hogy a *sonkás szendvics* kifejezés poliszém, és van egy olyasféle lexikális értelme, hogy ’sonkás szendvicset rendelő személy’ (Nunberg 1996: 116). Másfelől azt is leszögezi, hogy van a példának olyan osztálya is, amelyekben a jelentések kiválasztása nem vezethető le pusztán a kontextusból, hanem bizonyos mértékben az egyes fajta átviteli műveletekben érintett szavak szótári jelentésének függvénye. Ez utóbbiakat Nunberg rendszeres poliszémia eseteinek mondja.³⁴ Olyan példákat említ, mint: festő a

³⁴ Nunberg (1996: 116-119). Ezt a jelenséget (pontosabban egy bizonyos fajtáját, amelyet az irodalom általában „állatdarálás” — *animal grinding* — néven szokott említeni) részletesebben tárgyalja Nunberg/Zaenen (1992), és igen hasonló következtetésekre jut. A szerzők arra a problémára

műve helyett (egy Picasso, egy Derain), hely az ott lakók helyett (Indianapolis igennel szavazott a népszavazáson.), valamint fanövény a faanyag helyett (Ez az asztal tölgyből készült).

Nunberg azt állítja, hogy az ilyen rendszeresen poliszém szavak értelmeit egymással összefüggésbe hozó elvek ugyanazok, mint a nem rendszeres (tehát kontextuálisan kiváltott) jelentésátvitelt irányítók, és az egyetlen különbség a kettő között az, hogy az előbbiekre **gyakrabban van szükség**, és így **konvencionálisabbak** az olyan fajta átvitelnél, mint pl. a „rendelt dolog ahelyett a személy helyett, aki rendelte”.

Megjegyzendő viszont, hogy mindezekben az esetekben nyilvánvaló, hogy melyik a szó elsődleges és melyik a másodlagos jelentése. Tehát ezek Deane terminológiájában továbbra is mind a **zárt poliszémia** eseteinek minősülnek (mint a *sonkás szendvics*), ennek csupán konvencionizált példái. Nunberg hangsúlyozza, hogy nem lehet őket élesen elválasztani a nem konvencionizáltaktól, mivel a közöttük fennálló különbség fokozatos (kvantitatív, nem kvalitatív jellegű).

Említ viszont példákat a **nyílt poliszémiára** is, mégpedig mint módszertani problémákat az elmélete számára. Az olyan szavakat, mint az *újság*, „sűrűn metonimikus”-nak mondja, és a jelentéseiket úgy jellemzi, hogy kölcsönösen egymással vannak definiálva (Nunberg 1996: 126). Az ilyen szavak megkülönböztető tulajdonsága az, hogy nincs olyan egyetlen jelentés, amelyről leszögezhetnénk, hogy az az elsődleges valamely másikhoz képest. Azt a következtetést vonja le, hogy „a lényegi probléma nem csupán az, hogy hogyan ragadjuk meg ezt formálisan, hanem az is, hogy **hogyan strukturáljuk a** releváns entitásokkal kapcsolatos **tudásreprezentációkat** ahhoz, hogy előre tudjuk jelezni, hogy ezt az átviteli mintázatot kapjuk az *újság* és a *szótár* szavakkal kapcsolatban, de pl. a *regény* vagy a *használati utasítás* szavaknál nem”.³⁵ Azaz, bár ez a pont nem teljesen világos, úgy tűnik, Nunberg véleménye módosult abból a szempontból, hogy most már a nyílt poliszémiát potenciálisan eltérő jelenségnek tartja attól, amit ő rendszeres poliszémiának hív, és így afelé hajlik, hogy elfogadja e kétfajta variáció független státuszát.

Nunberg mindegyik írásában nagyon érdekes problémákat és adatokat mutat be, amelyek jelentős mértékben inspirálták a poliszémiakutatást. Viszont csupán a körvonalait vázolja fel egy olyan megközelítésnek, amelyben a pragmatika központi szerepet játszik, a világgal kapcsolatos tudás úgyszintén nélkülözhetetlen, a szótár tartalma pedig többé-kevésbé érdektelen. Nem mutat be olyan konkrét elméletet, amely kellően ki volna dolgozva ahhoz, hogy tényleges példákkal kapcsolatban specifikus előrejelzéseket tehetnénk. Így például Nunberg (1996) teljesen nyitva hagyja azt a kérdést, hogy pontosan mitől függ, hogy egy adott kifejezésben predikátumátvitelt vagy (az új elméletben vett értelemben) elhalasztott referenciát használ a beszélő a mondanivalója megfogalmazásában.

összpontosítanak ebben az írásban, hogy hogyan lehet megkülönböztetni egymástól a lexikális és az enciklopédikus tudást.

³⁵ Félreértések elkerülése végett megemlíteném, hogy Nunberg ugyanarra az átviteli mintázatra gondol itt, mint amely az *újság* szóra jellemző (azaz hogy cégre, társaságra is referálhat). Az utóbbi példák nyilvánvalóan maguk is sűrűn metonimikusak (legalábbis) a 'tárgy' és a 'tartalom' értelmezésük tekintetében.

Bár nem követi közvetlenül Nunbergöt, Blutner munkáit érdemes itt még megemlítenünk mint a szójelentéssel kapcsolatos, ténylegesen prediktív pragmatikai elméletet. Blutner (1998a) egy olyan elméletét dolgozza ki a nyelvhasználat pragmatikai elveinek, amelyhez hozzátartozik a konverzációs implikaturák egy formális elmélete is.³⁶ Számos jelenséget próbál magyarázni ebben az általa lexikális pragmatikának nevezett keretben, így pl. a lexikális akadályozást és a rendszeres poliszémiát (lényegében ugyanabban az értelemben, ahogy én használom ezt a terminust). Ezt az elméletet Bierwisch modularista nyelvelméletére alapozva fogalmazza meg. Két dolgot próbál megmagyarázni: 1) Miért használ a beszélő egy kifejezést a gondolatainak a kifejezésére egy másik kifejezés helyett (pl. miért mondja az ember normális esetben azt, hogy *Péter megölte Jánost* ahelyett, hogy *Péter János halálát okozta*), illetve 2) miért választja ki a hallgató adott kontextusban egy adott kifejezésnek egy bizonyos értelmezését egy másik helyett (pl. miért választja a hallgató a *Péter János halálát okozta* mondatnak azt az értelmezését, hogy Péternek közvetetten volt köze János halálához, nem pedig közvetlenül okozta, pl. leszúrta őt). Újabban Blutner azt vizsgálta meg, hogy hogyan lehet lényegében ugyanezt a pragmatikai elméletet egy másik keretben, ti. a kétirányú optimalitáselmélet keretében megfogalmazni.³⁷

---

³⁶ Blutner (1998b) is ezt a keretet használja, de a formalizmus helyett inkább a példákra fekteti a hangsúlyt.

³⁷ Vö. Blutner/Solstad (2001), Blutner (2002).

I.5. A POLISZÉMIA A KÉTSZINTŰ SZEMANTIKÁBAN

Az e tanulmányban tárgyalt megközelítések közül a kétszintű szemantika szolgált a legtöbb empirikus elemzés elméleti háttéréül és a legtöbb elméleti gondolatmenet kiindulópontjául.³⁸ Az elmélet számos különálló tanulmányban került bemutatásra, amelyek közül a legfontosabbak Bierwisch (1983a,b). A keretet ilyen vagy olyan formában azóta rendkívül nagy számú publikációban alkalmazták, amelyek többnyire **térbeli viszonyokat** kifejező szavak szemantikáját vizsgálták. Alapjául szolgált Bierwisch/Lang (szerk., 1987, angol változata: 1989)-nek is, amely a kiterjedést jelentő melléknevek szemantikájának és nyelvtanának igen részletes feldolgozása, és a mai napig a lexikális szemantika egyik legfontosabb (sőt talán a legfontosabb) eredményének tekinthető. Ez a munka a téma további számítógépes megközelítéseit is inspirálta (l. a Lang 1994-ben szereplő irodalmat), valamint kognitív jellegűeket is (vö. pl. Ludewig/Geurts szerk., 1998). A keret egy másik kedvelt alkalmazási területe olyan igék leírása, amelyeknek valami köze van a helyhez (pl. Maienborn 1996, Kaufmann 1995, Bibok 1998), valamint helyviszonyra utaló prepozícióké (pl. Kaufmann 1991).

A kétszintű szemantika (ellentétben a holisztikus kognitív szemantikával) a megismerés és a nyelv **modularista** elméletén alapul, amely úgy tartja, hogy nemcsak a nyelvi és a fogalmi rendszer (az utóbbi tartalmazza egyebek között a világgal kapcsolatos tudást) autonóm moduljai a megismerésnek, hanem a nyelvi rendszer maga is több almodulra tagolódik, amelyek között legalább a következők szerepelnek: fonológia, morfológia-szintaxis, szemantika és a szótár. A szótár szótári egységek (lexémák) felsorolását tartalmazza, olyan szerkezetekét, amelyek legalább egy fonológiai, egy morfoszintaktikai és egy szemantikai reprezentációból állnak, amely reprezentációk meghatározzák az illető szótári egység megfelelő tulajdonságait. A nyelvi almodulok interfészeken keresztül kapcsolódnak egymáshoz, így pl. az argumentumszerkezet a szintaxis és a szemantika interfészeként szolgál.³⁹

A kétszintű szemantika lényeges fogalma a poliszémia⁴⁰ kezelésével kapcsolatban az **alulspecifikáltság**. Azt állítja, hogy a szótári egységek szemantikai reprezentációja (amely a szótárban van tárolva) alulspecifikált lehet különböző módokon. Az általam rendszeres poliszémiának nevezett jelenségekre úgy keres magyarázatot, hogy a rendszeresen poliszém szavak specifikus kontextusokban megjelenő aktuális értelmezéseit ezekből az alulspecifikált reprezentációkból vezeti le olyan szabályok által, amelyek a **fogalmi rendszerhez** tartoznak (így e megközelítés általános architektúrája megfelel az I.2. részben vázolt A modellnek, és az értelmezéseket levezető alternációs szabályokról úgy tartja, hogy ezek nyelven

³⁸ A kétszintű szemantika állításait számos szerző bírálta. A megközelítéssel kapcsolatban általánosságban pl. Krifka/Wenger (1990), Meyer (1992), Taylor (1994, 1995b), Bibok (2000), valamint Pethő (2001) tartalmaz kritikus megjegyzéseket.

³⁹ Lang (1994). Bierwisch általános nyelv- és kognícióelméletéhez l. Bierwisch (1981, 1983a,b), Lang (1994, 1995). Bierwisch (1997) egy újabb változatát mutatja be lényegében ugyanennek az elméletnek, azzal a lényeges különbséggel, hogy itt minimalista megfontolásokat is érvényesít.

⁴⁰ Megjegyzendő, hogy a kétszintű szemantika korai irodalma a *poliszémia* terminust nem használja a jelenségre. Itt nem taglalom ennek okait; l. a kérdés Pethő (2001: 57)-ben szereplő diszkusszióját.

kívüli természetűek).

Egy megnyilatkozás értelmezése⁴¹ két lépésben történik: Először a létrehozott mondatban szereplő szótári egységekhez tartozó **szemantikai reprezentációk** és a szintaktikai szerkezet alapján létrejön egy **logikai forma** (a mondat szemantikai reprezentációja), amely a generatív irányultságú formális szemantikusok által használt LF-fel azonosként van elképzelve, azaz olyan dolgokat reprezentál, mint a függvényalkalmazás, kvantorhatókör stb. Viszont ez az LF tartalmazhat olyan szavakat is, amelyek értelmezése nincs teljesen meghatározva a szótárban. Így a **fogalmi rendszer** elemzi az LF-et, figyelembe veszi mind a nyelvi **kontextust** (pl. a megnyilatkozást tartalmazó diszkurzus általános témáját), mind a nyelven kívülit (pl. hol történik a megnyilatkozás), és ennek megfelelően specifikálja, hogy a kérdéses szavak milyen értelmezést kapjanak, és végső soron mit jelentsen a megnyilatkozás. A megnyilatkozás jelentése meghatározza azon szituáció mentális képét, amelyet a megnyilatkozás leír, tehát hogy milyen specifikus tényállásnak felel meg a világban a megnyilatkozás. Az LF ezzel szemben csupán egy olyan absztrakt keretet határoz meg szemantikai viszonyok által, amelynek alapján a mondatnak megfelelő szituáció kiszámítható a fogalmi rendszer által.

A szó lehetséges értelmezéseinek a köre viszont nem teljesen meghatározatlan kezdetben sem. A szó szemantikai reprezentációja ugyanis kijelöl egy olyan **fogalomcsaládot** (egy struktúrát, amely a fogalmi rendszer része), amelyből csupán kiválasztunk egy olyan specifikus fogalmat, amely a kontextussal koherens értelmezésként szolgálhat.

Bierwisch klasszikus példái a (14)-hez hasonlóak:

- (14) a. *On Friday morning, Bill came out of the university and took a cab.*
b. *For two years, Bill has been teaching at the University of Appletown.*
c. *The university by now covers the whole area around the house you lived in.*
d. *The university is a typically European institution that developed during the Middle Ages.*

A *university* 'egyetem' szó értelmezéseit a) épületként, b) intézményként, c) kampusként és d) "valamiféle oktatási elvként" parafrázálja. Ezekben az esetekben már a *university* szóval kapcsolatban tett predikáció is kijelöli a megfelelő értelmezést, máshol viszont általánosabb kontextus is szükséges lehet ehhez. Bierwisch azt a fogalmi műveletet, amely a (14)-hez hasonló példákban szerepet játszik az értelmezések levezetésében, **fogalmi eltolás**-nak hívja. A *university* szótári bejegyzése egy a (15)-höz hasonló **radikálisan alulspecifikált** szemantikai reprezentációt tartalmaz:

- (15) λx CÉL (x,w) & FELSŐOKTATÁSI FOLYAMATOK (w)

⁴¹ A kétszintű szemantika csupán a megnyilatkozások értelmezésének aspektusával foglalkozik, szemben Deane (1988)-cal vagy Nunberg pragmatikai megközelítésével, amelyben a létrehozásuk is fontos szerepet játszik. Blutner (1998a,b) olyan kiterjesztését javasolja a kétszintű szemantikának, amely egyformán hangsúlyosan kezeli a produkciót és az értelmezést.

Azaz ebből a reprezentációból csupán annyit tudunk meg, hogy az egyetem valami olyasmi, aminek a célja a felsőoktatás. A fogalmi eltolás funkciója (amelyet, amint fentebb említettem, egyfajta alternációs szabályként gondolhatunk el) annak specifikálása, hogy egy adott kontextusban milyen fajta dologra vonatkozik a *university* szó. Ezt úgy éri el, hogy hozzátesz egy további komponenst (15)-höz, pl. ÉPÜLET (x)-et (14a)-ban.⁴²

Azon kívül, ami explicite szerepel (15)-ben, a *university* szótári egységnek az elmélet szerint köze kell, hogy legyen egy fogalomcsaládhoz is, amelynek része legalábbis az {intézmény, épület, campus, oktatási elv} fogalomhalmaz. Hogy ez a kapcsolat hogyan jön létre, egyáltalán nem világos abból, amit Bierwisch mond. Egyfelől az derül ki a gondolatmenetéből, hogy úgy véli: azok a világgal kapcsolatos információk, amelyekkel pl. egyetemekről rendelkezünk (van egy vagy több épületük, tartoznak hozzá oktatók, diákok, intézményként működnek stb.) határozzák meg azt, hogy mely elemei legyenek a megfelelő szóhoz rendelt fogalomcsaládnak. Másfelől viszont ahhoz, hogy eddig a pontig egyáltalán eljussunk, tudnunk kellene, hogy a (15) szemantikai ábrázolás a világban azoknak a dolgoknak felel meg, amelyeket egyetemeknek hívunk. Rejtélyes azonban, hogy egy annyira radikálisan aluspecifikált ábrázolás alapján, mint a (15), honnan tudjuk, hogy az általunk ismert egyetemről van szó. Bierwisch nem szól erről a problémáról, de valószínűleg abból indulhatunk ki, hogy tud rá valamilyen triviális megoldást, amely említést sem érdemel szerinte.

Deane-től eltérően Bierwisch nem kísérli meg összeállítani a fogalmi eltolások rendszerét vagy valamiféle listáját. Azonban meglehetősen nyilvánvaló, hogy az eltolásai nem olyan általános kognitív és szemiotikai természetű metonimikus műveletek, mint amilyeneket Deane és Nunberg feltételez. Ehelyett azokhoz a specifikus fogalmakhoz kapcsolódnak, amelyeket az egyes szótári egységek fejeznek ki.⁴³

Mindenesetre Bierwisch úgy gondolja, hogy a rendszeres poliszémia esetei a fogalmi rendszerhez kapcsolódnak. Nyelven kívüli jelenségek, és csak úgy találhatunk rájuk elfogadható magyarázatot, ha megvizsgáljuk, hogy a világgal kapcsolatos tudás hogyan van reprezentálva a fogalmi rendszerben. Ez az álláspont igen közel áll a Deane (1987) által képviselthez.

Ezen a ponton említést érdemel egy probléma, amelyet Taylor (1994) vet fel a kétszintű szemantikával kapcsolatban. Taylor arra hívja fel a figyelmet, hogy a jelek szerint Bierwisch azonos formájú reprezentációkat tételez fel a szemantikai

---

⁴² A fogalmi eltolás pontosabban egy λ SEM λx [SEM (x) & ÉPÜLET (x)] formájú függvény, amelyben a SEM szemantikai ábrázolások felett értelmezett változó. Caramazza/Grober (1976) lényegében ugyanezt a kezelést javasolja a poliszémiának, azzal a különbséggel, hogy 1) a fogalmi eltolásokat *instruction rules* néven említik, 2) az aluspecifikált szemantikai reprezentációt *core meaning*-nek hívják, és 3) kevesebb hangsúlyt fektetnek a megfigyelt jelentésvariáció rendszeres jellegére, és így potenciálisan összemosnak olyan értelmezéseket a rendszeres poliszémiajelenségekkel, amelyek helyesebben homonímiából származónak tekinthetők.

⁴³ Konerding (1997) egy érdekes elméletet vázol fel ilyen specifikus fogalmi műveletekkel kapcsolatban, amely egészen kompatibilisnek tűnik a kétszintű szemantika általános ötletével. Az ő műveletei kognitív sémákon működnek. Konerding általános elmélete (amelyet részletesebben Konerding 1993 dolgoz ki) Fillmore (1985) keretszemantikáján alapul, viszont jóval kidolgozottabb, mint az ebben a keretben készült korábbi javaslatok.

és a fogalmi rendszerben: a szemantikai rendszerben tárolt (15) jellegű ábrázolások nemcsak nagyon hasonlóak a fogalmi rendszer által létrehozott fogalmi eltolási függvényekhez, hanem **szükségképpen azonos jellegűeknek** is kell lenniük, egyébként nem volnának egymással egyszerűen kombinálhatóak. Taylor ezen az alapon amellett érvel, hogy a kétszintű szemantika **tévesen különíti el** a fogalmi és a szemantikai rendszert: a szemantikai rendszerben tárolt szójelentés-reprezentációk tulajdonképpen maguk is a fogalmi rendszer részét kell képezzék. A kétszintű szemantika által hozott példák valóban nemigen alkalmasak arra, hogy egy nyelvi szemantikai és egy nem nyelvi fogalmi rendszer megkülönböztetése mellett érveljünk velük. Valójában pusztán amellett szólnak, hogy tegyünk különbséget a **szótárban tárolt szójelentés** és a **világgal kapcsolatos tudás** között (azaz, ha úgy tetszik, egy a nyelvi rendszerhez tartozó szótár és egy nyelven kívül eső fogalmi rendszer között): mindkét tényező szerepet játszik egy szó lehetséges értelmezései körének meghatározásában (l. Pethő 2001).

A közelmúltban több kutató is megpróbálta pontosabban felderíteni a szótár, a szemantikai rendszer és a fogalmi rendszer közötti kölcsönhatást. Ezekben a vállalkozásokban az a közös, hogy kontrasztív adatokat vesznek tekintetbe, és ezek alapján vagy 1) a fogalmi rendszerrel kapcsolatos általánosításokat próbálnak megfogalmazni, vagy pedig 2) a klasszikus kétszintű szemantika egyes elméleti feltevéseit vonják kétségbe.

Az első irányba mutat Bibok (2000), aki olyan implikációs viszonyokat próbál felderíteni, amelyek különböző szavak értelmezései között fennállnak. E célból olyan magyar szavak és orosz megfelelőik lehetséges értelmezéseit vizsgálja, amelyek lényegében ugyanazt a fogalmi „mezőt” eltérő módon osztják fel.

A második törekvésre példa Schwarze/Schepping (1995). A szerzők itt felvetik, hogy míg a kétszintű szemantika minden rendszeres jelentésvariációt fogalmi műveletek következményének tekint, ez nem plauzibilis, mivel nyilvánvalóan vannak olyan kivételes esetek, ahol fogalmi szempontból természetes eltolások lexikálisan akadályozva vannak (azaz nyelvek közötti variáció figyelhető meg olyan szavak között, amelyek egyébként egymás megfelelői: olyan eltérések vannak a lehetséges értelmezéseik között, amelyeket nem lehet kézenfekvő módon fogalmi alapon megmagyarázni). Azt a következtetést vonják le, hogy az általánosabb, fogalmilag meghatározott rendszeres poliszémián kívül (ti. amely a fogalmi rendszerben reprezentált tudás szerkezetére vezethető vissza) van egy szemantika-ilag meghatározott fajta poliszémia is (amelynél vagy további jelentések is tárolva vannak, vagy pedig egyébként lehetségeseket akadályoz a szótár).

Ennek az állításnak egy erősebb változatát képviselem Pethő (2001)-ben, ti. hogy a szótár és a fogalmi rendszer közötti kapcsolat nem triviális abban az értelemben, ahogy Bierwisch javasolja, és így a Deane értelmében vett nyílt rendszeres poliszémia általában a fogalmi rendszer és a szótár elválaszthatatlan interakciójának eredménye (míg a zárt poliszémia egy másik szabályrendszer következménye).

Fel szeretném hívni a figyelmet arra, hogy van egy **érdekes párhuzam** Nunberg és Bierwisch poliszémiaelmélete között. Bierwisch központi példái (mint az *egyetem*) olyan adatok, amelyeket Deane nyílt referenciális poliszémiának hívna, vagy legalábbis Bierwisch úgy véli, hogy nem volna helyes a (14a-d) közül

egyik értelmezést sem elsődlegesként kijelölni a többihez képest. Az ilyen adatok alapján Bierwisch a jelenségek alulspecifikáltság általi kezelése mellett döntött, amiről plauzibilisan úgy gondolhatjuk, hogy éppen ezekre az esetekre jobban ráillik, mint Nunberg (1979) említett, önkényes (és láthatatlan) specifikáció általi megoldása. Bierwisch viszont nem vette észre, hogy különbséget lehet tenni a nyílt és a zárt poliszémia között, így egyszerűen abból indult ki, hogy az olyan esetek képviselik a szabályt, mint az *egyetem* és az *újság*, és így az alulspecifikációs megközelítést általánosította a rendszeres poliszémia egészére. Ennek eredményeként Bierwisch (1983a) még egy olyan tulajdonnevet is alulspecifikáltként kezel, mint a *Faulkner* (amelynek különböző lehetséges értelmezései: 'Faulkner maga', 'Faulkner írásai'; ez valójában a zárt poliszémia meglehetősen világos esete), ahelyett, hogy a 'személy' értelmezést elsődlegesnek tekintené, az 'írások'-at pedig metonimikusan levezetettnek (ami intuitíve ésszerű volna).

Ezzel szemben Nunberg éppen az ellenkező stratégiát követi. A zárt poliszémia világos eseteiből indul ki (mint a sonkás szendvicses példákban), és leszögezi, hogy ezeknek a szótárban ésszerű egyetlen értelmezését rögzíteni, a kontextuális változatokat pedig a megfelelő kontextusokban ebből levezetni (mivel ez a fajta variáció igen független bármitől, amit ésszerűen belefoglalhatnánk a szótárba). Majd általánosítja ezt a megoldást a rendszeres poliszémia egész tartományára, és végül azon csodálkozik, hogy a megközelítése nyilvánvalóan az intuíciókkal ellenkező eredményeket hoz a nyílt poliszémia eseteiben, mint amilyen pl. az *újság*.

Ez a párhuzam arra utal, hogy a Deane által kidolgozott **differentiáltabb** elmélet adekvátabb lehet, mint akár Bierwisché, akár Nunbergé.⁴⁴ Pethő (1998)-ban és (2001)-ben olyan módosítást javasoltam a kétszintű szemantikának, amely a két lényeges poliszémiafajtát adekvátabb módon tudja megragadni. Javaslatom lényege, hogy a nyílt referenciális poliszémiajelenségeknél a szó különböző lehetséges értelmezéseit olyan alulspecifikált szemantikai reprezentációkban ábrázoljuk, mint pl. a következő:

(16) iskola' (a) : ÉPÜLET (x) & INTÉZMÉNY (y) & SZÉKHELYE (y,x) & CÉL (y,w) & TANULÁSI_ÉS_OKTATÁSI_FOLYAMATOK (w) (& ...)

Vegyük észre, hogy a formulában szabad az x, y és w változó. A kívánt értelmezéseket a **fogalmi fókuszálás** nevű művelet segítségével kapjuk, amelynek lényege, hogy lambda-operátorral kötjük azt az egy változót, amelyre az adott kontextusban közvetlenül hivatkozni akarunk, egzisztenciális kvantorral pedig a többi. Az x változóra való fókuszálással kapjuk az 'épület', az y-ra valóval az 'intézmény', és a w-re valóval a 'folyamat' értelmezést. Bár mechanizmusát tekintve alapvetően másképp működik, hatása és motivációja szempontjából ez a művelet felel meg a módosított kétszintű szemantikában a Bierwisch-féle fogalmi

⁴⁴ Említést érdemel, hogy Pause és mtsai. (1995: 245-56) a poliszémia négy megközelítéséről (mégpedig a holisztikus megközelítésről, Nunberg 1979-ről, Bierwisch 1983a-ról és Caramazza/Grober 1976-ról) egy alternatív áttekintést adnak. Különösen az, ahogy Nunberg és Bierwisch elméletének egymáshoz való viszonyát értelmezik, összeegyeztethetetlen azzal, amit fentebb írtam. Feltételezem, hogy ennek az oka az, hogy nyilvánvalóan és alapvetően félreértik ezeket a megközelítéseket, de ennek részleteibe itt nem megyek bele.

eltolásnak. Azt az intuíciót hivatott ugyanis megragadni, hogy az ilyen szavaknál a jelentésváltozás egy alulspecifikált szemantikai reprezentációból indul ki, a szó denotátuma (pontosabban a neki megfelelő fogalom) által behatárolt variációs téren belül mozog, és az aktuális értelmezés kijelölése során nem történik tulajdonképpeni jelentésváltozás, pl. metaforikus vagy metonimikus átértelmezés.

A zárt referenciális poliszémiaként jellemezhető jelenségekre ettől eltérő kezelést javasoltam, mégpedig egy olyan műveletet, amely mechanizmusát tekintve azonos a klasszikus **fogalmi eltolással** (ezt a terminust ezért meg is tartottam a művelet nevéként). A fogalmi eltolás új jelentéskomponenseket vezet be a szó szemantikai reprezentációjába. Egy releváns példa a következő eltoló szabály, amely az állatdarálás néven ismert jelenséget állítja elő, amelynek során egy állatot jelentő szót az adott állat húsának megnevezésére használjuk fel (anyagnévként); I. részletesebben alább, a II.3.2. és a II.4.4. szakaszban:

$$\lambda P \lambda y \exists x [\text{ANYAGA}(y, x) \ \& \ \text{EHETŐ}(y) \ \& \ P(x)],$$

ahol P azon főnév vagy komplexebb főneves kifejezés (N') szemantikai ábrázolása, amelyet anyagnévként használunk (pl. *nyúl*), az x változó P extenziójának valamely elemét jelöli (azaz pl. egy adott nyulat), az y változó pedig a kérdéses anyag szóban forgó mennyiségét.

A fogalmi fókuszálással mint új művelettel és a fogalmi eltolás funkciójának módosításával kapott változata a kétszintű szemantikának motiváltabb és teljesítőképesebb, mint Bierwisch (1983) klasszikus elmélete, de az elmélet szellemének jelentős részét megőrzi.

A kétszintű szemantika nemcsak az általam rendszeres poliszémiának nevezett esetek (ez, amint szó volt róla, a 4. ábrán a referenciális poliszémia + rendszeres poliszémia tartománynak felel meg) egységes kezelését javasolja, hanem egy további jelenséget is tárgyal, amely a következőhöz hasonló mondatokban jelentkezik:

(17) *Faulknert nehéz megérteni.*

Bierwisch megállapítja, hogy a (17)-ben a *megért* szót pl. 'akusztikusan megérteni (amit mond)', 'intellektuálisan megérteni (amit ír)' vagy 'megérteni a motivációit (annak, amit csinál)' értelemben lehet interpretálni. Azt állítja, hogy a *megért* értelmezése nem ugyanúgy váltakozik, mint a *university* szóé. Ehelyett a *megért*-nek egy olyan elvont jelentése van, amely a hozzá kapcsolódó fogalom általános voltából következően enged meg bizonyos variációt. Azaz nem zajlik le fogalmi eltolás a *megért* értelmezésekor, hanem ennek az igének olyan általános jelentése van, amely megengedi, hogy olyan különböző dolgokat fejezzünk ki vele, mint 'megérteni valaki motivációit' vagy 'megérteni, hogy mit mond valaki', ugyanúgy, mint ahogy a *kutya* főnév olyan különböző individuumokra vonatkozhat, mint egy német juhász és egy bulldog. Bierwisch ugyanarra a fajta jelentésvariációra gondol, mint amit Deane (1988) *allosemy*-nek hív (vö. 4. ábra).⁴⁵ Bierwisch ezt a va-

⁴⁵ Ezeket a jelenségeket Cruse (1986) modulációnak (*modulation*) hívja. Cruse (1995) további

riációt úgy modellálja, hogy ismét alulspecifikált szemantikai reprezentációt feltételez a kérdéses szótári egységnek, amely egy egzisztenciálisan kötött paramétert tartalmaz, amely pl. a *megért* ige konkrét esetében a megértés különféle módozatai fölött van értelmezve. Feltételez továbbá egy **fogalmi differenciálódásnak** nevezett műveletet is, amely ennek az egzisztenciális kvantornak a kvantifikációs tartományát a kontextustól függően korlátozza (pl. megadja, hogy a (17)-ben milyen fajta megértésről van szó, amennyiben ez a kontextusból világossá válik).

Nem világos, hogy Bierwisch úgy gondolja-e, hogy ez a stratégia a főnevek körében is képes valamilyen fajta jelentésvariációt magyarázni. Azt sugallja, hogy az igék körében ez a fajta variáció igen elterjedt. Mindenesetre úgy tűnik, hogy a fogalmi differenciálódás lényegében az igék jelentésének az általánosságát ragadja meg (vö. 17. lábjegyzet). Egyáltalán nem kézenfekvő, hogy miért kellene ebben a tartományban az általánosságot bármiben is különböző jellegűnek tartanunk a főnevek általánosságától. Vegyük észre azt is, hogy rendkívül nem ortodox megoldás volna a *kutya* általánosságát azáltal leírni, hogy azt állítjuk, a szemantikai ábrázolásában található egy egzisztenciális kvantor, amelynek kvantifikációs tartománya különféle kutyafajtákat tartalmaz, pl. a német juhászt és a bulldogot. Érdekes módon Cruse (1995: 43) éppen ennek az eljárásnak az elfogadása felé hajlik bizonyos módon viselkedő főnevek, mint pl. a *kés* leírása kapcsán.

Összegezve: a kétszintű szemantika a 4. ábrán referenciális poliszémia + szabályos poliszémia alatt szereplő jelenségeket próbálja megmagyarázni (a fogalmi eltolás műveletével), valamint az „allosemy”-t (a fogalmi differenciálódással). Megjegyzendő, hogy míg a fogalmi eltolás általában főnevekhez kapcsolódik, a fogalmi differenciálódás általában igék és melléknevek leírásában jelenik meg.

Komoly módszertani kifogás a kétszintű szemantikával szemben, hogy bár abból indul ki, hogy elkülöníthető egymástól a határozatlan/homályos jelentés, a fogalmi eltolás általi jelentésvariáció, valamint a fogalmi differenciálódás általi jelentésvariáció, mindazonáltal semmit nem mond arról (sem Bierwisch, sem a későbbi szerzők), hogy milyen objektíve megfigyelhető ismérvek alapján különböztethetjük meg ezt a három jelenséget egymástól. Ezzel nem is lenne feltétlenül baj, ha az említett jelenségek „természetes fajták” volnának, amelyek egymástól

---

vizsgálatnak veti alá a jelenséget, és érdekes adatokra alapozva amellet érvel, hogy lehetetlen a Deane (1988) által *allosemy*-nek nevezett eseteket elkülöníteni az egyetlen általános jelentéstől. Ruhl (1989) néhány további érdekes gondolatot fogalmaz meg e jelenségtartománnyal kapcsolatban (viszont keveset mond az általam rendszeres poliszémiának nevezett jelenségekről). Míg a poliszémiáról szóló tárgyalások általában kisszámú konstruált példa körül forognak, Ruhl számos olyan esettanulmányt sorakoztat fel, amelyek nagyon szépen mutatják, hogy az a fajta kontextuális jelentésvariáció, amellyel foglalkozik, valójában hogyan jelenik meg változatos szövegekből vett, a valós életből származó példákban. Amellet, hogy tesz néhány igen érdekes megfigyelést egyes igék (pl. *bear* és *hit*) jelentésével kapcsolatban, néhány provokatív érvet is felhoz amellet, hogy sok esetet, amelyet általában idiómának tekintenek, valójában szintén csupán jelentésvariációként kellene felfogni. Ruhl alapvető állítása az, hogy az ilyen szavak poliszémnek tekintése téves következtetés, amelyet az elméleti szempontból teljesen megalapozatlan és így a nyelvészet számára irreleváns szótárak sugallnak nekünk (mind a nyelv „normális” beszélőinek, mind a nyelvészeknek). Megjegyzendő, hogy ez az érvelés szöges ellentétben áll Kilgariff (1992) véleményével a lexikográfia szerepéről a poliszémiakutatásban, vö. I.6. rész. Említést érdemel Cruse (1992) is, egy Ruhl (1989)-ről szóló alapos recenzió, amely igen megsemmisítő érveket hoz fel Ruhl gondolatmenetének bizonyos lényeges pontjai ellen.

való megkülönböztetése olyan szinten volna triviális, mint pl. az, hogy el tudjuk dönteni egy szóról, hogy ige-e vagy főnév. Minthogy azonban valószínű, hogy a szóban forgó kategóriák nem ilyen értelemben valódi létezők, hanem pusztán a valósággal csak igen áttételesen (esetleg úgy sem) érintkező elméleti konstruktumok, így ez a módszertani hiányosság szabad utat enged az elemző asszociációinak, és aláássa az elemzések ellenőrizhetőségét.

Eddig ezek a fogalmi műveletek csupán annyit árulnak el nekünk, hogy az alulspecifikált szemantikai és a specifikált fogalmi reprezentációk hogyan viszonyulnak egymáshoz. Nem került szóba viszont az a fontos kérdés, hogy **hogyan választjuk ki adott kontextusokban a szótári egységek megfelelő értelmezését**. A kétszintű szemantika klasszikus szövegei, mint pl. Bierwisch (1983a), semmit nem árulnak el erről a kérdésről, bármennyire is lényeges (Bierwisch csupán megállapítja, hogy szükség van egy *fogalmi szelekció* nevű műveletre, de nem írja le, hogy ennek hogyan kellene működnie).

Két javaslat született ennek a problémának a megoldására, amelyek közül egyik sem tekinthető „hivatalosnak” különböző okokból.

Az egyik Döllingé, amelyet pl. Dölling (1992, 1994, 2001b)-ben fejt ki, aki a problémát a szótári egységek szemantikai ábrázolásában próbálja megragadni. Olyan common-sense ontológiai rendszert javasol, amely kiegészíti a kétszintű szemantika által a szemantikai ábrázolásokban alkalmazott klasszikus típuselméleti formalizmust. Az *e* típusú (azaz entitásokat jelölő) változókat ontológiai fajtákba („sort”) sorolja be. A szótári egységek szemantikai ábrázolásai szortális specifikációkat is tartalmaznak. Pl. tegyük fel, hogy az *iskola* szótári egységet λx *iskola* (*x*)-ként ábrázoljuk, ahol az *x* *e* típusú, és ezen túl meg van határozva, hogy az ’intézményfajta’ fajtába tartozik. Tegyük fel továbbá, hogy az *elmege kirándulni* kifejezés ’személyek csoportja’ fajtájú argumentumot követel. Ha egy olyan mondatunk van, mint a (18):

(18) *Az iskola elment kirándulni.*

először megállapítjuk, hogy fajtakonfliktus áll fenn, majd **kényszerített fajta-egyeztetés** következik be, ami azt jelenti, hogy az ’intézményfajta’-t először egy szemantikai eltoló művelet az ’intézmény’ fajtába tolja el, majd ezt ismét eltolja egy másik művelet a ’személyek csoportja’ fajtába. Az utóbbi alkalmazható lesz az *elmege kirándulni* állítmányra, így az értelmezés konvergál (sikerrel jár). Ez a megoldás természetesen bizonyos dolgokat, amelyeket Bierwisch a fogalmi rendszerhez tartozónak gondolt, mint pl. a naiv ontológiát, a szemantikai rendszerbe helyez át, és az alulspecifikáltság egy szegényebb változatát képviseli. Dölling elméletének komoly problémája, hogy még ha elfogadjuk is, hogy a rendszeresen poliszém szavak értelmezését helyesen ragadja meg, alkalmatlan a produkció oldalának a leírására. Pustejovsky (1995) elméletével vagy a kétszintű szemantika egyes változataival (pl. Pethő 2001) szemben ugyanis nem számol azzal, hogy az eltoló műveletek működését korlátozni kell, így ha a produkcióban próbálnánk ez utóbbiakat használni, a szabályok messze túlgenerálnának.

A másik megoldás Blutner (1998a)-é, aki megtartja a radikális alulspecifikált-

ság gondolatát, és érintetlenül hagyja a szemantikai rendszert, de a magyarázat terhére áthelyezi a fogalmi rendszerről a pragmatikaira, ti. a fogalmi szelekcióra **pragmatikai** eszközökkel, pl. konverzációs implikaturák által keres magyarázatot.

I.6. KILGARRIFF (1992) MEGKÖZELÍTÉSE

Az 1992-ben megvédett, poliszémiáról szóló PhD. értekezésében Kilgarriff az NLP-kutatásra igen jellemző utat követ. A megközelítését általában a modern lexikográfia és különösen a számítógépes lexikográfia, valamint a korpusznyelvészet, az olyan számítógépes nyelvészet vonzáskörébe tartozó nyelvészeti elméletek, mint a HPSG, valamint a mesterségesintelligencia-kutatás problémái (mindegyiknek a tudásreprezentáció) inspirálták.

A disszertáció tartalmaz egy érdekes és hasznos összefoglalást az irodalomról, amely a Deane-ét jól kiegészíti. Míg Deane (1987) a hagyományos leíró és a kognitív nyelvészeti felismeréseket közli a poliszémiáról, Kilgarriff úgy tűnik, ennek az irodalomnak a zöméről nem tud, viszont a témával kapcsolatban 1992-ig megjelent számítógépes nyelvészeti és lexikográfiai gondolatokról átfogó képet vázol fel.

A szakirodalmi összefoglalót követően Kilgarriff disszertációja első felének fennmaradó részében egyfajta részletes rekonstrukcióját mutatja be annak, hogy a modern lexikográfus hogyan jár el akkor, ha egy nagyon nagy korpuszra támaszkodva megpróbálja megszerkeszteni egy poliszém szó szótári szócikkét. Ez kétségtelenül értékes része a disszertációnak, de kevés olyan pontot tartalmaz, amely valóban meglepő volna vagy új dologra világítana rá. Kilgarriff ebben a részben folytonosan hangoztat néhány rendkívül kétes hitelű állítást, pl. hogy a lexikográfia kétségtelenül szerves része a nyelvészetnek vagy hogy a lexikográfusok a legszakavatottabbak annak eldöntésében, hogy egy szó két használata teljesen különböző szavakat képvisel-e, egyazon szó több különböző értelmét, vagy egyazon értelműn belül több különböző értelmezést. Ez utóbbiból azt a következtetést vonja le, hogy szójelentéstani vizsgálatokat biztonságosan alapozhatunk szótári szócikkekre. Ezt a feltételezést sokan igen naivnak gondolnák, mivel nem veszi figyelembe, hogy a szótárak nem a nyelv természetéről való ismeretszerzés eszközei, hanem pusztán használati tárgyak, és így teljesen más prioritásokat követnek, mint az elméleti nyelvész. Amint említettem, a Kilgarriff (1992) által képviselt álláspont leghatározottabb kritikusa Ruhl (1989).

Kilgarriff azt is megállapítja, hogy a poliszémiának mint jelenségnek nem lehet világosan kijelölni a határait. Felveti, hogy amit általában poliszémiának hívnak, az valójában egy **összetett** és fokozatos jelenség, amely a homonímia, a kollokáció, az analógia és az alternáció **keresztútján** áll⁴⁶ (azaz a szokásos egydimenziós metafora helyett egy kétdimenzióssá használ a fokozatosság érzékeltetésére). A **homonímiát** a szokásos módon érti.⁴⁷ Az **alternáció**⁴⁸ nagyjából azonos

---

⁴⁶ Kilgarriff (1992: 71-81).

⁴⁷ Kilgarriff és Gazdar (1995) viszont leszögezi, hogy amennyiben rendelkezünk a rendszeres poliszémia egy elméletével (amire ők is törekednek), lehetetlenné válik a homonímia és a nem

Deane (1988) nyílt referenciális poliszémiájával, azaz olyan fajta jelentésvariáció, amely egyrészt rendszeres, másrészt szorosan kötődik a szó által jelölt dologgal kapcsolatos enciklopédikus tudás szerkezetéhez. A **kollokáció** olyan fajta kontextuális jelentésvariáció, amely szorosan összefügg azzal, hogy az elemzőt érdeklő szó valamely más szóval együtt fordul elő; pl. a *frontal* szó 'közvetlen és nyilvánvaló' értelemben „úgy tűnik, csak az *attack* és az *assault* szavakkal együtt fordul elő”. Az **analógia** igen érdekes kontextuális jelentésvariáció. Kilgarriff a következőképpen jellemzi: „Két szónak, x -nek és y -nak, azonos az elsődleges jelentése (x_1 és y_1), és x -nek van egy ismert másodlagos jelentése, x_2 . Ebben az esetben, amennyiben y -t olyan fajta kontextusban használjuk, amilyenben az x_2 -t is gyakran használjuk, az y -t egy új y_2 értelmezés szerint fogjuk érteni, amely y_1 -hez ugyanúgy viszonyul, mint ahogy x_2 viszonyul x_1 -hez.” (Kilgarriff 1992: 72). Például az angol *hand* (x) szónak van egy lexikalizált használata a *keep one's hand in* 'azért csinál valamit, hogy ne jöjjön ki a gyakorlatból' kifejezésben (amely x_2 -t tartalmazza). A *finger* (y) szót, bár normális esetben nem használjuk ilyen kontextusban, x_2 -vel analóg módon fogjuk érteni a *keep one's finger in* új kifejezésben (amely y_2 -t tartalmazza).

Az analógia némileg rendszeres, de sem a tudásreprezentációhoz nincs köze, amely az y szó háttérében áll (mint a nyílt poliszémia esetében), sem pedig az általános diszkurzuskontextushoz (mint a zárt poliszémiánál). Ennek a jelenségnek az irodalomban igen kevés figyelmet szenteltek, és ennek megfelelően keveset tudunk a háttérében meghúzódó mechanizmusokról.⁴⁹

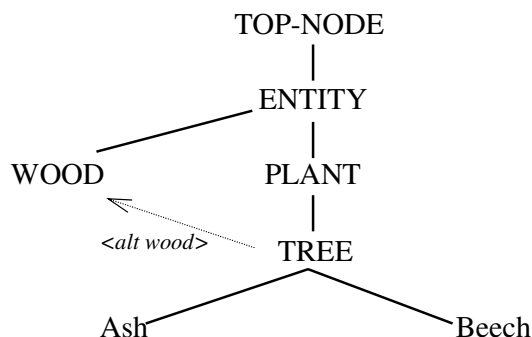
A disszertáció első felénél számottevően érdekesebb a tulajdonképpeni fő része, amely bemutat egy modellt a főnévi és igei alternációk reprezentálására. Kilgarriff a **DATR lexikális tudásreprezentációs nyelvet** (l. Evans és Gazdar 1996) használja fel az elemzéseiben. Ez a nyelv igen egyszerű, és a mechanizmusa intuitív módon könnyen megragadható. Az 5. ábra egy egyszerű tudásreprezentációs hálózatot mutat be, amely DATR-ben lett leírva.

---

rendszeres poliszémia különválasztása. Ez igen ésszerű következtetés, amivel minden szabályokon alapuló elmélet, így a kétszintű szemantika és a generatív lexikon elmélet is egyetértene; l. az I.2.1. szakasz idevágó megjegyzéseit is. Egy említésre méltó kivétel Deane (1988), aki amellett érvel, hogy a nem rendszeres poliszémia nem teljesen érdektelen.

⁴⁸ Ennek a megnevezésnek a választását a Levin és Rappaport által egy sor publikációban leírt szintaktikai-szemantikai igei alternációk széles körben elfogadott megjelölése motiválta.

⁴⁹ Ruhl (1989) jó néhány további olyan esetet is említ, amelyeket Kilgarriff rendszerében analógiaként sorolnánk be.

5. ábra

Ez a reprezentáció azt igyekszik megragadni, hogy az angol *ash* 'kőris' és *beech* 'bükk' lexémák egyaránt jelenthetnek fanövényt és ennek a növénynek a faanyagát. A lexikális tudást ebben a rendszerben (ha a formalizmust intuitív módon átfogalmazzuk) úgy reprezentáljuk, hogy minden egyes csomóponthoz **tulajdonságok egy sorát** társítjuk. Ezek között a tulajdonságok között vannak (legalább) azok, amelyek megkülönböztetnek egy adott fogalmi kategóriát az összes testvérétől (pl. a PLANT-hoz ebben a rendszerben azokat a tulajdonságokat társítanánk, amelyek megkülönböztetik a növényeket a halott faanyagtól, amit a WOOD képvisel). Az ilyen tulajdonságokat **a hierarchiában fentebb található csomópontok** mindig **örökítik a lentebb találhatóknak** (pl. a TREE örökölné a PLANT-hoz társított összes tulajdonságot). Az „Ash” és a „Beech” a tudásreprezentáció azon csomópontjai, amelyek a megfelelő angol szavakat képviselik. Mivel mindkettő a TREE lánya, így öröklik az összes tulajdonságot, amelyek az utóbbi csomóponttal társítva vannak (és, mivel az öröklődési reláció tranzitív, így az összes olyan tulajdonságot is, amelyek a PLANT, az ENTITY és a TOP-NODE csomópontokhoz vannak társítva). Így az „Ash”-hez (vagy „Beech”-hez) társuló tulajdonságok összessége tartalmazza mind azokat, amelyek magán az „Ash” csomóponton lettek megadva (pl. azokat a tulajdonságokat, amelyek a kőrist megkülönböztetik az egyéb fáktól), mind pedig azokat, amelyek a hierarchia magasabb csomópontjaitól lettek örököelve. (Megjegyzendő, hogy Kilgariff nemcsak fogalmi információkat — tehát enciklopédikus, azaz a világgal kapcsolatos tudást — helyez el a tudásreprezentációs rendszerben, hanem morfoszintaktikai és fonológiai tulajdonságokat is.)

Az *ash* és *beech* szavak elsődleges interpretációja ebben a hálózatban 'fanövény'-ként van megadva. Az *<alt wood>* **alternációs ösvény** gondoskodik a 'faanyag' értelmezésről. Ennek az ösvénynek a funkciója megfelel a fogalmi eltolásnak a kétszintű szemantikában. Azt mondja ki, hogy ha egy szót, amely a TREE utódja, 'faanyag'-ként értelmezzünk, a tulajdonságait nem a TREE, hanem a WOOD csomóponttól örökli (azaz amennyiben az *ash*-t 'faanyag'-ként értelmezzük, elveszti az összes olyan tulajdonságát, amelyet egyébként a PLANT és a TREE csomóponttól örökölné. Ezt az alternációs ösvényt egy **speciális fajta tu-**

lajdonságként rögzítjük a TREE csomópontban. Azaz bármely szó, amely a TREE lánya, örökölni fogja azt a lehetőséget, hogy az értelmezése 'faanyag'-ra tolódhat el. A hálózat így magyarázza ennek a poliszémiatípusnak a **rendszerességét**. A DATR viszont megengedi, hogy bármely tulajdonságot, amely alapértelmezett (default) helyzetben egy magasabb csomóponttól öröklődne, **felülbíráljon** egy alacsonyabb csomópont. Így ha volna olyan kivételes fát jelölő szó, amely nem engedi meg ezt az értelmezésbeli módosulást, ezt a lexikális csomópontban rögzíteni lehetne, és így meg volna gátolva e tulajdonság öröklődése a TREE-től.

Kilgarriff (1992) tartalmaz egy esettanulmányt, amely a 'fanövény', 'faanyag' és 'gyümölcs' értelmezések közötti alternációk reprezentációjával foglalkozik. Kilgarriff és Gazdar (1995) egy másik esettanulmányt közöl, amely a (pl. a *cotton* 'gyapot' és *silk* 'selyem' szónál megfigyelhető) 'haszonnövény', 'szál', 'fonál', 'szövet' és 'ruhadarab' közötti alternációkkal foglalkozik.⁵⁰ Kilgarriff (1992) ezen kívül igen meggyőző magyarázatát tartalmazza számos olyan igei alternációtípusnak, amelyet Levin és Rappaport Hovav (1991) gyűjtött össze.

Kilgarriff disszertációja meggyőzően mutatja be a tudásreprezentációs rendszerek potenciális hasznosságát a poliszémia magyarázatára. Bizonyos pontokra viszont érdemes felhívni a figyelmet. A DATR nem tartalmaz olyan mechanizmust, amely az alulspecifikáltságot reprezentálni tudná, így kénytelen specifikus értelmezést megadni akkor is, ha ez nem volna egyébként intuitív alapon meggyőző. Ez természetesen nem jelent szükségképpen problémát, különösen ha a pszichológiai realitás nem érdekes számunkra. Mindenesetre még ha problémát is okoznak a megközelítés számára a nyílt poliszémia esetei, ahol nem állapítható meg elsődleges értelmezés, és az értelmezések kölcsönösen egymás által definiáltak tűnnek, akkor is úgy látszik, a konvencionizált zárt poliszémia esetei (amelyeket Nunberg 1996 rendszeres poliszémiának hív) legalábbis eléggé jól megragadhatók. Bizonyos problémák viszont szükségképpen következnek a megközelítés természetéből. Vegyük észre, hogy az <alt wood> pl. a darálás egy altípusa. Nem világos, hogy ezt a tényt hogyan lehetne kifejezni Kilgarriff rendszerében. Így, bár ennek az egy variációtípusnak a rendszeres voltát individuálisan ki lehet fejezni, de nem tudjuk megragadni annak a rendszerességét, hogy milyen fajta alternációk vannak megengedve.

Egy másik komoly hiányosság, hogy Kilgarriff csak olyan tudásstruktúrákat tud reprezentálni, amelyek egyes szavakhoz vannak társítva. Egyáltalán nem foglalkozik azzal, hogy ezek hogyan kombinálhatók komplex kifejezésekkel. A generatív lexikon hasonló tudásreprezentációs szerkezetekre épít, de magasabb fejlettségi szintet képvisel, mivel olyan elméletet is javasol, amely meg képes ragadni a komplex kifejezések értelmezését is.

---

⁵⁰ L. Kilgarriff (1995)-öt is.

I.7. A GENERATÍV LEXIKON ELMÉLET

A generatív lexikon elméletet (GL, illetve GLE) viszonylag nagy vonalakban tárgyalom, elsősorban mivel (pl. ellentétben a kétszintű szemantikával) nem kínál egyetlen konzisztens képet a poliszémiáról. Több kutató különböző adatokkal kapcsolatban különböző modelleket javasol, és úgy tűnik, igen gyakran megváltoztatják a véleményüket azzal kapcsolatban, hogy hogyan kell ezeket az adatokat magyarázni. Így nem létezik általános modellje a poliszémiának a GLE-ben. Az, hogy az összes releváns javaslatot egyenként értékeljem, külön tanulmányt igényelne, ha pedig közülük csak keveset részleteznék, ez igazságtalan lenne a GL vállalkozás egészével szemben. Így csak igen általánosan vázolom, elsősorban a GL Pustejovsky (1995)-ben kifejtett változatára koncentrálni, hogy milyen jelenségeket kíván megmagyarázni a GLE, valamint a megközelítés néhány általános jellemzőjét, amelyek alapján összevethető az eddig tárgyaltakkal, illetve amelyek megkülönböztetik ezektől.

I.7.1. A poliszémia forrásai Pustejovsky (1995)-ben

A GLE-t először Pustejovsky vázolta társszerzőkkel egy sor tanulmányban az 1990-es évek elején,⁵¹ majd Pustejovsky (1995) kodifikálta.⁵²

A GLE fő célja olyan jelenségek megmagyarázása, mint a jól ismert igei alternációtípusok (pl. az inchoatív-kauzatív, mint a *The window opened suddenly*, illetve a *Mary opened the window suddenly* mondatokban), vagy az olyan főnévi alternációké, mint a darálás (grinding) és adagolás (portioning; más néven packaging, azaz csomagolás), tehát a főnév használatában a „megszámlálható főnévi”, illetve az „anyagnévi” funkció közötti váltakozás (pl. a *Texans drink a lot of beer* és a *Patsy relished every beer she drank* mondatokban). Pustejovsky szerint mindezeket a poliszémia fajtáinak tekinthetjük, azaz a *poliszémia* terminust hasonlóan használja, mint én a *rendszeres poliszémiá-t*. Megjegyzendő, hogy a GLE poliszémiának tekinti az olyan eseteket is, amelyeket Deane (1988) *allosemy*-nek hívott, és Bierwisch (1983a) fogalmi differenciálódással magyaráz, tehát amelyet sok szerző úgy értékelne, hogy egyetlen általános jelentést alkalmazunk a világban található több dologra (amelyek mindazonáltal ugyanazon kategória képviselői), azaz a Ruhl (1989) által bevezetett fogalom szerint monoszémiának.

Pustejovsky (1995) kiindulópontja azonos Kilgarriff (1992)-ével. Amellett érvel, hogy kivitelezhetetlen az ilyen adatok hagyományos számítógépes nyelvészeti kezelése, amely abból állt, hogy összegyűjtötték egy szó összes lehetséges jelentését, majd külön szótári bejegyzésekként felsorolták ezeket. Az ilyen, **jelenté-**

⁵¹ Pl. Pustejovsky (1991), Pustejovsky és Boguraev (1993).

⁵² Pustejovsky (1995) jelentős része korábban megjelent tanulmányokból lett összeillesztve, így mint összefoglaló munka érdekes, de kevés új anyagot tartalmaz. E mellett a könyv mellett az először a *Journal of Semantics*-ban közölt, majd Pustejovsky/Boguraev (szerk., 1996)-ként megjelent tanulmányok fontos lépést jelentenek a kodifikációs folyamatban. Fodor/Lepore (1998) kritizálja Pustejovsky (1995) alapvető feltevéseit. Pustejovsky (1998) válaszol erre a kritikára, elutasítva azt. Wilks (2001) szintén a GL megközelítés érvényessége mellett érvel.

seket felsoroló szótárak⁵³ nemcsak gazdaságtalanok, és a rendszeres poliszémia eseteit az egyes szavak önkényes és idioszinkratikus jegyeinek tüntetik fel, hanem ráadásul a jelenségek háttérében meghúzódó szabályszerűségek termékeny voltát is figyelmen kívül hagyják. Alternatív, adekvátabb megoldásként olyan szótárat javasol, amelyben **gazdagabban strukturált szótári bejegyzések** vannak az általában feltételezetttnél, továbbá bizonyos **kompozíciós szabályokat**, amelyek a szótári bejegyzések alapján levezetik a komplex kifejezések jelentését. Az utóbbi szempont különösen fontos, mivel az eddig említett elméletek közül egyik sem tett javaslatot ennek a nyilvánvalóan kulcsfontosságú kérdésnek a megoldására (leszámítva Dölling és Blutner munkáit). Ezen kívül Pustejovsky ismerteti egy naiv ontológiai rendszernek, valamint az argumentumszerkezet és az esemény-szerkezet egy elméletének a körvonalait.⁵⁴ Pustejovsky argumentum- és esemény-szerkezettel kapcsolatos elméletének jellegzetessége, hogy — mint a szójelentések reprezentálásában általában — szokatlanul nagy szerepet tulajdonít a szótári szemantikai ábrázolások alulspecifikáltságának a felmerülő jelenségek magyarázatában.

A GLE szerint a **szótári bejegyzések** többek között a szótári egység argumentumszerkezetével és eseményszerkezetével kapcsolatban tartalmaznak információkat. Ezen kívül meghatározzák a szótári egység öröklődési viszonyait is egy az I.6. részben vázolthoz hasonló tudásreprezentációs rendszerben. A poliszémia szempontjából viszont a legfontosabb részük a **kváliaszerkezet**, amely lényegében mindenféle tudást tartalmaz a szótári egység által jelölt tárggyal kapcsolatban.⁵⁵ Pustejovsky (1995) négy ilyen tudástípust különböztet meg, amelyeket a kváliaszerkezetekben különféle „szerepekként” reprezentál: a formális, a konstitutív, a telikus, valamint az ágéntív szerepet.

A **konstitutív** szerep megadja, hogy hogyan épül fel a szóban forgó dolog. Ez főnevek esetében jelentheti egy tárgy fontos részeinek felsorolását (pl. hogy az újság cikkekből áll), vagy annak megadását, hogy mi az anyaga.

A **formális** szerep a tárgy disztinktív tulajdonságait adja meg, amelyek „egy nagyobb tartományon belül” megkülönböztetik.

A **telikus** szerep a tárgy célját és funkcióját írja le. Ez a megfogalmazás szándékoltan többértelmű. Pustejovsky szerint a telikus szerep megadhatja, hogy mit csinálunk általában egy tárggyal, ha rendeltetésének megfelelően használjuk. A *könyv* esetében pl. megadná, hogy a könyv funkciója az, hogy olvassák, vagy az *ajtó* esetében az, hogy nyissák és zárják. Másrészt szerepelhet benne az is, hogy maga a tárgy mit csinál. Így pl. a *kályha* szó telikus szerepe az lehetne, hogy fűti a lakást.

Az **ágéntív** szerep végül azt írja le, hogy a tárgy hogyan keletkezik. A *süte-*

⁵³ Pustejovsky (1995: 29). Kilgariff (1992) ugyanezt az elképzelést *Bank Model* néven tárgyalja.

⁵⁴ Az ontológiát és az eseményszerkezetet egy sor korábbi és későbbi írásban részletesebben is kifejtette, vö. pl. Pustejovsky (2001), illetve (2000a), amelyek felsorolják a további idevágó irodalmat is. Az argumentumszerkezettel Pustejovsky (1995) mellett Pustejovsky (2000b) foglalkozik behatódobban. Pustejovsky (1995) maga hírhedt arról, hogy rendkívül vázlatosan hagyja az elmélet legfontosabb részeit, vö. Nutter (1996) és ten Hacken (1998) találó recenzióját.

⁵⁵ A szótári egységek említett aspektusait, amelyek Pustejovskynál különböző reprezentációs szinteként jelennek meg, Pustejovsky (1995: 61-104) foglalja össze.

mény esetében azt adná meg, hogy a sütemény sütés által jön létre.

Pustejovsky legalábbis így határozza meg, hogy mit kell csinálniuk a kváliaszerepeknek. Tényleges felhasználásuk viszont meglehetősen áttekinthetetlen Pustejovsky és munkatársai írásaiban. Ennek elsősorban az az oka, hogy soha nem magyarázzák meg, hogy egy bizonyos információ, amelyet valahol reprezentálni kell a szó szemantikai ábrázolásában, miért éppen abban a kváliaszerépben jelenik meg, ahova ők teszik. Különösen nehezen érthető a formális szerep koncepciója, ezért erre alább részletesebben is kitérek.

Hangsúlyozandó, hogy Pustejovsky kváliaszerkezetei többnyire egyszerűen átveszik a klasszikus **szemantikai jegyek** funkcióját, de olyan információfajtákat is tartalmaznak, amelyeket más szemantikusok igencsak óvakodnának a szótárba tenni. Amint ez általában fennáll a tudásreprezentációs megközelítéseknél, a lexikális és enciklopédikus tudást nem különbözteti meg egymástól (és azt vallja, hogy ez nem is lehetséges).

Pustejovsky kompozíciós szabályainak rendszere többek között kényszerű típusegyeztető szabályokat, valamint szelektív változókötő szabályokat tartalmaz (az előbbieket intuitív funkciója azonos Dölling kényszerű fajtaegyeztető szabályaiéval, vö. I.5. rész, viszont eltérő formális mechanizmust alkalmaznak). Ezek a GL-ben a poliszémia két jelentős forrását alkotják.

A **kényszerű típusegyeztetés** egy példája a (19). Amint a (20) mutatja, a *begin* 'elkezd' ige általában esemény típusú argumentumot választ ki, ami nem áll fenn (19)-ben.

(19) *John began a book.*

(20) *John began reading a book.*

Pustejovsky (1995: 106-122) javaslata az, hogy toljuk el a *book* 'könyv' típusát individuális tárgyról eseményre. Hogy milyen fajta eseményt fejez ki a (19), az valószínűleg alulspecifikált, és a kontextusból deríthető ki, de a választás a *book* szó ágéntív és telikus kváléja valamelyikére van korlátozva, azaz az *ír*-ra, illetve az *olvas*-ra. Amennyiben abból indulunk ki, hogy a *dictionary* 'szótár' szó telikus kváléja nem az *olvas* tevékenységet adja meg, hanem a *kikeres valamit* tevékenységet, ez bizonyos további feltevések elfogadása esetén (pl. a *begin* ige főnévi tárgyi argumentuma nem értelmezhető pontszerű vagy nagyon rövid, hanem csak hosszabb eseményként) magyarázhatja a (19) és a (21) példa elfogadhatósága közötti kontrasztot.

(21) ? *John began a dictionary.*

A **szelektív kötés** hasonló funkciót lát el, mint a fogalmi differenciálódás a kétszintű szemantikában, de a mechanizmus, ahogy az értelmezés kiválasztását elérjük, más módon van kezelve formálisan, és ami fontosabb, az is részletesen ki van fejtve, hogy hogyan függ a kontextustól. Pustejovsky egyik idevágó példája a *jó kés* (Pustejovsky 1995: 129). A *jó* a szótárban úgy szerepel, mint 'jó X-re' (ahol az X megfelel Bierwisch egzisztenciálisan kötött változójának a fogalmi differenciálódással kapcsolatban), ahol X egy esemény, amelyet a *jó* argumentumaként kiválaszt.

A *jó* ezt az argumentumot szelektívan köti, azaz bepillant az általa módosított főnév telikus kváléjának belsejébe, majd onnan választja ki a megfelelő eseménypredikátumot. Azaz, mivel a *kés* telikus szerepe az, hogy vágásra való, a *jó kés*-t általában úgy értik, hogy ‘kés, amely jól vág’.

A jelentéskompozíció Pustejovsky által bevezetett mechanizmusai között, a fentiekén kívül található egy harmadik is, amely talán a legvilágosabban áll szemben a fregei kompozicionalitás szellemével: a **kokompozíció**. A kokompozíció lényege, hogy nem tehetünk különbséget a hagyományos módon funktor és argumentum között, hanem (bizonyos esetekben) szükség van arra, hogy két összekapcsolt kifejezés egyszerre legyen egymás argumentuma és funktora, és így kölcsönösen egymásra alkalmazzuk őket. Amellett, hogy elméleti-konceptcionális szempontból meglehetősen problematikus, a Pustejovsky által rá hozott példák sem meggyőzőek. Pustejovsky (1995) például az irányt megadó határozókat kapcsolja kokompozícióval az általa módosított ígéhez, ti. az eredményül kapott VP eseménytípusa különbözhet a kiinduló VP-étől (l. még Bibok/Németh T. 2001). Nem telikus ígéből (amint közismert) telikus VP-t kapunk, ha irányt megadó határozóval kapcsoljuk össze: *The bottle floated. — The bottle floated into the cave*. Mivel ezt a jelenséget triviálisan úgy lehet (és szokás) leírni, hogy a határozó mint predikátum argumentumaként veszi az ígét (vagy VP-t), és a megszokott módon, kompozicionálisan kapjuk a módosított VP jelentését, továbbá a határozó jelentése a kombináció által nem módosul, rendkívül ködös, hogy miért volna itt szükség kokompozícióra vagy bármely egyéb rendhagyó eljárásra.

Egyetlen (első pillantásra) meggyőzőbb példát kínál Pustejovsky (1995: 122-5), mégpedig a *bake* ‘süt’ ige kombinálásának problémáját különböző jellegű tárgyi argumentumokkal. Pustejovsky szerint a *bake a cake* kifejezés esetében a *bake* ‘sütés által előállít’, a *bake a potato* esetében pedig ‘sütés által megváltoztat’ jelentésben szerepel, így egyfajta poliszémiát figyelhetünk meg. A jelenséget úgy kezeli formálisan, hogy nemcsak a *bake* ígét alkalmazza mint predikátumot a tárgyi argumentumra (ami által kitöltődik az üres tárgyi argumentumhely), hanem a tárgyi argumentumot is alkalmazza mint predikátumot a *bake* ígére mint argumentumra, aminek következtében az ige jelentése specifikálódik a két nevezett értelmezés irányába. Fodor és Lepore (1998) azonban meggyőzően érvel ennek a leírásnak a tarthatatlansága mellett.

Fontos, hogy azokban az esetekben, amelyekben nem lehet elsődleges értelmezést megállapítani, és a poliszémia nem a kontextus által kikényszerítettnek, hanem lexikálisan rögzítettnek tűnik, Pustejovsky (1995) alulspecifikációt feltételez, csakúgy, mint Bierwisch. Pontosabban úgy véli, hogy pl. a *könyv* típusú szavak ún. összetett vagy más néven „pontosított” („dotted”) típust képviselnek az ontológiai hierarchiában. Ez a GL-ben a kényszerített típusegyeztetés és a szelektív kötés mellett a poliszémia harmadik lényeges forrása. **Összetett típusról** lényegében akkor beszél Pustejovsky, ha egy szó egyaránt jelölhet két vagy több különböző jellegű entitást, amelyek más-más ontológiai típusba tartoznak (pl. a *könyv* jelölhet ‘fizikai tárgy’-at vagy ‘információ’-t), vagy pedig a kétféle entitást differenciálatlanul, együttesen is. A GL ontológiája úgy van megalkotva (vö. Pustejovsky 2001), hogy az elemi ontológiai típusokból, mint a fizikai tárgy (**physobj**) és az információ (**info**) alkotható egy speciális operátor, az ún. pont-operátor segítségével.

vel egy komplex típus, adott esetben az **info-physobj**. A *könyv* szó által jelölhető entitások ontológiai típusa alulspecifikált a szótárban, ti. a szó predikálható komplex típusú entitásról (**info-physobj**), vagy a kétféle elemi típusba tartozó entításokról is (azaz **physobj** vagy **info** típusú dolgokról, ti. könyvekről mint tárgyokról vagy tartalmakról). Hogy a komplex típusú entitás pontosan minek feleltethető meg a világban vagy az arról alkotott intuitív képünkben, erről Pustejovsky nem sok használhatót mond, de abból indulhatunk ki, hogy olyankor vonatkozik pl. a *könyv* ilyen komplex típusú entításra, amikor nem a két specifikusabb aspektus valamelyikére gondolunk egy kontextusban, hanem a könyvre mint e két aspektus elválaszthatatlan kombinációjára. Ilyen értelemben érthetjük pl. a *könyv* szót az *A könyv a legsikeresebb módja az emberi tudás továbbadásának*. mondatban, I. a II.3.2. szakaszt alább. Az ilyen értelemben komplex típusú szavak jelentése alulspecifikált a szóban forgó jelentésváltozatok tekintetében, és a kontextustól függően választódik ki az egyik vagy másik értelmezésük.⁵⁶

1.7.1.1. Módszertani problémák a GL reprezentációs rendszerével kapcsolatban

A többszintű reprezentációs rendszer és különösen a kváliaszerkezet mint reprezentációs szint rendkívül erős eszköztárat ad a szemantikus kezébe a poliszémiajelenségek leírására és remélhetőleg magyarázatára is. Mindazonáltal egy ilyen komplex reprezentációs rendszer kedvezőtlen körülmények között túlságosan erősnek is bizonyulhat. Mivel a többszintű reprezentációs formalizmus hatalmas mennyiségű és sokféle jellegű információ ábrázolását teszi lehetővé, a leírást végző nyelvész abba a csapdába eshet, hogy olyan információkat próbál a szótárban rögzíteni, amelyek szótári reprezentáltsága mellett semmilyen nyelvi érv nem szól, ellene viszont számos racionális érv felhozható. Alapvető módszertani kíváncsi volna egy ilyen helyzetben, hogy az elmélet kifejtésekor pontosan meghatározzák az alapfogalmakat (lehetőleg következetes, jól átlátható és könnyen reprodukálható példákkal együtt), és hogy pontosan kijelöljék, hogy adott jelenségekkel szembesülve pontosan melyik leíró eszközt és hogyan tudjuk felhasználni ezek megragadására. A GLE alapműveiben sajnos e feltételek egyike sem teljesül.

Célom az alábbi szakaszban az lesz, hogy bemutassam, hogy mindez nem csupán elvi kérdés, hanem ténylegesen a GLE súlyos problémájaként jelentkezik. Látni fogjuk, hogy Pustejovsky és munkatársai mennyire körülményesen és részben félrevezető módon ismertetik a GL több lényeges fogalmát, ahelyett, hogy pontosan meghatároznák ezek nyelvészeti relevanciáját és értékét az elméleten belül. Megfigyelhetjük ennek az eljárásnak a következményeit is, ti. érthetetlen következtetlenségeket és legalábbis nehezen megindokolható döntéseket a leírásokban. Megjegyzéseimet két alapfogalomra fogom korlátozni: a formális és a telikus kváliaszerepekre.

A formális szerepet Pustejovsky (1995) a következőképpen határozza meg:

⁵⁶ A komplex típusokkal kapcsolatban néhány fontos észrevételt közöl Bibok (2003), aki többek között felhívja a figyelmet arra, hogy nem minden esetben jelölheti a szó az összetett típust és tetszőleges résztípusát, bár Pustejovsky (1995) nem mond semmit arról, hogy hogyan lehet ezt a fajta variációt korlátozni, és semmilyen technikai eszközt sem kínál a probléma kezelésére.

„FORMAL: that which distinguishes [an object] within a larger domain” (76. o.); „the FORMAL quale distinguishes an object from [sic!] a larger set” (95. o). Ez alapján úgy tűnhet (számomra legalábbis ez a legkézenfekvőbb értelmezés), hogy a formális kvále a differentia specificák összessége, amelyek egy tárgyat (helyesebben egy tárgy kategóriáját) megkülönböztetik az azonos fölérendelt osztály (genus proximum) alá tartozó más kategóriáktól. Azaz azt várnánk, hogy pl. ha a nagyobb tartomány az állatok osztálya, akkor a *kutya* szó formális kváléja azokat a tulajdonságokat tartalmazza, amelyek megkülönböztetik a kutyákat más állatoktól, pl. a macskáktól. Egy másik meghatározása a formális kvále fogalmának, amely Pustejovsky (1998: 294)-ban és (2001: 94)-ben olvasható, a következő: „FORMAL: the basic category that distinguishes the object within a larger domain”. Ehhez képest némileg meglepő, hogy Pustejovsky a következő részleges ábrázolását javasolja az angol *man* szónak:

$$\left[\begin{array}{l} \text{ARGSTR} = [\text{ARG1} = \mathbf{x} : \mathbf{human}] \\ \text{QUALIA} = \left[\begin{array}{l} \text{CONST} = \mathbf{male(x)} \\ \text{FORMAL} = \mathbf{x} \end{array} \right] \end{array} \right]$$

Azaz a formális szerepben mindössze egy változó szerepel, és nyoma sincs azoknak a tulajdonságoknak, amelyek megkülönböztetik a férfiakat egy nagyobb tartományon belül (kézenfekvő módon ez az emberek tartománya lehetne). Helyette a keresett megkülönböztető jegyet a konstitutív szerepben találjuk (amelynek egyébként a tárgy felépítésére, részeire vonatkozó információkat kellene tartalmaznia). Erre a furcsa helyzetre a magyarázatot Pustejovsky (1995: 95)-ben viszonylag eldugva találjuk: „*simple typing*: value of formal role is identical to sortal typing of the argument”, azaz: amennyiben valaminek (a szónak? a kváliaszerkezetnek? a referenciális argumentumnak (ARG1)? — nem tudjuk meg, hogy ezek közül melyikre gondol a szerző) egyszerű, azaz nem komplex (l. fentebb) a szemantikai-ontológiai típusa, akkor a formális kvále értéke azonos lesz a szó argumentumának az ontológiai típusával. A főnév referenciális argumentumának a típusa pedig értelemszerűen az a kategória lesz, amelynek elemeiről predikálható (igaz vagy hamis módon) a szó által képviselt kategória, azaz gyakorlatilag az adott szó szelekciós korlátozása. Adott esetben a *man* szó referenciális argumentuma azért van a **human** fajtára korlátozva (szelekciós korlátozásként), mert csak emberekről predikálható az, hogy férfiak vagy nők. A formális kvále lényegében redundáns az ilyen főneveknél, mert pusztán unifikálva van az **x** referenciális argumentummal, azaz a kérdéses szelekciós korlátozáson kívül semmilyen további információt nem tartalmaz. Azt kell tehát megállapítanunk a példák alapján, hogy a formális kvále semmi olyat nem tartalmaz, ami az adott szó által képviselt kategóriát egy nagyobb tartományon belül megkülönböztetné, hanem inkább maga ad meg egy olyan nagyobb tartományt, amelynek alá van rendelve a kategória. Nem a differentia specificákat nevezi meg tehát, mint Pustejovsky körülírásai sugallják, hanem egy fölérendelt kategóriát, azaz a genust. A formális kvále valódi funkcióját így nála helytállóbban ragadja meg Bouillon és Busa (2001: 153), akik a következőt írják: „The formal role is the identity func-

tion, which provides the most general information about the type of entity being defined: it links the entity to its broader semantic class”. Mindez ütközni látszik viszont azzal, amit Pustejovsky (1995: 85-6) mond a formális kvále lehetséges tartalmairól: “i. orientation, ii. magnitude, iii. shape, iv. dimensionality, v. color, vi. position”.

Ráadásul az egyszerű típusokhoz tartozó főnevek kezelése nem is egységes. Az angol *brother* szó ábrázolásában Pustejovsky (1995: 152)-ben pl. formális szerepként nem egy x referenciális változó szerepel, hanem a következő jegyérték: „**brother_of(x,y)**”, míg az argumentumszerkezetben az x referenciális változó a várakozásnak megfelelően a **human** fajtára van korlátozva, a *man* szóhoz hasonlóan. Aligha lehet ésszerű választ adni arra a kérdésre, hogy miért nem valamelyik következetes megoldást választja Pustejovsky, azaz vagy (a *man* analógiájára) a *brother* szónál is csupán x -et szerepeltet formális kváleként, vagy pedig a *man* szónál is (a *brother* analógiájára) a **man(x)** formulát adja meg a kvále értékeként.

Hogy az egyszerű típusoknál maradjunk, a főnevek kezelése alapján azt vár-nánk, hogy az ilyen jellegű igék szemantikája ezzel párhuzamosan fog alakulni, azaz a formális szerep itt

1) vagy a *man* mintájára egy eseménylváltozó lesz, amely szerepel az ige argumentumszerkezetében is (ti. a kortárs szemantikában az igei predikátumokat rendszerint úgy kezelik, hogy eseményekről predikálnak), és amely a főnevekhez analóg módon korlátozva van;

2) vagy pedig a *brother* mintájára az igének megfelelő metanyelvi predikátum.

Ehelyett az igei predikátumoknak az argumentumszerkezetben nincs is eseményargumentumuk (az eseménylváltozók az eseményszerkezetben, tehát egy másik reprezentációs szinten találhatók; l. például a *float* ige ábrázolását, Pustejovsky 1995: 125) a formális kvále pedig a jelek szerint nem kauzatív jelentésszerkezetű igéknél, mint pl. a *float*, üres. Itt az igének megfelelő metanyelvi predikátum viszont az ágéntív kváliaszerép értékeként jelenik meg, ti. „**float(e₁,x)**”. Emlékeztetőül: az ágéntív szerepnek azt kellene megneveznie, hogy az illető dolog hogyan jön létre, nem pedig azt, hogy mi az illető dolog.

Kauzatív jelentésszerkezetű igéknél ellenben az okozott eseményt megnevező predikátummal alkotott formulát tartalmaz, pl. a *drive* ige esetében (Pustejovsky 1995: 114) a formális kvále értéke „**move(e₂,y)**”, ahol az e_2 a (vezetés cselekvése által okozott) részesemény referenciális változója, az y pedig a járművet jelölő változó, azaz a formula kb. azt fejezi ki, hogy e_2 olyan esemény, hogy y mozog.

A melléknevek szemantikai reprezentációja újabb variációt képvisel. Itt a formális kvále (ellentétben a nem kauzatív igékkel) nincs üresen hagyva, és nem is eseménylváltozót tartalmaz, hanem az illető szó metanyelvi megfelelőjével alkotott formulát. A *clean* melléknév esetében (Pustejovsky 1995: 228) pl. a következőképpen fest: „**clean(e₁,x)**”.

A komplex (ún. „pontozott”) típusú szavak (l. fentebb) formális kváléja ismét egy újabb elvet követ. Ezt az egyszerű típusú szavakkal szembeállítva a már idézett helyen Pustejovsky (1995: 95) a következőképpen határozza meg: „*complex (dotted) typing*: value of formal role defines the relation between the arguments of different types”, azaz ha pl. a *könyv* szónak van egy x : **info** és egy y : **physobj** típusú argumentuma, akkor a formális kvále a két argumentum közötti viszont

adja meg, ti. hogy a tárgy hordozza (tartalmazza) az információt: „**hold(y,x)**”.

Az eddigi (korántsem teljes) felsorolásból két dolog azonnal világossá vált: 1) lényegében ahányféle szót nézett Pustejovsky, annyiféle információt helyezett el ezek formális kváléjában, és 2) az, hogy mi került a formális kváléba, semmilyen rendszeresen megadható módon nem következik sem a szó inherens szemantikai tulajdonságaiból, sem nyelvi viselkedéséből. A helyzetet tovább súlyosbítja az a szempont, hogy egyetlen olyan szemantikai kompozíciós szabályról sem tudok, amely a formális kválé tartalmára hivatkozna, így egyáltalán nem világos, hogy hogyan érhető tetten, ha téves információ került a formális kváléba, és hogy egyáltalán az egésznek mi a szerepe a jelentések kiszámításában. Úgy tűnik, hogy Pustejovsky itt teljesen ad hoc módon adogatta meg ezeket az információkat a szavak jelentésábrázolásában.

A telikus kváléval kapcsolatban hasonló jellegű gondok merülnek fel. A telikus kválé a szó által megnevezett dolgok célját és funkcióját hivatott feltüntetni. Sok esetben egyáltalán nem kézenfekvő viszont, hogy egy tárgy célját pontosan hogyan adhatjuk meg több lehetséges variáció közül. Bár Pustejovsky pl. az *autó* szó telikus szerepeként a *vezet* igét adja meg, nem kézenfekvő, hogy az autó céljaként, funkciójaként miért éppen azt kellene kikötnünk, hogy vezetjük, és miért nem azt, hogy utazunk vele. Vagy hogy egy másik példát vegyünk, amely Pustejovskynál nem szerepel: Vajon mi lehet a telikus szerepe a *focimeccs* főnévnek? Az, hogy játszanak, hogy megnyerjék, vagy esetleg az, hogy nézzük? És mi az *ajtó*-nak? Az, hogy kinyitjuk, az, hogy elzár valamit, vagy esetleg az, hogy átmegyünk rajta?

Az sem kézenfekvő, hogy hogyan lehetne ezek között a variációk között döntünk. A jelen probléma megoldására kézenfekvő módszernek tűnik az, hogy megnézzük, hogy mire is való Pustejovsky szerint a telikus kválé a nyelvi anyag leírásában. Ő a telikus kválét legalábbis két jelenséggel kapcsolatban használja fel: Az egyik a *jó* melléknév jelentésvariációja, a másik a *begin* ige használata főnévi tárgyi vonzattal. Az utóbbival kapcsolatban olyan problémák merülnek fel, amelyek a jelen kérdés szempontjából jórészt irrelevánsak (l. alább, a II.2.4. szakaszt), így itt azt nem érdemes felhasználnunk heurisztikus eszközként. Próbáljuk meg viszont a *jó* melléknevet kiindulópontként felhasználni az *autó*, az *ajtó*, illetve a *focimeccs* telikus szerepének tisztázásához!

A *jó*-val kapcsolatban Pustejovsky úgy véli, hogy ez a melléknév az általa módosított főnév telikus kváléjából veszi ki azt az eseményt, amelyet gyakorlatilag határozóként módosít (Pustejovsky 1995: 129). A *kés* telikus szerepének értéke pl. az, hogy a késsel vágunk, így a *jó kés* olyan kés, amely jól vág.

A *jó autó*-val kapcsolatban azt várnánk, hogy a főnév feltételezhető telikus szerepe alapján valami olyasmit kellene jelentenie, hogy jó vezetni, esetleg jó benne utazni. Ehelyett egy autót akkor mondunk ténylegesen jónak, ha több egymástól független, és lényegében erősen ízléstől (azaz kontextustól) függő szempontból bizonyul kedvezőnek, pl. gyors, keveset fogyaszt, és megbízható. Ezek egyike sem tűnik a telikus kválé szempontjából intuitíve relevánsnak.

Az *ajtó* szó telikus kváléjának értékét Pustejovsky (1995: 223) úgy adja meg, hogy „átmegyünk rajta”. Ennek alapján a *jó ajtó*-val kapcsolatban azt várnánk, hogy ez olyan ajtó lesz, amin jó átmenni vagy jól át lehet menni. Ténylegesen

viszont jónak akkor mondunk egy ajtót a legkevésbé informatív kontextusokban, ha masszív, stabil ajtóról van szó, egy kicsit jelöltebb kontextusban esetleg akkor, ha jól működik, azaz mondjuk nem szorul.

A *jó focimeccs*-cel kapcsolatban nem teljesen kézenfekvő, hogy mit kellene előrejeleznie az elméletnek. A *film* és hasonló szavak szemantikáját alapul véve arra gondolhatunk, hogy ezekhez hasonlóan a *focimeccs* telikus kváléjának értéke is az, hogy nézzük. A *jó focimeccs* így olyan focimeccs lenne, amelyet jól lehet nézni vagy jó nézni (a GL lényegében a jóindulatunkra bízva, hogy ezek közül a variációk közül kiválasszuk a nekünk szimpatikusabbat), és ez nem is áll messze attól, hogy mit szoktunk jó focimeccsnek gondolni. Felmerül viszont a kérdés, hogy nem lenne-e helyesebb úgy felfogni, hogy a jó focimeccs olyan, amelyen jól játszanak a játékosok. Úgy gondolom, az intuíciók ezen a ponton rendkívül elmosódottá válnak.

Érdeemes egészen más jellegű példákat is figyelembe vennünk. Kérdés például, hogy mit kezdjünk az olyan kifejezésekkel, mint *jó nap* ('olyan nap, amely jól telt'), *jó nő* ('olyan nő, aki jól néz ki'), *jó fizetés* ('sok pénz') vagy éppenséggel *jó férj*. Bárhogy is specifikáljuk ezeknek az értelmezését, nevetségesnek tűnik a szükséges információkat az adott főnév telikus kváléjába helyezni, és nem tűnik helytállónak az sem, ha azt állítjuk, hogy a *jó* bármelyik említett kifejezésben is ténylegesen mást jelent, mint a másokban, azaz más szótári szemantikai ábrázolást kellene kapnia. (Ez tűnik a helyes megoldásnak a *jó* olyan használataival kapcsolatban, amikor mennyiséget jelölő szót módosít, pl. *egy jó pohár víz*, *egy jó kiló kenyér*. Hasonlóan felvethető, hogy a *jó* mint morális kategória szintén különálló jelentésként kezelendő.) Inkább arról van szó, hogy a világgal kapcsolatos (tehát nem a lexikális) ismereteinkből tudjuk, hogy az egyes fajtákhoz tartozó dolgokban (autó, focimeccs, fizetés, nő, férj stb.) specifikusan mit szoktunk értékelni, és tudjuk azt is, hogy társadalmilag jelentős mértékben rögzítve van, azaz a mindenkori beszédhátérhez (common ground) tartozik, hogy milyen tulajdonságokat értékelünk az adott dolgokkal kapcsolatban. Az, amit nagyra becsülünk egy dologban, gyakran egybeesik a tipikus céljával, számos esetben viszont nem esik egybe.

Összességében azt állapíthatjuk meg, hogy Pustejovsky a telikus kváléval kapcsolatban hasonlóan ad hoc megoldásokat követ, mint a formális kvále esetében. Mi több, bár Pustejovskynak szokatlanul erőszakos a retorikája (vö. Pustejovsky 1998), és folyamatosan azt állítja, hogy a GL-nek összehasonlíthatatlanul nagyobb a magyarázó ereje, mint a hagyományos lexikális szemantikai elméleteknek, a fenti példák alapján világosan látható, hogy ennek ténylegesen semmi alapja nincs. A GL-ben ugyan ad hoc módon bármit tetszetősen le tudunk írni, viszont erősen kétséges, hogy bármit is meg tudnánk magyarázni. Feltűnő a párhuzam tehát a GL és a holisztikus kognitív szemantika között, l. a 24. lábjegyzetet.

Mivel a GL formális, számítógépes nyelvészeti rendszer, végső soron nem az elmélet alapvető fogalmait magyarázó informális parafrázisok intuitív elfogadhatósága alapján mérhető az értéke, és nem is metafizikai döntéseinek plauzibilitása, hanem csak az általa tett előrejelzések helyessége, és végső soron a rajta alapuló implementált nyelvfeldolgozó számítógépes rendszerek hatékonysága alapján. De a Pustejovskytól idézett meghatározáskísérletek legalábbis félrevezetőek, és rendkívül megnehezítik az elmélet koherenciájának megítélését. Abban pedig joggal

kételkedhetünk, hogy egy következtetlenül összeszerkesztett, komoly koncepciót ilyen mértékben nélkülöző formalizmus valóban hatékonyan implementálható-e.

I.7.2. A poliszémia forrásai Copestake/Briscoe (1996)-ban

Copestake/Briscoe (1996) jelentősen kiterjeszti Pustejovsky (1995) poliszémia-elméletét. Míg Pustejovsky csupán a szemantikai konstrukciós szabályok mibenlétével foglalkozik, bizonyos fajta rendszeres poliszémiajelenségek leírásához más jellegű szabályokra is szükség van, mivel megváltoztatják a szavak szintaktikai tulajdonságait is. Egy ilyen alternáció a darálás, amelyet fentebb már említettem. Copestake és Briscoe HPSG-szerű lexikális szabályokat javasol, amelyek teljes szótári reprezentációkon operálnak, és így nincsenek külön pl. morfológiai, szintaktikai és szemantikai szabályokra felosztva. A konkrét formális mechanizmusok, amelyeket a változatok levezetésére használnak, szintén mások, mint Pustejovsky (1995)-nél, de erre itt nem térek ki részletesebben.

Ennél fontosabb, hogy kifejtik, hogy a rendszeres poliszémiajelenségek milyen csoportosítása következik a rendszerükből.

A jelenségek első csoportja a konstrukciós poliszémia, amelyet a **szintagma-tikus kompozíció** eljárásai hoznak létre, mint Pustejovsky (1995)-ben a kokompozíció és a szelektív kötés. Olyan eseteket foglal magába, mint a *jó* szó használata, amelyet tekinthetnénk akár egyetlen értelmezés határain belüli variációnak (azaz egyetlen jelentés modulációjának) is. Ez a moduláció két irányba történhet: a **specifikusabb** felé (mint a *jó* esetében), amikor is a szó egy paramétere töltődik ki a kontextus alapján (ez a kétszintű szemantikában ismét a fogalmi differenciálódásnak felel meg), vagy pedig a **kevésbé specifikus** felé, ha a szó értelme „ki-bővül”. Egy ilyen példa a *cloud of mosquitoes* újonnan alkotott angol kifejezés, amelyben a *cloud* szó alapértelmezett (de érvényteleníthető) szemantikai specifikációját, ti. ’vízgözből áll’, felülírja a kontextus (Copestake/Briscoe 1996: 35). Copestake és Briscoe utal rá, hogy ez egyfajta kreatív metaforikus jelentéskiterjesztés. Azaz ha az említett két irányt összeadjuk, a konstrukciós poliszémiáról kiderül, hogy azonos Deane (1988) allosemy-jével.

A második csoportot **jelentéskiterjesztésnek** (sense extension) hívják. Ennek keretében egy lexikális szabály érvényesül, pl. a darálás, az adagolás, vagy egy fára való referálás azáltal, hogy megnevezzük a gyümölcsét. Copestake és Briscoe olyan szabályokra összpontosítanak, amelyek valamilyen fajta morfoszintaktikai változást is maguk után vonnak, és ezt azzal indokolják, hogy csak ilyen esetekben lehet egy szótári szabályszerűséget biztonságosan kimutatni. Konkrétan megemlítik, hogy Nunberg (1996) jelentésátviteleinek státusza nem teljesen világos, és így nem kézenfekvő, hogy az ő jelentéskiterjesztő szabályaik adekvát módon tudnák-e kezelni ezeket. Mindenesetre megvalósíthatónak gondolják ezt a megközelítést, de nem fejtik ki a részleteket ebben a tanulmányban.

A jelentéskiterjesztések jellemezhetők aszerint, hogy mennyire **ismerősek**, ami az adott jelentéskiterjesztés-típus **gyakoriságának** függvénye (tehát pl. hogy az állatdarálás igen gyakori, szemben a ’jellemző ruha’ — ’személy, aki viseli’ kiterjesztéssel), valamint annak, hogy az adott szó milyen gyakran vesz részt ebben a jelentéskiterjesztésben (tehát a csirke igen gyakori bemenete az állatdarálás szabálynak, míg a vakond nem az). Rámutatnak, hogy a kevésbé ismerős jelentés-ki-

terjesztés általában kevésbé elfogadható, mint az ismerősebb.

Ezen kívül a fogalmilag természetes jelentéskiterjesztések gyakorisága, és így az elfogadhatóságuk függ a nyelvi konvencióktól is. Mivel az angolban általában nem nevezik meg a gyümölcs nevével a gyümölcsből készített levet (vagy az ebből készített szeszes italt), ezt a jelentéskiterjesztő szabályt a beszélők nem kedvelik. Ez az **akadályozás pragmatikai tényezőktől** is függ, mivel a beszélő konvencionális módon igyekszik kifejezni magát, hogy megértsék őt, és a hallgató ezt el is várja tőle. Az angolban pl. az állatdarálás nem alkalmazható a *pig* 'disznó' szóra, a konvencionális szó, amely a disznó húsára utal, a *pork*. Mivel a hallgató így azt várja, hogy a beszélő a *pork* szót használja, ha erre a húsról akar utalni, egy olyan megnyilatkozást, amelyben a *pig* szó egy darált előfordulását találjuk, úgy fogja értelmezni, hogy a beszélő a disznónak nem a húsára, hanem valamely másik részére akart utalni.

Eddig a jelentéskiterjesztés fogalma eléggé pontosan megfelelni látszik Deane (1988) zárt referenciális poliszémiájának. De Copestake és Briscoe néhány meglehetősen meggyőző érvet hoz fel amellett, hogy a zeugmateszt (amelyet hagyományosan a poliszémia nyíltságának vagy zártságának a megítélésére használtak fel) **megbízhatatlan**. Bemutatják, hogy olyan pragmatikai tényezők, mint pl. hogy valami relevánsat kell mondanunk, kizárhatnak olyan szerkezeteket, amelyeket szemantikailag elfogadhatónak tartanánk. Ezáltal lehetségessé válhat annak megmagyarázása, hogy különböző beszélőknek miért lehet rendkívül eltérő intuíciója az ilyen szerkezetek elfogadhatóságával kapcsolatban. A zárt poliszémia jelenségei mindenesetre ebben a megközelítésben koherens csoportot alkotnak, azonban az osztály meghatározó jellemzőit módosítani kell.

Copestake és Briscoe nem tudja határozottan eldönteni, hogy hogyan kezeljék a nyílt referenciális poliszémiajelenségeket. Konkrétan a *könyv* és az *újság* szót említik. Rámutatnak, hogy a *könyv*-nél valóban két központi értelmezést találunk, ti. 'tárgy' és 'információtartalom', de vannak más közbülső értelmezések is. Pl. a *könyv* vonatkozhat a tartalom specifikus nyelvi megvalósulására, mint a (22)-ben, és a nyelvi megvalósulás specifikus grafikus megvalósulására, mint a (23)-ban:

(22) *Az a könyv tele van hosszú mondatokkal.*

(23) *Az a könyv tele van helyesírási hibákkal / sajtóhibákkal.*

Abból indulnak ki, hogy ezek a konstrukciós poliszémia eseteinek minősülnek, de nem mutatják be, hogy a helyes értelmezésekhez pontosan hogyan juthatunk el. Az *újság*-nál felvetik, hogy az ilyen fajta konstrukciós poliszémián kívül jelentéskiterjesztésre is szükség lehet, ti. az 'intézmény' értelmezés levezetésére.

Így, bár nem világos, hogy pontosan hogyan kell kezelni a nyílt poliszémiajelenségeket, mindenesetre problémát jelentenek az elmélet számára, és ennek következtében külön osztálynak tekinthetők.

1.7.3. A rendszeres poliszémia automatikus számítógépes feldolgozása Buitelaar (1998)-ban

Az alábbiakban egy olyan munkát mutatok be — Buitelaar (1998) disszertációját —, amely rendszeres poliszémiajelenségek számítógépes feldolgozásával foglalkozik. Arra fogok rámutatni, hogy ezt a rendkívül ambiciózus vállalkozást milyen súlyos koncepcionális problémák terhelik. Azt, hogy ezt a munkát a tanulmány jelen részében tárgyalom, az indokolja, hogy közvetlenül kötődik a GL iskolához: Buitelaar Pustejovsky tanítványa és munkája során (habár igen sajátos módon) támaszkodik a GL-re.

Buitelaar célja a Wordnet elektronikus szótárra támaszkodva egy olyan ontológia kidolgozása, amely a számítógépes nyelvfeldolgozásban jól használható, és amelynek kialakítása során meghatározó szempontként veszi figyelembe a rendszeres poliszémiajelenségeket, azaz jelentős mértékben ezek által van motiválva. Buitelaar jelentősen támaszkodik a lexikális információk szövegekből való automatikus kinyerésének módszerére, amelyet többek között arra használ, hogy a szavak kváliaszerkezetét automatikusan konstruáltassa meg a számítógéppel. Ez meglepően furcsa eredményekkel jár. Buitelaar (1998: 7) példája az eljárásra a következő: Egy korpuszban a következő mondatot találjuk: *Stocks collapsed in early afternoon*. Ennek a szintaktikai elemzése során megállapítja a gép, hogy a *stocks* az alany, az *early* az *afternoon*-t módosítja stb. A szintaktikai elemzést pedig a kváliaszerepek konstruálása követi, adott esetben a következőképpen:

'stocks'

Agt-Telc : agent(collapse, stocks)

'afternoon'

Const : modification(early, afternoon)

Agt-Telc : time(collapse, afternoon)

Buitelaar másként határozza meg a kváliaszerepeket, mint Pustejovsky (1995). Az előbbinél a konstitutív kvále azt az információt tartalmazza, hogy mik módosíthatják az adott szót, illetve az adott szó milyen más szavakat módosít. Az ún. ágéntív-telikus kvále pedig azt adja meg, hogy milyen tematikus szerepeket szokott ellátni az adott szó, és milyen predikátum mellett (pl. mely igének szokott az ágense, melynek a témája lenni stb.).

Adott esetben: a *stocks* szó ágéntív-telikus kváléja az, hogy a részvények összeomlanak. Az *afternoon* szó konstitutív kváléja, hogy módosítható az *early* szó által, és ágéntív-telikus kváléja, hogy a délután olyan idő, amikor összeomlás történik. Úgy gondolom, világos, hogy ennek mennyi köze van a GL kváliaszerkezet-fogalmához. A példa mindenesetre szépen demonstrálja, hogy milyen bizzar eredményeket kapunk akkor, ha automatikusan próbáljuk korpuszszövegekből nyerni a kváliaszerkezeteket.

Buitelaar disszertációjának lényegi része a rendszeres poliszémiatípusokon alapuló ontológia kidolgozása. Ennek az ontológiának a szükségességét a szerző azzal indokolja, hogy a legtöbb ontológia, amelyet a mesterségesintelligencia-kutatásban és ezen belül a számítógépes nyelvészetben használnak, nincs tekintet-

tel a rendszeres poliszémiára. Ennek kellemetlen következménye szerinte az, hogy a szótári ábrázolás szintjén nem különül el egymástól a poliszémia és a homonímia. Példaként a Wordnetet hozhatjuk: itt az angol *bank* szó szócikkéből nem tudjuk eldönteni ránézésre, hogy a 'bank' és a 'part' jelentés egyazon poliszém szó két jelentése vagy két különálló homonim szóhoz tartozik, ugyanis a jelentések egyszerűen fel vannak sorolva egymás után. Buitelaar úgy véli, hogy amennyiben tudnánk, hogy milyen rendszeres poliszémiatípusok vannak, a Wordnet szócikkeit strukturálhatnánk ezek segítségével. Mivel ugyanis a *bank* 'bank' egyfajta intézményként van a Wordnet ontológiájában besorolva, a *bank* 'part' pedig egyfajta természetes objektumként, csupán annyit kellene tudnunk ahhoz, hogy a *bank* szót helyesen homonimaként jellemezzük, hogy nincs olyan rendszeres poliszémiatípus, amely az 'intézmény' — 'természetes objektum' váltakozást mutatja. Másfelől ha volna ilyen rendszeres poliszémiatípus, akkor ez alapján helyesen következtethetnénk arra, hogy a *bank* szó ennek egy képviselője.

Buitelaar ezért azt vállalja fel, hogy megkeresi az összes rendszeres poliszémiatípust a Wordnet főneveinek körében. A típusok megállapítását egy automatikus eljárásra bízta, mégpedig a következőképpen: A Wordnetben minden főnév egy ontológiai alapkategóriához van rendelve, pl. act, state, event, life form, substance, quality, group stb. Az alapkategóriáknak az ontológiai hierarchia alacsonyabb szintjein további alkategóriáik vannak. Hogy a poliszémiatípusok száma ne legyen túl nagy, Buitelaar a Wordnet főnevei körében használt 11 alapkategóriát és 28 ezeknek alárendelt alkategóriát (azaz összesen 39 ontológiai típust) használja fel a jelentések csoportosítására (Buitelaar 1998: 46-9). Azaz egy szó egy adott jelentését ennek a 39 **alaptípusnak** valamelyikére redukálja, majd miután a szó minden egyes jelentésével elvégezte ezt, összegzi, hogy a szónak milyen típusú jelentései vannak. A *book* szónak pl. a Wordnetben szereplő összesen 7 jelentése részben az artifact, részben pedig a communication típushoz sorolható, így a *book* szó ez alapján az 'art com' poliszémiatípusba tartozik. Ugyanezzel az eljárással a következő szavak kerülnek még ebbe a csoportba: *article, bible, catalogue, chart, journal* (Buitelaar 1998: 60).

Ezzel az eljárással Buitelaar a Wordnetben 1648 osztályt talált, azaz olyan szó-csoportot, amelynek elemeinek a jelentései közös alaptípusok alá sorolhatók be. Ezek közül csupán 529-nek van több mint egy eleme, a többi értelemszerűen nem mondható rendszeres poliszémiaosztálynak, mivel csupán egyetlen főnév tartozik hozzá. Egy véletlenszerűen kiválasztott példa az 529 többbelemű poliszémiaosztályból (Buitelaar 1998: 54): 'com nat' (azaz: a szó egyik jelentése a kommunikáció, a másik a természetes objektum alaptípusba tartozik): *algol, baltic, creek, crux, delta, lemma, sheepskin, wig*. Mivel első pillantásra aligha lehet világos, hogy milyen alapon alkotnának ezek a szavak egy közös rendszeres poliszémiatípust, a Wordnet alapján lássuk, hogy mely jelentéseik tartoznak a nat, illetve a com típusba:

algol: 1. 'second brightest star in Perseus ...', 2. 'a programming language...'

baltic: 1. 'a sea in northern Europe', 2. 'a branch of the Indo-European family of languages'

crux: 1. 'a small conspicuous constellation the the [sic] southern hemisphere in the Milky Way', 2. 'the most important point'
delta: 1. 'a low triangular area where a river divides', 2. 'the 4th letter of the Greek alphabet'
stb.

(Itt és az alábbiakban a Wordnet 1.6 verzióját használtam az adatok ellenőrzésére, amelyet jogtulajdonosként a Princeton egyetem jegyez, és amely 1997-ben jelent meg.)

Azaz: a 'com nat' poliszémiatípusba tartozó szavaknak semmi közük egymáshoz, leszámítva azt a véletlen egybeesést, hogy két jelentésük közül az egyik szerint egyfajta természetes objektumot jelölnek (részben tulajdonnévként, részben köznévként), másik jelentésük szerint pedig valamit, aminek a kommunikációhoz közvetetten köze van. Buitelaar maga is megemlíti a problémát, hogy az automatikusan nyert poliszémiatípusok nem mind rendszerek, hanem ezek közé becsúsztak egész típusok, amelyek csupán homonimákat tartalmaznak, és olyanok is, amelyek vegyesen tartalmaznak poliszém és homonim szavakat. Fontosnak véli azt a feladatot, hogy kigyomláljuk a csupán homonim, illetve a vegyesen homonim és poliszém osztályokat. Mindazonáltal a jelek szerint semmit nem tett azért, hogy ezt ténylegesen véghez is vigye. A disszertáció maradék részében kritikátlanul felhasználja az automatikusan nyert „rendszeres poliszémiatípusokat” pl. statisztikai számítások elvégzéséhez vagy a kváliaszerkezetek automatikus kiszámításához.

Mindenesetre Buitelaar úgy véli, hogy az automatikusan nyert poliszémiatípusok között számos olyan van, amelyek összevonhatók egymással, mert az, hogy a Wordnet alapján nem teljesen azonos ontológiai típusok alá sorolhatók be a hozzájuk tartozó főnevek jelentései, csupán a Wordnet összeállítóinak a következtetlenségéből adódik. Így az eredetileg több mint 500 típust redukálja 126 ún. **alulspecifikált szemantikai típusra**, amelyeket Pustejovsky „pontosított” ontológiai típusaival azonosít. Az alábbi két „rendszeres poliszémiatípust” ('act art pos' és 'art pos') pl. összevonja egy közös

- alulspecifikált típusba ('psa': act, artifact, possession):

'act art pos': *cartwheel, means, overhead, portage, store, stowage, yield*

'art pos': *bullion, cache, cellarage, chantry, counterbalance, dockage, footage, gate, hacienda, homestead, impost, incumbrance, jewel, keep, manor, net, pipage, prize, soap, vat, wharfage*

Azaz Buitelaar szerint mindezen szavaknak három értelmezése van, mégpedig egy 'tevékenység', egy 'artefaktum' és egy 'tulajdon', amelyek rendszeres viszonyban állnak egymással. Hogy érzékeltessem, hogy milyen jelentések alapján kerültek ezek a szavak egy poliszémiatípusba, lássuk néhány szó releváns jelentését a Wordnetből:

cartwheel: 1. (art:) 'has wooden spokes and a metal rim', 2. (act:) 'acrobatic revolutions with the body turned sideways...', 3. (pos:) 'a dollar made of silver'

overhead: 1. (pos:) 'the expense of maintaining property', 2. (art:) 'a transparency for use with an overhead projector', 3. (act:) 'a hard return hitting the tennis ball above your head'

portage: 1. (pos:) 'the cost of carrying or transporting', 2. (art:) 'overland route between navigable waterways', 3. (act:) 'carrying boats and supplies overland'

cellarage: 1. (pos:) 'a charge for storing goods in a cellar', 2. (art:) 'a storage area in a cellar'

footage: 1. (art:) 'the amount of film that has been shot', 2. (pos:) 'a rate of charging by the linear foot of work done'

hacienda: 1. (pos:) 'a large estate...', 2. (art:) 'the main house on a ranch or large estate'

soap: 1. (art:) 'a cleansing agent', 2. (pos:) 'money offered as a bribe'

Kétségtelen, hogy a felsorolt szavak között találunk olyanokat, amelyek valóban rendszeres viszonyban állnak egymással. A *cellarage*, *dockage*, *wharfage* és (a 'tevékenység' jelentést leszámítva, amely a Wordnet szerint csak ez utóbbinál található meg) a *stowage* szó úgy tűnik, ilyen típust alkot, két visszatérő értelmezésük a 'raktár', illetve 'az ilyen raktár igénybevételenek a díja'. Egy másik típus, amely kihámozható a felsorolt szavak közül, a következő főnevekből állhat: *hacienda*, *homestead*, *manor*. Ezek jelenthetnek egy birtokot, illetve azt a házat, amely ezen a birtokon áll, és amelyben a birtok tulajdonosai laknak. Mindenesetre látnunk kell, hogy az 'art pos' típus elemei ténylegesen aligha értelmezhetők 'tevékenység'-ként, így rejtélyes, hogy milyen alapon vonta össze a szerző ezeket a másik altípussal, és tulajdonítja nekik is a 'tevékenység' értelmezést.

Ettől függetlenül látnunk kell azt is, hogy egyrészt nincs semmi garancia arra, hogy a két említett valóban rendszeres váltakozást mutató összes szót megtaláljuk a 'psa' típusban, és nem tévedt el (pl. további homonim jelentések miatt) néhány szintén közéjük tartozó szó más típusokba. Másrészt pedig teljesen világos, hogy a poliszémiatípusok automatikus megállapítása legalábbis az adott módszertan mellett nem működik. Még heurisztikus módszerként is igen kétséges a használhatósága, mivel a kis számú értékelhető eredmény mellett olyan mennyiségű hulladékot eredményez, hogy az utóbbiak közül kézzel kiválogatni az előbbieket aligha jár kevesebb munkával, mint kézzel átnézni az egész Wordnet adatbázist. Ráadásul a *cellarage* és a *homestead* típusú szavak példáján láthattuk, hogy a módszer hajlamos összemosni ténylegesen létező, egymástól világosan elkülönülő rendszeres poliszémiatípusokat is.

Mindenesetre úgy gondolom, nem igényel további magyarázatot, hogy miért tekinthetjük Buitelaarnak a rendszeres poliszémiatípusok automatikus megállapítására tett kísérletét teljes kudarcnak. A kudarc okát sem nehéz megállapítani: A jelentések redukálása kis számú ontológiai alaptípusra annyira durva klasszifikációs rendszert eredményez, hogy a rendszeres poliszémiatípusok nem válnak el egymástól, illetve a nem rendszeres többértelműséget mutató szavaktól. Meglepő, hogy Buitelaar nem ezt a kézenfekvő következtetést vonta le a disszertációnak ezen a pontján, hanem a teljesen megalapozatlan poliszémiatípusokra további részrendszereket épített, pl. a kváliaszerkezet automatikus megállapítását és egy automatikus szójelentés-felismerő (word sense disambiguation) rendszert, ame-

lyek stochasztikus alapon működnek, és az alulspecifikált ontológiai típusokat használják fel a számítások egyik alapvető tényezőjeként. Meglepő az is, hogy bár sem az ontológia, sem ez utóbbi komponensek nyilvánvalóan nem működnek (ti. bizarr eredményekhez vezetnek), sem a szerző, sem a disszertáció témavezetője (Pustejovsky), sem bírálói (pl. Uszkoreit) nem találtak bennük semmi kivétnivalót.

I.8. KONKLÚZIÓK

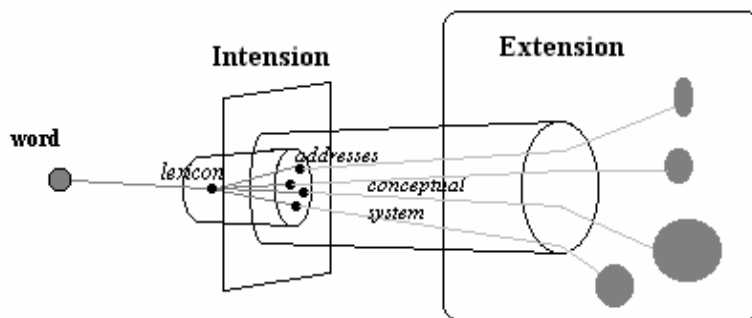
A konklúzióim bizonyára már világosan láthatóak az eddig elmondottak alapján, így csak röviden összefoglalom, ismétlésszerűen a felismeréseimet.

Bár a poliszémiáról szóló irodalom rendkívül inkoherens a használt terminológia és a felhasznált specifikus leírási módszerek tekintetében, továbbá rendkívül széttöredezett (ti. a különböző megközelítések gyakran egyáltalán nem tudnak egymás munkájáról), **meglepően koherens összkép** rajzolódik ki, amiről úgy gondolom, hogy csak akkor lehetséges, ha maga a leírandó anyag szuggerálja erősen.

Ezt a képet a következőképpen foglalhatjuk össze: a nyelvelméletnek, amely a rendszeres poliszémiára magyarázatot kíván adni, legalább két komponensének kell lennie: egy **szótárnak**, amelyben a szavak vannak reprezentálva, és egy **fogalmi rendszernek**, amelyben a világról való tudás. A szótár és a fogalmi rendszer közötti viszony jellemezhető pl. úgy, ahogy Blutner (1995) javasolja: a szó alakja egy szótári bejegyzéshez kapcsolódik, amely pedig **címek** egy halmazához van társítva. A címek a szó **lehetséges értelmezéseinek** felelnek meg, és a **fogalmi rendszer megfelelő részeihez vannak indexelve**. A címeket a kérdéses szavak különböző intenzióinak tekinthetjük. Egy szó extenzióját nem közvetlenül határozzuk meg, hanem a fogalmi rendszeren keresztül. Így pl. a *kutya* szó fizikai manifestációja egy szótári reprezentációhoz kapcsolódik, amely kijelöli a címek egy halmazát (pl. 'kutya mint egy állatfajta', 'kutya mint egy individuális állat', 'kutyahús' stb.), amelyek egyenként egy bizonyos fogalom (illetve inkább egy fogalomcluster) felé mutatnak. E fogalmaknak köszönhetően, amelyek az elménkben találhatók, és olyan ismereteket tartalmaznak, mint pl. hogy hogyan néz ki egy kutya, mit jelent egy állatfajtnak lenni stb., meg tudjuk határozni, hogy milyen valós világbeli vagy fogalmi entitásokra vonatkozhat a *kutya*.⁵⁷ Ez sematikusán ábrázolva a 6. ábrán jelenik meg. Vegyük észre, hogy a szótár és a fogalmi rendszer átfedést mutat. Az, hogy ennek az átfedésnek a természetét pontosan hogyan értelmezzük, a választott nyelvelméletünktől függ. Egy holisztikus kognitív nyelvész szerint a fogalmi rendszer az egész szótárat tartalmazza. Egy modularista szerint az átfedés egy olyan interfész lesz, amely összeköti a szótárat a fogalmi rendszerrel.

---

⁵⁷ Ez csupán általános képzet lesz, és a lehetséges extenziók halmazát így nem fogja pontosan behatárolni minden egyes értelmezés, hanem ezeknek elmosódott határai lesznek. Vö. a téma mélyebb tárgyalását Blutner (1995)-ben.

6. ábra

A címeket (vagy értelmezéseket) egy **címgenerátor** hozzá létre, amely a poliszémia rendszerességéért felelős.

A **nem rendszeres poliszémia** esetében a szó különféle értelmei különböző szótári reprezentációkhoz tartoznak, és nem a címgeneráló vezeti le őket. Erre a feltételezésre szükség van, mivel teljesen világos, hogy a nem rendszeres poliszémia nem jelezhető előre, és a szótárban kell tárolni. A nem rendszeresen poliszém szavak jelentései másodlagosan kapcsolódhatnak egymáshoz, tehát pl. az intenziójukat a fogalmi rendszer hasonlóan érzékelheti. Ez viszont a nem rendszeres poliszémia szótári reprezentációjára nézve nem releváns.

A **modulációnak** (Cruse 1986), **allosemy-nek** (Deane 1988) és konstrukciós poliszémiának (Copestake és Briscoe 1996) hívott jelenség némileg **kívül** esik a 6. ábra reprezentációs modelljén. A szóhoz egyetlen szótári reprezentáció társul ebben az esetben, és van egy paraméter a reprezentációban, amelynek értéke a kontextustól függ (bár gyakran valószínűleg van egy alapértelmezett érték, amely az interpretáció számára meghatároz egy alapértelmezett címet). Ezt a címet így nem a címgeneráló mechanizmus határozza meg, hanem közvetlenül a **szótári reprezentáció és a kontextus közötti interakcióból** következik. Tehát a moduláció csak annyiban érdekes a szójelentéstan számára, amennyiben valahogy létre kell hozni az alulspecifikált szótári reprezentációt. A jelentések közötti tényleges variáció csupán nagyobb szerkezetek kompozíciója során jelentkezik.

A fő kérdés az, hogy a **rendszeres poliszémiát** hogyan kezelhetjük, és hogy **milyen természetűek a címgeneráló szabályok**. Blutner azért feltételez átfedést a szótár és a fogalmi rendszer között, mert 1) a szabályok alkalmazása (legalábbis részben) függ a szó szemantikájától, és 2) soha nem önkényesek, azaz mindig a megismerésünk bizonyos általános szabályszerűségei vagy specifikus világgal kapcsolatos ismeretek motiválják őket.

Killgarrieff (1992), Nunberg (1979) és Copestake/Briscoe (1996) azt az álláspontot képviselik, hogy a szóhoz tartozik egy **elsődleges cím**, amely a további címeket létrehozó **címgeneráló rendszer bemeneteként** szolgál. Ez a megközelítés általánosítja azt a kezelést, amely a zárt poliszémiához a leginkább illik.

Másfelől az alulspecifikációs megoldás hívei (pl. Bierwisch) azt állítják, hogy **egyáltalán nincs elsődleges cím**, hanem csupán **egy sor egyformán elsődleges cím van**, amelyeket közvetlenül hozunk létre egy szótári ábrázolás alapján. Ez

általánosítja a nyílt poliszémiát.

Van egy harmadik lehetőség is, amelyet Deane (1988) és Dölling (1992) mutat be, Nunberg (1996) is megfontol, valamint amely mellett magam is érvelek Pethő (2001)-ben, amely szerint a rendszeres poliszémia **két jelenségosztályra** tagolható. A **nyílt poliszém lexémákhoz** nem egyetlen cím társul, hanem egy **címcluster**. Ennek az oka az, hogy nem egy egyszerű fogalom felé mutatnak, hanem egy egész **komplex fogalomséma** felé, amelynek több különböző részére lehet fókuszálni, amikor használunk egy szót. Bármelyik cím, így az ilyen címcluster elemei is később olyan **jelentéskiterjesztő szabályok alapjául szolgálhatnak**, amelyek **zárt poliszémiához** vezetnek.

Hogy ezek közül melyik megoldás a legjobb, ez tisztázatlan kérdés.

Ettől a fontos ellentmondástól eltekintve a különböző megközelítések általában inkább úgy tűnik, kiegészítik egymást, nem pedig ellentmondanak egymásnak. Annak oka, hogy annyira különböző dolgokat mondanak a poliszémiáról, véleményem szerint lényegében az, hogy a fent körvonalazott **modell más-más aspektusaira** koncentrálnak. A holisztikus kognitív megközelítés általában a nem rendszeres poliszémiát tartja szem előtt, és a háttérben meghúzódó kognitív elveket. A kétszintű megközelítés, Kilgarriff/Gazdar (1995) a nyílt poliszémia, Copestake/Briscoe a zárt poliszémia reprezentációjára koncentrálnak. Ennek megfelelően az első csoport kifejezetten a szótári reprezentációk és a címek szerkezetére összpontosít, míg Copestake és Briscoe a címgenerátor tulajdonságaira. Ruhl a modulációt vizsgálja, amelyet érint Cruse (1995), a kétszintű megközelítés és Copestake és Briscoe is. Deane (1987) részletes elméletet kínál a zárt poliszémia címgenerátorára, és motivációját keresi a nem rendszeres poliszémiának. A jelentések nyelvi kontextustól függő kiválasztását vizsgálta Pustejovsky (1995) és Dölling számos rendszeres poliszémiatípuson, míg a szótári reprezentációk pontos szerkezetét ők a háttérbe szorították. Végül Nunberg (1979) néhány pragmatikai feltételre hívja fel a figyelmet, amelyek szükségesek a zárt poliszémia címgenerátorának a működéséhez.

Mindezen megközelítéseket egy olyan mozaik darabjainak tekinthetjük, amelyeknek nem vagyunk még az összes darabjának a birtokában, és nem vagyunk teljesen biztosak abban sem, hogy hogyan illesszük össze néhányukat, de ennek ellenére mind hozzájárul az általam poliszémiának nevezett jelenségekkel kapcsolatos tudásunkhoz.

A rendszeres poliszémia problémájának van egy további aspektusa is, amelyet hangsúlyozni kell, de amelyet a közelmúltig elhanyagoltak: az a tény, hogy a rendszeres poliszémia jelentős mértékben pragmatikai tényezőktől függ. Nunberg (1996), Copestake/Briscoe (1996) és Blutner (1998a) igen meggyőzően érvel amellett, hogy a jelenség pragmatikai tényezőit világosan látni kell, mielőtt megpróbálnánk szemantikai magyarázatot adni rá. Azaz ha elfogadjuk, hogy a rendszeres poliszémia kulcsfontosságú a szójelentéstanra nézve, nem becsülhetjük le a lexikális pragmatikai kutatás fontosságát.

II. FEJEZET

A FŐNEVEK POLISZÉMIÁJA A MAGYARBAN

BEVEZETÉS

Az alábbi fejezet célja minél szélesebb körű és — amennyire ez az előbbi szemponttal együtt realiztikus terjedelmi korlátok között megvalósítható — minél részletesebb leírását adni a poliszémiával kapcsolatba hozható jelenségeknek a magyar főnevek körében.

A vizsgálódás tárgyának a főnevekre való korlátozása kétségkívül önkényes döntés, amelyet elsősorban az a praktikus szempont indokol, hogy kutatásaim során ezzel a szófajjal foglalkoztam a legtöbbet. Ettől függetlenül is a poliszémiajelenségek feltérképezése az egész szókincsben messze túlméretezett feladat lett volna. Motiválja viszont a témaválasztást részben az a tény is, hogy kétségkívül **vannak olyan poliszémiajelenségek, amelyek kifejezetten a főneveknél jelentkeznek.** Mindazonáltal ez a korlátozás részben nem harmonizál a leírandó nyelvi anyaggal, ugyanis — amint az I. fejezetben is említettem, és amire többször ki fogok térni az alábbiakban is — a főnévi poliszémia határainak kijelölése és leírása nem lehetséges anélkül, hogy bizonyos **háttérfeltevésekkel rendelkezünk az igék poliszémiájával kapcsolatban.** Emiatt néhány helyen kitekintek az igékkel, és elvétve a melléknevekkel kapcsolatos kérdésekre is, viszont a hangsúly mindvégig a főneveken lesz.

A magyarra való korlátozást az a tény teszi ésszerűvé, hogy bár a poliszémia pszichológiai alapja bizonyosan **univerzális** (vagy legalábbis nem egyes nyelvekhez kötött), ennek **konkrét megvalósulási formája** szintén bizonyosan **nyelvspecifikus.** Más nyelvből vett anyagot kizárólag akkor említek, ha az valamely tárgyalt poliszémiaelméletben fontos példaként szerepel, és ennek elemzésére reflektálni szeretnék.

A fejezet szerkezete a következő:

A II.1. részben bemutatom a poliszémia és a vele szembeállított **homonímia** hagyományos meghatározását, és ezekkel kapcsolatban kritikai megjegyzéseket teszek.

A II.2. részben a poliszémiát (azaz több összefüggő szójelentés létezését) szembeállítom a **szójelentés általánosságával és határozatlanságával.** Részletebben kitérek két olyan jelentésvariációra, amelyet az irodalomban nemegyszer

poliszémiának szoktak tekinteni, mégpedig az úgynevezett **aktív zónák** által motivált variációra és a **kényszerített típusegyeztetés** által motiváltra. Amellett keresek érveket (Szilágyi 1996-tal és Pustejovsky 1995-tel vitázva), hogy ezeket ne tekintsük poliszémiának, hanem csupán egyazon (általános és határozatlan) jelentés keretén belüli finomabb értelmezési lehetőségeknek.

A legterjedelmesebb II.3. rész tárgyát a **rendszeres főnévi poliszémiatípusok** képezik. Miután explikálom az (eddig explikálatlanul használt) rendszeres poliszémia fogalmát és bevezetek néhány további szükséges alapfogalmat (mindenekelőtt az olvasat fogalmát), e rész túlnyomó hányadát a típusok felsorolása, kommentálása, valamint a hozzájuk fűzött összefoglaló megjegyzések teszik ki. A II.3. részt egy rövid kitérő zárja, amely a rendszeres poliszémia és a **metonímia** viszonyával foglalkozik.

A II.4. rész a rendszeres poliszémia és más jelenségek (mégpedig a nem rendszeres poliszémia, az aktív zónák és a kényszerített típusegyeztetés) közötti elhatárolás nehézségeire hívja fel a figyelmet, és arra jut, hogy bizonyos esetekben a határok húzása elvi okoknál fogva lehetetlen.

A II.5. rész a **nem rendszeres poliszémiajelenségek** különféle csoportjait veszi számba: a nem rendszeres metonimikusan motivált poliszémiát; a némileg rendszeres, laza mintázatokot mutató metaforikusan motivált poliszémiát; és a teljesen rendszertelen, egyedi, metaforikusan motivált poliszémiát.

Végül a II.6. részben röviden összegzem a fejezet főbb tanulságait.

A dolgozat írása során magukra a jelenségekre összpontosítottam, és nem törekedtem általános poliszémiaelméleti tételek rendszeres kifejtésére. Így a poliszémia fogalmával, mentális ábrázolásával, valamint általában a szójelentéssel kapcsolatos elképzeléseim rendszerint csak implicit módon vannak jelen, vagy csak röviden utalok rájuk. Mindenképpen fontosnak tartom jelezni, hogy amikor az alábbiakban poliszémiáról beszélek, a terminust mindig tágan értelmezem, ahhoz hasonlóan, ahogy a szakirodalom ismertetése során, az I. fejezetben eljártam, és azonos indoklással. Semmiképp nem kívánom ezzel a szóhasználattal azt sugallni, hogy ténylegesen egységesnek, egységesen leírhatónak gondolom az alábbiakban tárgyalt, poliszémiának mondott jelenségeket. A feltehetőleg valójában különböző jelenségek (így pl. a rendszeres és nem rendszeres poliszémia) között vannak nyilvánvaló eltérések, vannak közöttük azonban olyan mély összefüggések is, amelyek miatt hiba volna kizárni őket témánk illetékességéből.

II.1. POLISZÉMIA ÉS HOMONÍMIA

A poliszémia a közismertebb nyelvészeti terminusok közé tartozik, és bevezetik többek között sok iskolai nyelvtanban is. Hagyományos meghatározása szerint poliszémiának tekintjük azt a jelenséget, amikor **egyazon szónak több jelentése van**, és ezek a jelentések érezhetően **összefüggnek** egymással, pl. *nyelv* mint 'testrész' és mint 'kommunikációs eszköz'. A poliszémiát már az iskolai nyelvtanok is **szembe szokták állítani a homonímia fogalmával**, amely vele ellentétben olyan esetekre vonatkozik, amikor két világosan különböző szónak, amelyeknek semmi közük egymáshoz, véletlenül egybeesik egy vagy több alakja, pl. *szív* mint főnév és mint ige.

Ha azonban alaposabban megvizsgáljuk ezeket az erősen informális és nagyvonalú meghatározásokat, rá kell jönnünk, hogy számos probléma fűződik a poliszémia hagyományos koncepciójához.

1. Az említett meghatározások azt sugallják, hogy a poliszémia és a homonímia egymással szembeállítható, egymást logikailag kiegészítő fogalmak: azaz a jelenségeknek azon körét, amikor egy formához több jelentés kapcsolódik, ez a két fogalom teljes egészében lefedi, tehát ilyenkor a szó vagy poliszémnek, vagy homonimnak minősíthető. Ha azonban alaposan belegondolunk, hogy pontosan milyen jellegű entitásokra alkalmazható ésszerűen az egyik és a másik fogalom, ez az első pillantásra meggyőző szabály problematikusnak bizonyul. A köznyelvi szó kifejezést ugyanis különféle módokon egyértelműsíthetjük, és erre számos nyelvészeti gondolatmenetben szükség is van.

Lássunk egy egyszerű példát, amelyre támaszkodva bevezetek három, az alábbi gondolatmenetben fontos szerepet játszó szófogalmat!

- (1) *János három csavart csavart a falba, de az egyiket ki kellett csavarnia, mert nem rögzült eléggé szilárdan.*

Ebben a mondatban három **szóelőfordulást** emeltem ki aláhúzással. Az egyes szóelőfordulásokat lehet értelmezni és grammatikailag jellemezni a környezetük alapján (így pl. megállapíthatjuk, hogy a második aláhúzott előfordulás a *csavar* igei lexéma előfordulása, amely múlt idejű, kijelentő módú, egyes szám harmadik személyű, határozatlan ragozású).

A három szóelőfordulást két **szóalakhoz** tudjuk rendelni, mégpedig a *csavart* és a *csavarnia* alakokhoz. Ezeknek a szóalakoknak nem lehet feltétlenül egyértelműen megadni a jelentését vagy a funkcióját. Míg a *csavarnia* alaknál kontextusból kiszakítva is világos, hogy grammatikailag hogyan jellemezhető, a *csavart* alak önmagában véve lehet akár a *csavar* ige, akár a *csavar* főnév realizációja, és ha a *csavar* igéé, akkor egyaránt lehet múlt idejű és befejezett melléknévi igenévi funkciója.

Végül megállapíthatjuk, hogy a második és a harmadik aláhúzott szóelőfordulás a *csavar* igei **lexémához** rendelhető abban az értelemben, hogy e lexéma mor-

fológiai paradigmájának egyes elemeit realizálják (és ennek megfelelően adódik a jelentésük).⁵⁸ Az első szóelőfordulás pedig a *csavar* főnévi lexémához rendelhető.

A konkréttól az absztrakt felé haladva tehát megkülönböztethetjük legalábbis 1. az egészen konkrét **szóelőfordulást** (a beszélt vagy írott megnyilatkozásban); 2. a **szóalakot**, amely csupán alaki egység, a jelentésétől és a funkciójától pedig eltekintünk; végül 3. a **lexémát**, amely egészen elvont fogalom, és elgondolható vagy egy szótőnek, a szótő grammatikai tulajdonságainak és jelentésének összességé-ként, vagy pedig egy morfológiai paradigma és egy jelentés párjaként. További absztrakciós szintek is felvehetők, amennyiben ezekre szükség van; szokás pl. még megkülönböztetni a grammatikai (morfoszintaktikai) szó fogalmát, amely morfoszintaktikai jellemzői (szám, személy, idő, eset stb.) tekintetében meghatá-rozott szóalakot jelent.⁵⁹

Amennyiben feltesszük a kérdést, hogy a felsorolt különböző szófogalmakhoz hogyan viszonyul a poliszémia és a homonímia, észre kell vennünk, hogy míg a poliszémia nem lehet szóelőfordulás vagy szóalak tulajdonsága, hanem csupán lexémáé, addig a homonímia csak szóalakok tulajdonságaként értelmezhető, szó-előfordulások vagy lexémák tulajdonságaként nem:

- a) Adott a következő megnyilatkozás: *Ég a ház*. Bár az *ég* szóról általában azt szeretnénk mondani, hogy homonim, ugyanez a szó konkrét megnyilatkozásbeli előfordulásaiban (rendszerint) már jelentés és grammatikai funkció tekintetében is egyértelműsítve jelenik meg, következésképpen leszögezhetjük, hogy a **szóelőfordulásokra nem értelmezhető a homonímia** fogalma. A poliszémia hasonló érvelés alapján szintén nem.
- b) Adott a *várunk* szóalak. Ez világosan homonim, lehet a *vár* ige és a *vár* főnév alakja is. A **szóalakokra tehát értelmezhető a homonímia** fogalma.
- c) Adott a *pár* lexéma. Ez a poliszémiának viszonylag vitathatatlan esete. Jelenthet egy két egyedből álló egységet (*egy pár cipő*), vagy egy két egyedből álló egység másik egyedét (*a cipő párja*). A **poliszémia** tehát kétségtől **értelmezhető a lexémákra**.
- d) Vegyük másfelől a *lép₁* főnévi és a *lép₂* igei **lexémákat**. Ezeknek ugyan egybeesik a szótári alakja és néhány további alakja is (*lépem, léped, lépünk* stb.), azonban be kell látnunk, hogy az egybeesés semmiképp sem a lexémák egészére, hanem csupán egyes őket realizáló szóalakokra vonatkozik. A **lexémákra tehát nem értelmezhető a homonímia** fogalma.

⁵⁸ A rend kedvéért (és nem mellékesen Bibok Károly kérésének eleget téve) itt hozzáfűzöm, hogy a különböző nem finit igealakokat, ti. az infinitívuszt és a particípiumokat az igei flexiós paradigma elemeinek tekintem, nem pedig képzett alakoknak, eltérően a magyar nyelvtani hagyománytól. Ezt a kezeléset ugyanis sokkal ésszerűbbnek vélem, mint ha képzett alakoknak tekintenénk őket, ti. számos olyan jegyet mutatnak, amely világosan flexiónak minősíti ezeket, nem pedig képzésnek. Elsősorban a teljes körű termékenységüket és a gyakorlatilag tökéletes szemantikai előrejelezhetőségüket tartom ebből a szempontból döntő érvek. E szempontok értékeléséhez l. pl. Matthews (1991) és Haspelmath (2002).

⁵⁹ A felsoroltakhoz hasonló (bár kis mértékben eltérő) szófogalmakat vezet be az itt leírtaknál részletesebben Matthews (1991).

- e) Végül adott a *gombja szóalak*. Ez ugyan kétségkívül többértelmű, 'ruhadarab összekapcsolására szolgáló tárgy' és 'kapcsoló' értelmezései lehetnek konkrét megnyilatkozásokban. Helytelen lenne viszont ennek alapján arra következtetnünk, hogy a poliszémia értelmezhető a szóalakokra. Ezek az értelmezési lehetőségek ugyanis nem a szóalak inherens tulajdonságai, hanem abból adódnak, hogy a szóalak egy poliszém lexéma alakja, amely lexéma összes alakja hordozhatja a kérdéses jelentéseket. **A szóalak látszólagos poliszémiája tehát mindenképpen másodlagos a lexéma poliszémiájához képest.**

A poliszémia és a homonímia fogalma tehát nem azonos jellegű valóságdarabokra (szófogalmakra) van értelmezve, így nem is állíthatók rendszeresen szembe egymással. Csak ennek a ténynek az észre nem vételével magyarázható az, hogy a homonímia jelenségekörén belül kitüntetett helyet szokott kapni a szótári alakok véletlenszerű egybeesése szemben más szóalakok egybeesésével. Ha felismerjük ezt a helyzetet, azt a tényt is differenciáltabban szemlélhetjük, hogy ugyanaz a szó lehet egyszerre homonim és poliszém is. Így pl. az *él* szóalak homonim, ha az igei és főnévi használatára gondolunk, de mint főnévi lexéma poliszém, ha a 'szögletes tárgy pereme' és a 'vágóeszköznek az a része, amellyel vágunk' jelentésére gondolunk.

2. Az összefüggő jelentés kritériuma az említett egyszerű formában elégtelennek bizonyul ahhoz, hogy bizonyos jelenségeket következetesen és intuíciónknak megfelelően soroljunk be a két kategória egyikébe.

- a) Ha nem két lexémának a szótári alakja esik egybe, hanem morfológiai paradigmájuk valamely egyéb alakja, a választott terminológiától függetlenül gyakran grammatikai homonímiáról beszélünk, pl. *követ* mint a *kő* főnév és mint a *követ* ige alakja. Felmerül a kérdés, hogy grammatikai homonimának számítsanak-e egyazon lexéma egybeeső formái is, pl. én *vennék* valamit – ők *vennék* azt. A paradigmán belüli egybeesés olyan értelemben véletlenszerű, hogy a szóban forgó grammatikai funkciók jelentése nem motiválja az alakok egybeesését (így ebből a szempontból homonimának gondolnánk ezeket az alakokat). A két alak jelentése viszont nyilvánvalóan összefügg egymással (ez utóbbit pedig a poliszémia tulajdonságaként neveztük meg fentebb), lévén, hogy a szótó (lexéma) jelentése mindkettőnek részét alkotja.
- b) Hasonló probléma jelenik meg szócsaládok tagjainak egybeeső alakjai kapcsán is, pl. *zárunk* mint a *zár* főnév és ige alakja, vagy *tört* mint a *tör* és a *török* igei alakja. Az egybeesés ismét véletlenszerű, az alakok jelentésének mindazonáltal van köze egymáshoz.

Ez a két probléma aránylag veszélytelennek tűnik, valószínűleg a poliszémia és a homonímia meghatározásának körültekintőbb megfogalmazásával könnyen kiküszöbölhető (ti. azáltal, hogy az ilyen eseteket intuíciónknak megfelelően homonimának minősítjük).

3. Ennél jóval súlyosabb nehézség merül fel azonban akkor, ha a poliszémia fogalmát a hagyományos, arisztotelészi gyökerű jelmodellel vetjük össze, amely

szerint a jel formája és jelentése elválaszthatatlan egymástól, és **minden jelhez pontosan egy jelentés** tartozik (bár ez utóbbi kitétel gyakran kimondatlan marad, implicit módon rendszerint el szokták várni, hogy teljesüljön). Ezt a feltételt igen nehéz összeegyeztetni a poliszémia azon tulajdonságával, hogy egy lexémához (azaz tulajdonképpen egyetlen nyelvi jelhez) több jelentés is kapcsolódik. Erre a dilemmára nincs kézenfekvő megoldás, a szójelentések reprezentációja kapcsán lehet csak megkísérelni az ellentmondás feloldását.

4. Klasszikus probléma a poliszémia határainak kijelölésével kapcsolatban, hogy gyakran nem tudjuk világosan eldönteni, hogy egy szónak **elégge hasonlóak-e** a jelentései ahhoz, hogy poliszémnek tekintsük, valamint hogy két „jelentés-jelölt” **elégge különböző-e** ahhoz, hogy valóban két jelentésnek tekintsük őket, ne pedig egyazon jelentés variánsainak.

- a) Az előbbi csoportba például (de nem kizárólag) olyan szavak tartoznak, amelyek azonos etimonra mennek vissza, de a jelentéseik közötti kapcsolat idővel elhomályosult, és ma már nem érezzük világosan. Megíté-
lésem szerint ennek a folyamatnak a kezdeti fázisában van ma a *korpa* szó 'gabona őrlésekor keletkezett maradék', illetve 'lehámlott fejbőr' jelentésben, legalábbis azoknak a beszélőknek a körében, akik, mint a szerző, soha nem láttak az első jelentés szerinti korpát. Jóval előrébb haladt a *fő* 'személy', illetve 'a legfontosabb' jelentésű főnévénél, ahol szerintem mára két különböző szóról kell beszélnünk, vélhetően mivel a két jelentés között kapcsolatot teremtő (és mindkettő előzményének tekinthető) 'fej' jelentés lényegében kiveszett (pusztán idiomatikus jelle-
gű szerkezetekben található meg, pl. *fedetlen fővel*). Végül a folyamat már világosan lezajlott a *fog* igénél a 'kézbe vesz', illetve 'a jövőben csinál' jelentések tekintetében, sőt itt egy grammatikalizációs folyamat is történt. Így két *fog* igéről beszélhetünk, amelyek szófaji szempontból is különböznek (az egyik valódi ige, a másik a jövő idő segédigéje). Vegyük észre, hogy amennyiben a *fog*-ot, illetve a *korpa* főnevet homonimnek tekintjük, itt nem arról van szó, mint a homonímia klasz-
szikus példáinál, hogy ti. két lexémának csak egy-egy alakja esik egybe (elvétve véletlenszerűen akár több is), hanem hogy a grammatikai sza-
bályoknál fogva rendszeres egybeesést találunk a két szó alakjai között (így pl. a *korpa*₁, *korpa*₂ vagy a *méh*₁, *méh*₂ szavak teljes paradigmája egybeesik, a *fog* ige és a *fog* segédige paradigmája pedig annyira, amennyire ezt a segédige paradigmájának hiányossága megengedi). Ezeket az eseteket a poliszémia és a homonímia fogalmának meghatá-
rozása szempontjából érdektelennek tartom. Mindazonáltal pusztán ké-
nyelmi okokból megkülönböztetem a szórványos, egyszeri egybeesése-
ket (mint ami az *ég* ige és az *ég* főnév szótári alakja között figyelhető
meg) az ilyen széles körű paradigmatis egyezésektől, ahol:
1. két lexéma azonos jellegű (azaz a paradigmában azonos helyet elfog-
laló) alakjai többnyire (de nem feltétlenül minden esetben, vö. *daru*₁
'madár', *daru*₂ 'építőgép') páronként homonimák egymással, és 2.
emellett a két lexéma hasonló morfológiai viselkedést mutató szófajba

is tartozik (de nem feltétlenül azonosba, pl. *fog₁* ige, *fog₂* segédige; *arany₁* főnév, *Arany₂* családnév).

Az ilyen módon széles körű egyezést mutató lexémákat, (pl. az említett *daru*, *arany*, *méh*, *korpa* stb.) **lexikális homonimáknak** hívom az alábbiakban, valamint használok ezekre a lexémákra a homonim jelzőt is. Fontosnak tartom viszont hangsúlyozni, hogy ez csak terminológiai döntés, és nem változtat azon a tényen, hogy lexémákra közvetlenül nem értelmezhető a homonímia fogalma, csupán azok egyes alakjaira.

- b) Az utóbbi csoportot példákkal jóval könnyebben tudjuk illusztrálni, mint hogy bármilyen használható általánosítást fogalmazhatnánk meg vele kapcsolatban. Közismerten szélsőségesen poliszémek azok az igék, amelyek valamilyen nagyon gyakori, hétköznapi tevékenységet fejeznek ki elsődlegesen, és amelyeknek a jelentése annyira kitágulhat, hogy gyakran funkcióigévé vagy segédigévé is válhatnak. Ilyen például a *hoz* ige, amely elsődleges 'errefelé mozgat' jelentése mellett olyan különböző kontextusokban használható, mint pl. *magával hoz vmit* 'jár vmivel, következik belőle vmi', *előre hozták a választást* 'időpontját korábbra módosították', *első oldalon hozza a hírt* 'közli', *bajt hoz vkire* 'okoz', *törvényt hoz* 'törvényt alkot', *termést hoz* 'terem' stb. Bizonytalan, hogy hol húzzuk meg a különféle használatok között a határvonalat, azaz hogy hány jelentést tulajdonítsunk ennek az igének, és ezeket egyenként pontosan mely használatokhoz rendeljük hozzá. Másfelől azonban felvethető az a kérdés is, hogy szükség van-e egyáltalán erre, vagy inkább olyan szónak tekintjük a *hoz* igét, amelynek egyetlen nagyon elvont és általános jelentése van, azaz szemantikailag közel üres.

Az a) probléma létezése nemcsak azzal magyarázható, hogy jelentések hasonlóságára nincs mércénk, hanem azzal is, hogy az sem világos, egyáltalán milyen dimenziók mentén kell vizsgálnunk a hasonlóságot.

A b) probléma pedig azzal áll összefüggésben, hogy az ún. tartalmas szavak jelentése (leszámítva a tulajdonneveket) mindig általános, azaz a szó nem egyetlen dolgot jelöl a világban, hanem lehetséges denotátumok egész halmazát, amelyek rendszerint nem teljesen azonosak egymással. Ehhez lásd a következő (II.2.) részt.

Az I. fejezetben láthattuk, hogy az említett problémák miatt a jelentéscsoportot, amelyhez a homonímia és a poliszémia is kapcsolódik, gyakran kontínuumként képzelik el, amelynek egyik végén a teljesen egyértelmű szó áll, a másik végén pedig a homonímia, középen pedig a jelentés határozatlansága, a poliszémia (különféle típusai), és a különféle határesetek.

5. Végül megjegyzendő, hogy jobbra tisztázatlan, és a szakirodalomban az említés szintjén is csak ritkán felmerülő kérdés az, hogy hogyan alkalmazható a poliszémia és a homonímia fogalma egyazon szónak a **különböző nyelvváltozatokhoz, terminológiákhoz** kötődő használataira. Mit kezdhetünk pl. azzal a jelséggel, hogy a *vonz* szónak 'vonzalmat kelt vkiben', illetve nehezen körülírható másik (pl. a *vonzza* a *bajt* kontextusban előforduló) köznyelvi használata mellett van fizikai és nyelvészeti használata, ez utóbbiaknak pedig számtalan többé-kevésbé különböző explikációja.

Hasonlóképpen tisztázatlan az is, hogy értelmezhető-e a poliszémia és a homonímia fogalma (és ha igen, hogyan) a **szavak erősen kontextuálisan kötött használatai** (frazeologizmusok, szólások, idiómák stb.) kapcsán. Így pl. felmerül a kérdés, hogy a *hiú remény*, *hiú ábránd* kifejezéseket úgy tekintsük, hogy itt a *hiú* melléknév egy önálló jelentését találjuk (kb. 'hiábavaló'), vagy az egész kifejezést mintegy összetett szóként, egységként elemezzük, és ne bontsuk kisebb szemantikai alkotóelemekre. Hasonló példa a *berek* szó (grammatikailag is korlátozott) használata az olyan kifejezésekben, mint *színházi berkekben*.

Összegzőképpen azt kell megállapítanunk, hogy bár az utóbbi húsz év szakirodalmának ismeretében jóval tisztábban és differenciáltabban látjuk a jelenségeket, azonban az említett problémák megoldása nemigen várható belátható időn belül. Ez a fejezet nem is vállalkozhat ezeknek a megoldására, hanem csupán megpróbálja minél teljesebben feltérképezni és csoportosítani a főnévi poliszémia körébe sorolható jelenségeket a magyar nyelvben.

Ehhez szükség van azonban a homonímiától való elhatárolás mellett két további különbségtételre is, ti. arra, hogy a poliszémia fogalmát elválasszuk a határozatlan jelentés és az általános jelentés fogalmától. Ezzel fog foglalkozni a következő rész.

II.2. ÁLTALÁNOS JELENTÉS ÉS HATÁROZATLAN JELENTÉS

II.2.1. Általánosság

Legalábbis Quine (1960) óta köztudott, hogy leszámítva a tulajdonneveket, amelyek egyedi jelentésűek, a szavak jelentése rendszerint **általános**.⁶⁰ Ez azt jelenti, hogy egy szó **nem egyetlen dologra vonatkozik**⁶¹ a világban, hanem egy bizonyos szempontból **hasonló dolgok halmazára**, vagy ha úgy tetszik, adott megnyilatkozásban bizonyos szempontból hasonló dolgok bármelyikére vonatkozhat. A (tág értelemben vett) kognitív nyelvészet ezt úgy fogalmazza meg, hogy az ember különböző dolgokat, amelyeket a világban megfigyel, számára releváns szempontok alapján kategóriákba, ún. fogalmakba sorol, és ezek a fogalmak képezik a szavak jelentését.

Az egy szó által jelölt dolgok tehát **bizonyos szempontból hasonlóak**, hiszen csak így válhat lehetővé a közös tulajdonságok előtérbe helyezésével az absztrakt fogalmakba való sorolás. **Más szempontból viszont természetesen különbözhetnek is.** Így pl. a *gyerek* szó (egy bizonyos típusú használatában) jelölhet fiú- és lánygyermeket is. Míg a *fiú* és a *lány* szavak jelentésében meg van határozva a jelöltek neme, addig a *gyerek*-ében nincs. Intuíciónk szerint mindemellett nem arról van szó, hogy a *gyerek* szó egyik jelentése az lenne, hogy 'fiúgyermek', egy másik pedig az, hogy 'lánygyermek', hanem a *gyerek* szó egyazon jelentése alapján jelölheti mind a fiúkat, mind a lányokat. Azt mondhatjuk ezért, hogy a *gyerek* szó a nem szempontjára nézve **általános**.

A fogalmak alkotása során az ember mindig arra törekszik, hogy a fogalom hasznosságát maximálja, azaz hogy olyan kategóriákat alkosson, amelyekből adott szituációkban minél több olyan következtetést tud minél gyorsabban, minél kevesebb energia befektetésével levezetni, amelyek alapján a szituációban helyes döntést tud hozni. A fogalom körébe tartozó dolgok specifikus tulajdonságaitól, finomabb, kevés hasznos információt hozó alcsoportosítási lehetőségeitől, egyedi kivételektől pedig eltekintünk. A fogalomalkotásnak ez a módja azzal jár, hogy a leggyakoribb, tipikus esetekben gyorsan és különösebb intellektuális erőfeszítés nélkül dönteni tudunk, hogy mi egy adott dologgal kapcsolatban a teendő.

Lássunk erre egy példát. Ha rendelkezünk az ALMAGYÜMÖLCS fogalommal, egy adott szituációban éhesek vagyunk, és látunk egy almát, akkor azonnal meg tudjuk hozni a döntést, hogy megegyük az almát, teljesen figyelmen kívül hagyva, hogy pontosan milyen fajta almáról van szó, azaz nem ügyelve az egyes fajták megkülönböztető jegyeire. Az esetek döntő többségében kiválóan boldogulunk is ezzel az ALMAGYÜMÖLCS fogalommal. Problémák akkor merülnek fel, amikor vagy egy nem tipikus almával találkozunk össze (pl. vadalmával vagy birsalmával), és éhesek vagyunk, vagy pedig ha kevésbé tipikus szituációban van dolgunk almával (pl. nem megenni kell, hanem szedni).

⁶⁰ Quine a *singular* és *general term* kifejezéseket használja.

⁶¹ A *referál* és *referencia* kifejezések helyett Kiefer (2000)-hez igazodva magyar megfelelőiket használok, mégpedig a *vonatkozik*, *vonatkozás* kifejezéseket. A szövegkörnyezetből mindig világossá fog válni, hogy mikor értendő a *vonatkozik* terminusként, és mikor köznyelvi jelentésének megfelelően.

Természetesen a speciálisabb szituációkban, amikor a szokásosnál inkább vagy kevésbé pontos különbségtételekre van szükség, alkotni tudunk persze specifikusabb vagy elvontabb fogalmakat is. Ennek eredménye a fogalmi rendszeren belüli hierarchia, amelynek kitüntetett pontjaiként szokták szemlélni a legtöbb szituációban maximálisan hasznos fogalmakat (az ún. bázisszintű kategóriákat), vö. Lakoff (1987: 31–40). Az ezekhez a fogalmakhoz kapcsolódó nyelvi kifejezések (az ún. alapnevek) is rendelkeznek bizonyos jellegzetes tulajdonságokkal, vö. Kiefer (2000: 22).

II.2.2. Határozatlanság

Ezekben az esetekben megmutatkoznak a leggyakoribb helyzetekben felülmúlhatatlanul hasznos ALMAGYÜMÖLCS fogalmunk korlátai, ugyanis a nem tipikus almánál nem tudhatjuk, hogy ízük vagy keménységük tekintetében ehetőek-e. A másik említett szituációban pedig nem feltétlenül tudjuk biztosan, hogy pontosan meddig tart az alma (pl. az alma szárát is együtt kell-e vele szedni, vagy azt kitéphetjük).

Ezt a bizonytalanságot, amely vagy **az egyes kategóriák terjedelmének (extenziójának) a bizonytalan méretéből** (vagyis hogy mely individuális dolgok tartoznak az egyes kategóriákba), vagy pedig **a kategóriába tartozó konkrét dolgok határának nem pontosan meghatározható voltából ered, határozatlanságnak nevezzük.**⁶² A továbbiakban a határozatlanság előbbi típusára **kategóriális határozatlanság** néven, az utóbbira pedig **kiterjedésbeli határozatlanság** néven fogok hivatkozni.

A kutatás a mai napig nem jutott zöld ágra abban a kérdésben, hogy az emberi fogalomalkotáshoz az emberi psziché felépítésénél fogva szükségszerűen minden esetben hozzátartozik-e a határozatlanság. Vannak, akik úgy vélik, hogy ez így van, és minden emberi fogalom, beleértve a szigorúan definiált tudományos fogalmakat is, szükségképpen határozatlan.⁶³ Mások úgy vélik, hogy ez téves, és az emberi fogalomalkotás döntően határozott fogalmakat hoz létre,⁶⁴ míg ismét mások szerint az elmében két rendszer létezik egymás mellett: egy rendszeres-szabályos és egy asszociatív elven működő; eszerint az előbbi rendszer termékei lennének a jól körülhatárolt fogalmak, az utóbbiéi pedig a határozatlanok.⁶⁵

Alapvető és könnyen belátható felismerés mindenesetre az, hogy nagyon sok köznyelvi szó jelentése határozatlan a fenti értelemben (függetlenül attól, hogy úgy gondoljuk-e, hogy ez korrelál egy fogalom határozatlanságával is, amellyel azonosítható a szó jelentése). Az ALMAGYÜMÖLCS **fogalommal** kapcsolatos fenti megjegyzések például közvetlenül átvihetők az *alma szóra* is. Figyelembe kell viszont ennek kapcsán vennünk, hogy nem az *alma* szó jelentésének egésze határozatlan a fenti értelemben, hanem csupán egyetlen fajta használata, ti. amikor az

⁶² Az angol szakirodalom mindkét esetben a *vagueness*, jellemzően a kategóriák terjedelme kapcsán pedig a *fuzzyness* kifejezést is használja. A *határozatlanság* kifejezést Kiefer (2000)-ből vettem át. Kiefertől eltérően, aki szemantikai határozatlanságról beszél, eltekintek a pontosító jelző használatától, elsősorban azért, mert a filozófiai szakirodalomban korántsem teljes az egyetértés abban a tekintetben, hogy a határozatlanság szemantikai jelenség-e.

⁶³ Ez az álláspontja Lakoffnak (pl. 1987, valamint Lakoff/Johnson 1999) és követőinek.

⁶⁴ Ezt a véleményt képviseli Blutner (1995).

⁶⁵ Emellett érvel Pinker (1999), különösen a 11. fejezetben.

alma szó a gyümölcsöt jelöli. Az *alma* szó emellett jelölhet még almafát, műalmát stb. is, ami viszont nem ragadható meg egyszerűen a szó határozatlanságára való hivatkozással. Szerintem abszurd lenne azt állítanunk, hogy az ALMAGYÜMÖLCS fogalmunk annyira határozatlan, hogy nemcsak azt nem tudjuk eldönteni, hogy a gyümölcs szára az almához tartozik-e, hanem azt sem, hogy még az almafa gyökere is hozzá tartozik-e. Ez arra utal, hogy itt valami egyébről van szó, **következésképpen a szavak jelentésvariációit (beleértve a poliszémiát) nem redukálhatjuk pusztán a határozatlanság jelenségére.**

Egy másik főnévi példaként említsük meg a *könyv* szót. Itt is megfigyelhető a határozatlanság mindkét említett formája. Ami a *könyv* szóval jelölhető dolgok körét illeti, nem tudunk határt húzni a könyv és a vastagabb füzet között, továbbá bizonytalan lehet egy a prototipikus könyvvel azonos formájú kézírásos napló *könyv*-nek való nevezése, vagy egy bekötött, de ki nem adott disszertációé, vagy egy ún. elektronikus könyvé. Másfelől ami az egyes könyveknek a külvilág maradék részétől való elválasztását illeti, nehézséget okozhat annak eldöntése, hogy a könyvnek részét alkotja-e a védőborító, a könyv köré illesztett szalag (amelyet egyes, jórészt ünnepi alkalmakra kiadott könyvekre helyeznek, és amelyek erre az alkalomra hívják fel a figyelmet), egy kivehető melléklet, vagy hogy egy kétkötetes könyv tulajdonképpen egy könyv-e vagy kettő.

Megjegyzendő, hogy a határozatlanság nemcsak a főnevekre jellemző, hanem az egyéb szófajokra is. A mellékneveknél csak a kategoriális (azaz a megjelölhető szituációk, tárgyak körének a terjedelmével kapcsolatos) határozatlanság tűnik értelmezhetőnek, nincs viszont megfelelője a főnevek kiterjedésbeli határozatlanságának.

Klasszikus példája a határozatlan jelentésű melléknévnek a *kopasz*. Ha valakinek egyetlen szál haja sincs, az teljesen egyértelműen kopasz. Ha valakinek csak egy vagy öt vagy tíz szál haja van, az is világosan kopasznak mondható. Tegyük fel, hogy ha valakinek 10000 szál haja van, az egészen biztosan nem kopasz. Ha a 10000 szál hajból egyenként elveszünk egyet, akkor úgy megyünk át a nem kopaszból a kopaszba, hogy a folyamat egyetlen pontján sem tudjuk azt mondani, hogy eddig az illető nem volt kopasz, mostantól kezdve pedig az.⁶⁶ A színneveknél hasonló a helyzet: amellet, hogy mind a zöld, mind a kék színnek van egy prototipikus árnyalata, a kettő között nincsenek világos határok, így pl. az azúrkék zöldnek is, kéknek is mondható.

Az igéknél kimutatható mind a kategoriális, mind a kiterjedésbeli határozatlanság (bár itt nehezebb jó példákat találni a bizonytalanság érvényesülésére). Vegyük példaként a *megvajaz* igét. Ha valaki csak egy késhegynyi vaját ken egy kenyérszeletre, nem mondhatjuk, hogy megvajazta.⁶⁷ Nem lehet viszont határt

⁶⁶ Ez a híres szóritész paradoxon, amelynek különböző formái az ókor óta ismertek, és a kortárs filozófiában is igen komoly figyelmet kaptak. A szóritész paradoxonnal és általánosságban a határozatlansággal kapcsolatos filozófiai szakirodalomról jó áttekintést kaphatunk Sorensen (2001)-ből és Keefe (2000)-ből. Magyar nyelven Read (2001) 7. fejezete ír a témáról. Ebben a munkában a jelenség *homályosság* néven szerepel.

⁶⁷ A *megvajaz* ige egyes beszélők szerint poliszém. Az én nyelvérzékem szerint a *megvajaz* ige csak akkor alkalmazható, ha a kenyér egészére vaj lett kenve, és ha csak a fél kenyéren van vaj, akkor legfeljebb azt mondhatjuk, hogy félig van megvajazva. Vannak azonban olyan beszélők, akik szerint a *megvajaz*-nak van egy másik olvasata is, amely szerint bármennyi vajnak a kenyérré

húzni, hogy mekkora felhordott vajmennyiségtől számít a tevékenység megvajazásnak. Vagy például a *sétál* igének van egy prototipikus használata, mint ahogy a *siet*-nek is. A kettő között viszont szintén folyamatos az átmenet. Az ige által jelölt dolog határainak a kijelölése pedig klasszikus filozófiai problémákhoz vezet. A *vajaz* ige vonatkozásához hozzátartozik-e az, amikor a vajazás szándéka megszületik a cselekvőben, de ennek még semmi külső jele nincs? Amikor a késért nyúl? Amikor a késen már rajta van a vaj, de még nem kente a kenyérre?

Az eddigiekben megpróbáltuk körüljárni az általánosság és a határozatlanság fogalmát, és láttunk néhány példát mindkettőre. Most térjünk rá e két jelenségre a poliszémiaival kapcsolatos vonatkozására.

Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy a fenti esetekre nemigen lenne szerencsés kiterjeszteni a poliszémia fogalmát, azaz 1. sem az az állítás nem tűnik helyesnek, hogy a *gyerek* szó többértelmű, mert „jelenthet” fiú- és lánygyereket is, 2. sem az, hogy az *alma* szó többértelmű aszerint, hogy csak a tipikus piros almára értjük, vagy a vadalmára is, 3. sem pedig az, hogy az *alma* szó többértelmű aszerint, hogy vonatkozik-e az alma szára is vagy sem. Ezekkel kapcsolatban az intuíciók meglehetősen világosnak mondhatók.

Számos olyan példa található azonban, amikor alapvetően bizonytalanok vagyunk abban a kérdésben, hogy egy szó valóban ugyanazt jelenti-e két különböző nyelvi kontextusban, vagy kissé módosul értelmezése. Az alábbi két pontban ilyen határjelenségekről lesz szó.

II.2.3. Aktív zónák

Az *alma* szó kapcsán láthattuk, hogy adott kontextusokban rendszeresen és többé-kevésbé megjósolható módon változik az értelmezése. Ha esszük vagy megtöltjük az almát, akkor az *alma* az alma héjára és húsára vonatkozik,⁶⁸ a magházára és a gyümölcs két „végére” azonban nem. Ha reszeljük, akkor rendszerint csak a húsára. Ha szedjük, akkor a gyümölcs egészére, és esetleg lényeges lehet az is, hogy a szára is hozzátartozik-e. Ha hámozzuk, akkor pedig bajos megmondani, hogy tulajdonképpen mire is vonatkozik az *alma*: a gyümölcs egészének arra a részére, amelyet héj fed (azaz az egész gyümölcsre, leszámítva a két „végét”), vagy pedig magára az alma héjára. Az előbbi mellett szólhat egyfelől az intuíciónk arról, hogy milyen mentális képet társítunk a hámozáshoz, másfelől pedig az a tény, hogy furcsán hangzik a *Meghámozom az alma héját.* mondat, amelyről azt

---

való kenése megnevezhető így (ha fennáll az a szándék, hogy vajazni akarja az alany a kenyeret, és nem például csak beletörli a vaját). A *megvajaz* a főszövegben említett olvasata szerint teljesítményeként viselkedik, az említett másik szerint pedig eredményeként (ezekhez a fogalmakhoz vö. Kiefer 2000: 298).

⁶⁸ Bár nyilván valójában nem arról van szó, hogy a főnév önmagában bármire is vonatkozna, az alábbiakban a megfogalmazás egyszerűsége kedvéért mindig ennél az egyébként megengedhetetlenül laza kifejezőmódnál fogok maradni. Ahelyett, hogy pontosan meghatároznám, hogy [határozott/határozatlan] [főnévi csoport/leírás/kifejezés] stb. vonatkozik az illető dologra, arra kérem az olvasót, hogy a megfelelő kiegészítést a mindenkor szövegösszefüggés alapján értse hozzá a mondottakhoz.

várnánk, hogy jó, amennyiben az *alma* az 'alma héja' jelentésben szerepelne a *meghámozom az almát* kifejezésben.⁶⁹

Az, hogy a szó pontos értelmezése különféle kontextusokban rendszeresen és megjósolható módon változik, természetesen nem az *alma* specifikuma, hanem számtalan más főnévre is igaz, mégpedig tipikusan azokra, amelyek használati tárgyakat vagy eseményeket jelölnek. Gyakorlatilag azt mondhatjuk, hogy amennyi szempontból fontos számunkra a jelölt tárgy vagy esemény az életben (amennyi célra használhatjuk), annyiféle módon változik rendszeresen az értelmezése. Néhány további példa:

- Az *autó* szó az utastérre vonatkozik, ha a *beülök az autóba* kifejezésben szerepel; a karosszéria felszíni részére (az alvázat leszámítva), ha a *megmosom az autót* kifejezésben; (jellemzően) a motorra, ha a *megjavítottam az autót* kifejezésben; és a jármű egészére, ha az *ellopták az autót* kifejezésben szerepel.
- A *pipa* szó magára a pipára vonatkozik, ha pipa vásárlásáról van szó; a pipa és dohány elválaszthatatlan egységére, ha az *elszívtam egy pipát* kifejezésben szerepel; végül a dohányra, ha arról van szó, hogy füstöl a pipa.
- A *lámpa* szó a villanykörtére vonatkozik, ha azt mondjuk, hogy *kiégett a lámpa*; a búrára, ha azt, hogy *letörölgetem a lámpát*; végül a lámpa valamely megragadhatatlan részére (esetleg az egészére?) — alighanem saját személyes ontológiánktól függően beleértve vagy nem beleértve a villanykapcsolót is —, ha a *felkapcsolom a lámpát* kifejezést használjuk.
- A *bolt* szó tulajdonképpen egy üzlet egészére vonatkozik, általában azonban nem erre szoktunk gondolni, amikor a szót használjuk, hanem csupán a bolt üzlethelyiségére (raktár, irodák stb. nélkül).
- Hogy egy eseményt jelölő főnévre is lássunk példát: a *gól* a labda elrúgásának kivitelezésére vonatkozik, ha azt mondjuk, hogy *szép gólt lőtt*; és magára a gól létezésére, ha azt mondjuk, hogy *ez volt a döntő gól*.

A kognitív szemantika ezeket a variációkat Langacker (1984, 1987) nyomán az aktív zóna fogalmával hozza kapcsolatba. Egy tárgynak, eseménynek stb. az aktív zónája az, amire az adott helyzetben, az adott tevékenység alapján figyelünk, amely valamilyen szempontból kiugrik a környezetéből. Azáltal, hogy egy olyan kifejezéssel, amely egyébként kontextusból kiszakítva elsődlegesen a tárgy egészére vonatkozna, a tárgy aktív zónájára utalunk, egyszersmind háttérbe is szorítjuk, ki is rekesztjük a figyelmünkéből a tárgy maradék részeit. Nincs tisztázva azonban, hogy ezen túlmenően hogyan viszonyul az aktív zóna fogalma a szójelentés fogalmához.

Meglehetősen egyértelműnek gondolom, hogy a látott variációkat nem sorolhatjuk be egyszerűen a fentebb tárgyalt határozatlanság körébe. A szóban forgó variáció mellett az egyes értelmezéseknél ugyanis fennáll egy másfajta határozatlanság is. Abban az esetben például, ha azt mondjuk, hogy *megjavítottam az autót*, egyrészt nincs pontosan körülhatárolva, hogy az autónak mely részére gondolok, másrészt tapasztaljuk a jól ismert kategoriális határozatlanságot is, ti. nincs

---

⁶⁹ Ez nyilván nem megsemmisítő érv, egyszerűen az *almát hámoz* kifejezés lexikalizáltsága is okozhatja ezt.

világos határ, amely elválasztaná az autók halmazát mondjuk a buszokétól (gondoljunk csak a mikrobuszokra).

Talán nem helytelen azonban arra felhívni a figyelmet, hogy az aktív zóna jelenségének mégis van köze bizonyos értelemben a határozatlansághoz: meglehetősen nagy a hasonlóság aközött, ahogy a prototípus vagy a sztereotípus viszonyul a kategoriálisan határozatlan kategóriához, és aközött, ahogy az aktív zóna viszonyul a kiterjedésében határozatlan denotátumhoz.

Az aktív zónák motiváltsága a jelek szerint kétféle tényezőből tevődhet össze. Egyrészt abból, hogy a világ egyszerűen olyan, amilyen, például a pipában a dohány az, ami füstölni szokott, és a lámpában a körte az, ami világít. Másfelől pedig a jelenség valamely részének a feltűnő voltából: a góllal kapcsolatban a kivitelezésének hasonlóan nagy figyelmet tulajdonítunk, mint a megvalósult ténynek. Mindemellett azonban fontos hangsúlyozni, hogy a fenti példák csak a kifejezések tipikus, „normális” szituációkban érvényes értelmezéseit illusztrálják, az aktív zóna azonban valójában teljesen kontextusfüggő. Ha például a kontextusból tudjuk, hogy valaki (például egy kutya) rendszerint a csomagtartóban szokott utazni, akkor a *beszáll az autóba* kifejezésben az *autó* (viccen kívül) vonatkozhat a csomagtartóra is, nemcsak az utastérre. Vagy ha a kontextusból kiderül, hogy a pipa beleesett a kemencébe, akkor a *füstöl a pipa* kifejezésben a *pipa* magára a pipára vonatkozhat, nem pedig a dohányra. Ez a tény erősíti a fent megfogalmazott analógiát a prototípus fogalmával. A prototípus ugyanis szintén köztudottan messzeemenően kontextusfüggő, például a prototipikusan sárga kutyának teljesen más a színe, mint a prototipikusan sárga citromnak vagy (elnézést a példáért) a prototipikusan sárga kínainak. Lásd ehhez Kamp/Partee (1995).

Az aktív zónák által motivált jelentésvariációk ugyanazoknál a kifejezéseknél látszanak megfigyelhetőnek, amelyeknél jelen van a kiterjedésbeli határozatlanság.⁷⁰ Ezek pedig azok a kifejezések, amelyek olyan jelenségre vonatkoznak, amelynek térbeli vagy időbeli kiterjedése van, azaz objektumokra vagy eseményekre. Nem figyelhetők meg ellenben aktív zónák az inherens időbeli kiterjedéssel nem rendelkező állapotra vonatkozó kifejezéseknél, így pl. a *sárga*, a *hideg* vagy a *félénk* melléknévnél vagy az *alszik* igénél⁷¹, sem pedig az időtől és tértől független fogalmakat jelölő kifejezéseknél, mint a *három*.

Abban a kérdésben, hogy az aktív zónák által motivált értelmezésbeli variáció poliszémiának tartható-e, nem teljesen egységes a szakirodalom. Mindenekelőtt Blutner juthat eszünkbe mint olyan kutató, aki poliszémiának tekinti, és magyarázni is igyekszik őket, vö. különösen Blutner (1998a,b). Mindazonáltal az a tény, hogy ez a kérdés aránylag kevés figyelmet kapott a poliszémia irodalmában, önmagában is arra utal, hogy a kutatók többsége nem tartja relevánsnak ezt a variációt a poliszémia szempontjából. A megítélése hasonló a jelentés általánosságáról mondottakhoz: a variáció egyazon jelentés határain belül történik, így nem helyes

⁷⁰ Ez ismét arra utal, hogy bár a két jelenség jól elkülöníthető, mégis feltételezhető közöttük bizonyos összefüggés.

⁷¹ Vegyük észre, hogy az, hogy az elalvás és a felébredés folyamatának, illetve az alvás állapotának a határát hol húzzuk meg az időben, nem kiterjedésbeli, hanem kategoriális határozatlanság.

több jelentésről beszélni.⁷² Adott kontextusokban, miután meghatároztuk az értelmezés során a kifejezés nyelvi jelentését, általános tudásunk alapján ezeket az információkat pontosítjuk. Így véli maga Langacker (1991: 194-5) is. Arra, hogy a helyzet nem ilyen egyszerű, mivel nem mindig nyilvánvaló a határ az aktív zónák alapján váltakozó egyetlen jelentés és a több különálló értelmezés között, a II.4. részben fogok kitérni, miután számos további párhuzamos jelenséget láthattunk.

Míg a főnevek kapcsán az aktív zónákat nem hozzák összefüggésbe a poliszémiával, az **igék** terén korántsem ennyire világos a helyzet. Bár az igéknél nem szokás aktív zónáról beszélni, a jól ismert igei alternációk közül legalábbis jó néhány a főnévi aktív zónához hasonló módon jellemezhető szemantikai szempontból, pl.:

- (2) a) *Kirámoltam a szekrényt.*
b) *Kirámoltam a ruhákat a szekrényből.*
- (3) a) *Letöröltem az asztalt.*
b) *Letöröltem a morzsákat az asztalról.*

A *kirámol* és a *letöröl* ige mindkét esetben ugyanarra az eseményre vonatkozhat, azt csupán más szemszögből nézi, más mozzanatát tartja fontosabbnak.⁷³ Míg az aktív zónák a főneveknél csupán többé-kevésbé finom jelentésbeli variációval járnak, és így nem tulajdonítanak nekik különösebb jelentőséget, addig az igéknél ez a még inkább finom jelentésbeli variáció jól látható szintaktikai következményekkel jár. Ennélfogva a jelenség státuszának a megítélése is jelentősen eltér általában az aktív zónák megítélésétől, és világosan poliszémiának szokták tekinteni⁷⁴ azokkal az esetekkel együtt, amikor valóban jelentős szemantikai különbséget is találunk, mint pl. a *körülvesz*, *alátámaszt* stb. igék kapcsán, és ahol a poliszémiaként való jellemzés vitathatatlan, vö.:

- (4) *A házat körülvették a rendőrök.*
- (5) *A házat fák vették körül.*

Ezek a példák is jelzik, hogy az aktív zónákon alapuló jelentésvariáció és a tulajdonképpeni poliszémia határainak kijelölése közel sem olyan kézenfekvő, mint szeretnénk.

Végezetül ki szeretnék térni az aktív zónák jelenségének arra az elemzésére, amely szerint a tárgyalt jelentésvariációk tulajdonképpen metonímiák.⁷⁵ Úgy gondolom, hogy éppúgy, ahogy a határozatlanság jelenségét el kell különíteni a poliszémiától (l. fentebb), az aktív zónákat meg kell különböztetni a metonimikus jelentéviszonyok olyan világos eseteitől, amelyeket a II.3. részben fogunk részletesebben látni. Ilyenek például: TARTÁLY – TARTALMAZOTT MENNYISÉG (*It-*

⁷² L. például Szilágyi (1996) II. fejezetét, vagy Cruse (1995)-öt.

⁷³ Ezt az álláspontot képviseli Zsilka, pl. (1971).

⁷⁴ Pl. Kilgariff (1992), Pustejovsky (1995). Ezzel ellenkező állásponton van viszont Kálmán (2000).

⁷⁵ L. Szilágyi (1996: 51-53).

tam egy pohár vizet.), ÁLLAT – ÁLLAT HÚSA (*Harcra volt ebédre.*), SZERZŐ – SZERZŐ MŰVE (*Lefekvés előtt mindig Shakespeare-t olvasok.*), valamint az olyan speciális, erősen kontextuálisan kötött metonímiák, mint ami a klasszikus *sonkás szendvics*-es mondatokban figyelhető meg (l. az I.4. részt).

A valódi metonímiánál a kifejezés valami olyanra vonatkozik, ami tulajdonképpen, elsődleges vonatkozásától alapvetően eltér, pl. nem objektumra, hanem mennyiségre, de mindenesetre legalábbis valami másra, mint önmaga. A részegész metonímia (szinekdoché) sem kivétel ez alól. Kétségtől metonimikus például a *kéz a szükségem van két erős kézre* jellegű kontextusokban. A kéz azonban teljesen más dolog, mint maga a segítő ember mint személy. Ezzel szemben ha azt mondom, hogy *beszállok az autóba*, hogy *füstöl a pipa* vagy hogy *ettem egy almát*, megítélésem szerint igenis azt akarjuk mondani, hogy az autóba mint olyanba szállunk be, nem pedig az utasterébe, a pipa mint olyan füstöl, nem pedig a dohány benne, és az almát mint olyat ettem meg, nem pedig az alma húsát. **Az autó, a pipa, az alma képzete ugyanis valamilyen szinten (funkcionális és alaki) egységet képez, amit tudunk ugyan tovább elemezni kisebb alkotórészekre, de ez nem fontos ahhoz, hogy a kifejezéseket értelmezni tudjunk.** Azt mondhatjuk, hogy az *autó*, a *pipa*, az *alma* szavak jelentése egyszerűen nincs specifikálva arra nézve, hogy a tárgy mely részére vonatkoztathatjuk, és, ami ennél fontosabb, a specifikálás az értelmezés során sem történik meg a szemantika szintjén. Erre utalnak a következő példák:

Beszálltunk az autóba, de nem tudtuk beindítani, ezért gyalog mentünk. (Az *autó* értelmezését a mondat első felének megértésekor nem specifikáljuk, egyébként a mondat második felét úgy kellene értenünk, hogy az utasteret nem sikerült beindítani.)

Megettem az almát, majd a szemétkébe dobtam a csutkáját. (Az *almát* szót a mondat első felében nem egyértelműsíthetjük 'az alma húsá'-vá, ugyanis akkor a mondat helytelen lenne, mivel az alma húsának nincs csutkája.)

Ha ezt az érvelést elfogadjuk, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy csak abban az esetben állíthatjuk, hogy a kérdéses esetekben metonímiáról van szó, amennyiben a metonímia fogalmát a szokásosnál jóval tágabban értelmezzük (mint pl. Kövecses és Radden 1998, l. fentebb az I.3.2. szakaszt). Ennek önmagában véve nincs különösebb elvi akadálya, azonban megvizsgálandó, hogy a tágan értelmezett metonímiafogalom legalább annyira termékeny és hasznos-e számunkra, mint a szűkebben értelmezett. Ennek a kérdésnek a tárgyalása túl messze vezetne a témától, így nem kívánok vele foglalkozni.

II.2.4. Kényszerített típusegyeztetés

Egy másik jelenség, amelynek a poliszémia körébe való tartozása a szakirodalom tanúsága szerint bizonytalan, szintén a szójelentés kontextuális specifikálásához kötődik. Klasszikus példája a következő:

(6) *Zsuzsa elkezdte a könyvet.*

Ez a mondat rendszerint úgy értelmezhető, hogy 'Zsuzsa elkezdte olvasni a könyvet.' Az olvasás mozzanata azonban nincs explicite kimondva. Az *elkezd* ige

jelentéséhez hozzátartozik, hogy mindig egy esemény kezdetét állítja akkor is, ha vonzata nem eseményt jelölt, hanem más jellegű dolgot, pl. tárgyat, mint az idézett példában. A poliszémiával foglalkozó újabb szakirodalom egy jelentős része úgy véli,⁷⁶ hogy az eseménymozzanat, amelyet az ige megkövetel, a főnévi vonzatban realizálódik, azaz például adott esetben a *könyvet* főnév azt jelenti, hogy 'a könyv olvasását'. Az, hogy mi az az esemény, amellyel kiegészül a főnév értelmezése, **az adott főnév szemantikájától függ**. A *könyv* szó jelentésében szerepel, hogy mit szoktunk a könyvvvel csinálni (azaz olvasni), a *dolgozat* szóéban pedig az, hogy mit csinálunk a dolgozattal (ti. írjuk), így adódik a következő mondat tipikus értelmezése:

(7) *Zsuzsa elkezdte a dolgozatot.*

Az, hogy a főnevet pontosan milyen eseményként értelmezzük, nemcsak attól függ, hogy mely főnévről van szó, hanem a **kontextus egyéb tulajdonságaitól** is. Ha a kontextusból az derül ki, hogy a könyvet használni kezdik, akkor a *könyv* szó értelmezése 'a könyv olvasása', ha ellenben létrehozni kezdik, akkor az értelmezése 'a könyv írása', vö. a következő két mondat értelmezése közötti eltérést:

(8) *Rowling hozzákezdett az ötödik Harry Potter-regényéhez.*

(9) *Szilvi hozzákezdett az ötödik Harry Potter-regényéhez.*

Az *el/hozzaékezd* igékhez hasonlóan viselkedik a *folymat*, az *újrakezd*, a *félbehagy*, a *befejez*, és számos további olyan ige, amely egy esemény valamely részét jelöli ki.⁷⁷ Mindezekhez az igékhez kapcsolódva a *könyv* szó értelmezése (adott kontextust feltételezve) előrejelezhetően alakul, így pl. az *újrakezdte* és a *befejezte* a *könyvet* kifejezések normális esetben azt jelentik, hogy 'újrakezdte', ill. 'befejezte a könyv olvasását'.

Ezek a tények első pillantásra egyértelműen amellet szólnak, hogy a *könyv* szó poliszém, és egyik jelentése az elsődleges 'tárgy' jelentése mellett az, hogy 'a könyv olvasása', egy másik pedig az, hogy 'a könyv írása'. Más példák azt jelzik azonban, hogy a helyzet nem ilyen egyszerű. Ha a *könyv* szónak lennének ilyen eseményjelentései, akkor azt várnánk, hogy használható bármely olyan ige vonzatként, amely eseményt jelentő kifejezést kíván vonzatként. Ez viszont nem így van, vö.: *A zaj lehetetlenné tette az olvasást / *a könyvet. A karján levő gipsz zavarta Zsuzsát az olvasásban / *a könyvben.*

⁷⁶ Mindenekelőtt a generatív lexikon elméletre (l. összefoglalását az I. fejezet 7. részében) kell gondolni.

⁷⁷ Ezeket Kiefer (2000: 141–3), illetve általában a szakirodalom (vö. pl. Newmeyer 1975) *aspektuális igék* néven említi. Nem kívánok itt azzal a kérdéssel részletesen foglalkozni, hogy milyen viszony van az *elkezd*, *hozzaékezd*, *megkezd*, *hozzaékezd*, *belekezd* stb., illetve a *befejez*, a *végez* és az *abbahagy* igék között. Első pillantásra úgy tűnik, hogy ezeknek az igecsoportoknak tulajdonképpen teljesen egységes a jelentése, és az egyes igék használatában csupán többé-kevésbé finom kollokációs különbségek vannak, amelyek következtében egy-egy kontextusban az egyik ige gyakran megfelelőbbnek tűnik a másikkal. Bár nem zárom ki, hogy az alaposabb vizsgálat lényegesebb eltéréseket mutatna ki közöttük, a jelen vizsgálat szempontjából ezeket figyelmen kívül hagyom.

Azok a kutatók, akik a *könyv*-nél feltételeznek egy eseményjelentést, nem is azt állítják ezért, hogy az bármikor jelentkezhetsen, hanem úgy vélik, hogy erőteljesen **kontextuálisan kötött**. A *könyv* (és más olyan főnevek, amelyek önmagukban nem jelentenek eseményt) eseményként való értelmezése **csupán olyan igék vonzataként lehetséges**, mint az *elkezd* és a többi fent említett ige, amelyek ti. „**objektum**” szemantikai típusú vonzatot is elfogadnak, de arra „**esemény**” típusú értelmezést kényszerítenek rá. Ezt hívja a szakirodalom **kényszerített típus-egyeztetésnek** (l. ehhez fentebb az I.7. részt is).

Az illető kutatók, pl. Pustejovsky (1995), mindazonáltal a jelentésvariációt egyértelműen a *könyv* szóban lokalizálják. Ez az álláspontjuk az általuk használt jelentésreprezentációk alapján válik láthatóvá. Amint az I. fejezetben szó volt róla, Pustejovsky és követői azt feltételezik, hogy a szavak szemantikai reprezentációja tartalmaz egy ún. **kváliaszerkezetet**, amely a következő **négy információ-fajtát** tartalmazza a szó jelentésével (pontosabban denotátumával) kapcsolatban:

- a) **konstitutív** kvále: a dolog anyagáról és részeiről tartalmaz információkat, így pl. a könyvvel kapcsolatban azt, hogy részei a lapok és a borító, valamint hogy papírból készül;
- b) **formális** kvále: a dolog specifikus (megkülönböztető) fizikai és absztrakt tulajdonságait tartalmazza, a könyvvel kapcsolatban pl. azt, hogy valamilyen információt hordoz;
- c) **telikus** kvále: a dolog célját tartalmazza, azaz azt, hogy mit csinál a dolog vagy mire szolgál (a könyv esetében ez utóbbi tulajdonság az olvasás);
- d) **ágentív** kvále: azt írja le, hogy hogyan jön létre a dolog, ami a könyv esetében az írás.

A c) és d) pontok alapján már sejteni lehet, hogy hogyan kívánja Pustejovsky levezetni a *könyv* fent látott eseményértelmezéseit. Az *elkezd* ige eseményt kíván vonzatként, és mivel a *könyv* önmagában nem azt jelöl, ezért az *elkezd* „kiemeli” a telikus vagy az ágentív kváléjából az olvasás, illetőleg az írás eseményét. Így tulajdonképpen azt mondhatjuk, hogy a *könyv* főnév jelentésében kódolva van (legalább) két eseményolvasat is.

Az alábbiakban kétségbe fogom vonni Pustejovsky elemzésének plauzibilitását, és amellett próbálok érvelni, hogy a *könyv* szót nem indokolt poliszémnek tekintenünk, hanem **eseményként való értelmezését az *elkezd* ige (és társai) jelentésének általános voltára** (az általánosság fentebb körülírt értelmében), valamint ennek **a kontextus általi specifikálására vezethetjük vissza**.⁷⁸

A kérdéses igékkel alkotott szerkezetek Pustejovsky (1995)-ben szereplő kezelése **két szempontból** is túlságosan korlátozottnak bizonyul.

1. Az elmélet előrejelzése ellenére az implicit eseménypredikátum nem csupán az *ír* és az *olvas* lehet, hanem tetszőleges másik predikátum is, amely eleget tesz bizonyos szemantikai feltételeknek (l. alább). Gondoljunk a következő szituációkra:

- a) Márta könyveket fénymásol/szkennel/lektorál stb. sorozatosan egymás után. Ha egy ilyen szituációban valaki azt mondja, hogy *Márta hozzákezdett a negyedik könyvhöz*, akkor ennek a mondatnak nem az az értelmezé-

⁷⁸ Az alábbi érvek elhanyagolható eltérésekkel megtalálhatók már Fodor és Lepore (1998)-ban is.

se, hogy elkezdte írni vagy olvasni, hanem hogy elkezdte fénymásolni/szkennelni/lektorálni.

- b) Egy műhelyben könyveket kötnek. Ha az egyik tanonc a másiknak azt mondja, hogy *Igyekezz, a mester már hozzákezdett a könyvedhez.*, akkor ez nem azt jelenti, hogy olvasni kezdte, hanem hogy hozzákezdett annak a könyvnek a bekötésének az összetett folyamatához, amelyet a megszólított tanoncnak kellett volna megcsinálnia.
- c) Klára hivatkozottsági indexet állít össze, és jelenleg szakkönyvekből gyűjti össze, hogy mely művekre hány és milyen jellegű hivatkozás szerepel bennük. Minden további nélkül lehet azt mondani ebben a szituációban, hogy *Klára ma nagyon jól haladt. Öt könyvvel végzett, és egy hatodikhoz is hozzákezdett.*

Ezek az ellenpéldák azt igazolják, hogy az implicit eseménypredikátum lehet például a) az olvasáson kívül a könyvnek bármilyen rendeltetésszerű vagy nem rendeltetésszerű használata; b) az íráson kívül a könyv létrehozásnak bármilyen speciális részfolyamata; végül c) lehetnek esetek, ahol komoly nehézséget okoz egyáltalán arra a kérdésre is válaszolni, hogy tulajdonképpen mi is az implicit predikátum.

Pustejovsky az elmélet informális tárgyalásában kétségkívül kifejti, hogy ezek az értelmezések pusztán defaultok, pl. (az *enjoy the movie* jellegű szerkezetek értelmezése kapcsán): „Although there are certainly any number of ways of enjoying something, our understanding of these sentences is facilitated by default interpretations of properties and activities associated with objects.” (Pustejovsky 1995: 88). Erre hivatkozva utasítja vissza Fodor és Lepore (1998) kritikáját is Pustejovsky (1998)-ban. Látnunk kell viszont, hogy ez az adott körülmények között nem több, mint egyszerű retorikai fogás. Mivel a GL formális rendszer, pontosan megállapítható (amennyiben a szerző elég pontosan kifejti, hogy hogyan működik a rendszer egy adott komponense), hogy mely előrejelzéseket tesz. Adott esetben világosan a fentebb kifogásolt előrejelzések következnek a Pustejovsky által mondottakból. Az a védekezés, hogy ezek csupán default értelmezések, egyedül abban az esetben állhatja meg a helyét, ha kikötjük, hogy a GL minden esetben csupán default értelmezéseket generál, amelyektől meghatározatlan módon eltérhet a tényleges értelmezés. Az eltérés mikéntje azért meghatározatlan, mert az itt releváns tágabb kontextus hatásáról (vö. még Bibok és Németh T. 2001) Pustejovsky semmit nem mond. Mindenekelőtt azt hiányolhatjuk, hogy az nincs sehol jelölve, hogy az ábrázolás mely része kötelező, és mely része pusztán default. Adott esetben minden része kötelező, leszámítva a kérdéses eseménypredikátumot. Azaz amennyiben betű szerint értjük a GLE-t, úgy túl szigorúnak kell mondanunk, mert kizárja (ti. nem generálja) az összes nem default olvasatot. Amennyiben viszont Pustejovsky informális kommentárjait komolyan vesszük, messze túl lazának kell mondanunk, mert megengedi, hogy egy kifejezés értelmezése tetszőleges módon eltérjen a generált default olvasattól.

A problémára Pustejovsky sehol nem kínál megoldást, viszont épkezláb javaslatokat fogalmaz meg Lascarides és Copestake (1998). Ők az *enjoy* igével alkotott VP jelentésreprezentációjába alulspecifikált eseménypredikátumot helyeznek, amely viszont kap egy default értéket a *book* szó telikus kváléjából, ti. az „olvas”

értéket. Ez a default érték csak abban az esetben marad meg a megnyilatkozás értelmezésében, ha a kontextusban semmi nem mond ellent neki. Ha úgy mond neki ellent a kontextus, hogy specifikus értéket tudunk behelyettesíteni az alulspecifikált eseménypredikátum helyére, az *enjoy the book* VP a megfelelő értelmezést fogja kapni, pl.: *My goats eat anything. He really enjoyed your book.* Ha pedig a kontextus ellentmond ugyan neki, de nem specifikálja másként a kérdéses predikátumot, vagy ha sem a kontextus, sem a tárgyi vonzat telikus kváléja nem specifikálja azt, a megnyilatkozás pragmatikailag furcsa lesz: *#The illiterate man enjoyed the book.*, illetve *#Mary enjoyed the pebble.* (Lascarides és Copestake ugyan csak a második jellegű anomáliát említik, de az első is közvetlenül levezethető az általuk mondottakból.)

Lascarides és Copestake felveti azt a kérdést, hogy lehet-e a kérdéses kompozíciós jelenségeket valóban szótári információk által vezéreltként kezelni. Bár megsemmisítő érveket hoznak fel a kényszerített típus egyeztetés (ugyan nem mondják ki, de gyakorlatilag a Pustejovsky-féle) szótári információkkal történő kezelése ellen, végül úgy döntenek, hogy ha a kényszerített típus egyeztetéshez kétségkívül szükség van is a világgal kapcsolatos tudásra, de a default-értékeket mégis indokoltnak tartják a szótárban (adott esetben a *book* telikus kváléjában) rögzíteni. Mindazonáltal a következő, általuk idézett, mondatokat, amelyeket arra hoznak fel példaként, hogy a szótári alapon működő kényszerített típus egyeztetés nem adekvát modellje a beszélők által alkalmazott interpretációs mechanizmusoknak, az ő default-unifikáción nyugvó szemantikájuk sem tudja semmivel sem jobban kezelni (bár ezt ők nem említik): *John enjoyed the book made out of marzipan.* (azt jelenti, hogy ízlett neki, nem azt, hogy élvezte az olvasását); *#John enjoyed the book with blank pages.* (nincs kézenfekvő értelmezése, de normális esetben nem jelentheti azt, hogy élvezte az olvasását).

A következtetés, amit ebből levonhatunk, az, hogy sem a hagyományos Pustejovsky-féle telikus kváléknak, sem a kérdéses default-értékeknek nincs semmi keresnivalójuk a szótárban és a nyelvi szemantikai kompozíciós mechanizmusokban, hanem kizárólag a világgal kapcsolatos tudást tekinthetjük annak a forrásnak, amely alapján a jelentésreprezentációk alulspecifikált részeit kiegészítjük.

2. Az elmélet előrejelzése ellenére az olyan főnevek, amelyek telikus és ágéntív kváléja nem tartalmaz megfelelő eseménypredikátumot, megfelelő kontextus esetén minden további nélkül értelmezhetőek az *elkezd* vonzataként. Pustejovsky (1995: 41) szerint a következő mondatok elfogadhatósága kétséges:

(10) ? *János elkezdte a szótárat.*

(11) ?? *Mari elkezdte a sziklát.*⁷⁹

⁷⁹ Mind a fentiekben, mind ezeknek a példáknak az esetében abból indulok ki, hogy az angol példák és azok magyar megfelelői között nincs elfogadhatóságbeli különbség, azaz az angol *begin* ige nem specifikusabb jelentésű, mint a magyar *elkezd* ige és társai. Nem tartom kizártnak, hogy ez a sejtésem téves, mindazonáltal a gondolatmenetet ettől függetlenül legalábbis a magyar nyelvű anyagra érvényesnek gondolom. A fenti két mondatról Fodor és Lepore (1998) az angolra nézve is az állítja, hogy megfelelő kontextus esetén teljesen értelmezhetőek. Megjegyzendő, hogy egy ké-

Úgy gondolom, hogy a *szótár* szó a fenti a)–b) szituációban a *könyv*-vel teljesen azonos módon viselkedik (ami nem is csoda, lévén, hogy a szótár egyfajta könyv), és a c) szituációban szereplőnek megfelelő „bonyolult” predikátumot sem nehéz hozzá kitalálni. A *szikla* szónál pedig szintén nem érzem ettől eltérőnek a helyzetet, pl. a következő szituációkra gondolhatunk:

- A patak kivájt több sziklát, amely a medrében áll. Úgy gondolom, mondhatjuk ebben az esetben azt, hogy *hozzákezdett a nagy fekete sziklához is*.
- Egy szobrászművész sziklába ver műalkotásokat. Mondhatjuk azt ebben az esetben, hogy *hozzáfogott egy újabb sziklához*, anélkül, hogy a *szikla* szót metaforikusan vagy valamilyen egyéb módon a „tulajdonképpen”, „szó szerinti” jelentésétől eltérően használnánk.

Miután láthattuk, hogy a kérdéses szerkezetek Pustejovsky által javasolt elemzése milyen nehézségekkel szembesül, ez alapján megkísérelhetjük egy alternatív megközelítés felvázolását. A fenti elemzéssel addig a pontig mindenképpen egyetérthetünk, hogy az *elkezd* (és a hasonló igék) jelentésének valóban mindenképpen egy eseménnyel kell kiegészülnie a szemantikai értelmezés során ahhoz, hogy a mondat koherens legyen. Nagy vonalakban azt mondhatjuk, hogy ha az *elkezd* jelentését függvénynek tekintjük, akkor ennek a függvénynek esemény fajtájú⁸⁰ argumentumának kell lennie, az értelmezése pedig az, hogy ez az esemény létrejön. Amennyiben a mondatban nem 'esemény' értelmezésű vonzat szerepel, hanem pl. a *könyv* szó, amely (legalábbis egy lehetséges értelmezése szerint) objektumot jelöl, abból indulhatunk ki, hogy az *elkezd* jelentésében az a predikátumváltozó, amelyet eseményvonzat esetén az eseménypredikátummal „töltődött volna ki”, egzisztenciálisan záródik, majd ehhez az egzisztenciálisan kvantifikált predikátumváltozóhoz valamilyen módon kapcsolódik a (pl. objektum fajtájú) vonzat mint argumentum.

Világosabban megfogalmazva az *elkezd* ige jelentése:

- amennyiben vonzata esemény fajtájú: x *elkezd* P-ni / *elkezd* P-t azt jelenti, hogy létrejön egy P tulajdonsággal rendelkező esemény, amelynek x az alanya.
- amennyiben vonzata nem esemény fajtájú: x *elkezd* y-t azt jelenti, hogy létrejön egy **valamilyen** P tulajdonsággal rendelkező esemény, amelynek x a leginkább ágensszerű és y egy patiensszerűbb⁸¹ szereplője (azaz x *elkezd* valamit csinálni y-nal).

Eszerint az álláspont szerint tehát a *Zsuzsa elkezdte a könyvet*. mondat nem többet és nem kevesebbet jelent, mint hogy 'Zsuzsa elkezdett valamit csinálni a

---

sőbbi munkájában Pustejovsky maga is elfogadhatónak minősíti (különösebb kommentár nélkül, bár hozzátéve, hogy nehéz természetes értelmezést találni rá) a (11) mondatot, l. Pustejovsky (2001: 111).

⁸⁰ A *fajta* kifejezést terminusként használom. Nem adom itt explicit definícióját, de nagy vonalakban a következőkről van szó: Az eseményeket és az objektumokat mint különálló ontológiai kategóriák elemeit meg kívánom különböztetni egymástól, de nem kívánom azt állítani, hogy ezek feltétlenül két különálló szemantikai típushoz is tartoznak. A *fajta*-t tehát lényegében ontológiai kategória értelemben használom, de nem feltétlenül a logikai reprezentációs nyelv ontológiájára vonatkozó fogalomként.

⁸¹ Ezekkel a körülírásokkal Dowty (1991) ún. tematikus protoszerepeire utalok.

könyvvel’, ugyanúgy, mint ahogy a fentebbi gondolatmenet alapján az a mondat, hogy *Beszálltam az autóba.*, sem jelent többet, mint hogy ’beszálltam az autóba’. **Sem az *elkezd* ige nem poliszém tehát, sem a *könyv* főnév, hanem pusztán arról van szó, hogy az *elkezd* ige jelentése, amennyiben nem specifikálja egy megfelelő vonzat, általános abban a tekintetben, hogy mi az az esemény, ami elkezdődik.** Ennek a paraméternek a **specifikálása** (azaz az adott elemzés szerint az egzisztenciális kvantor értelmezési tartományának a kijelölése) a mondat **kontextusa** alapján történik. Amennyiben a fenti speciális szituációkban használjuk az *elkezd* a *könyvet* kifejezést, a kontextusból többé-kevésbé világosan kiderül, hogy mit kezd az alany csinálni a könyvvel. Ha viszont a szűkebb kontextus nem szolgál felvilágosítással, akkor a tágabb értelemben vett kontextus (ti. azok az elképzelések a világról, amelyeken a beszélő és a hallgató osztoznak, az ún. „common ground”) alapján derül ki, hogy a könyveket rendszerint olvasni szoktuk.

Az itt kifejtett egzisztenciális kvantifikációs, általánosságra hivatkozó megközelítésre is van példa a szakirodalomban, így pl. Bierwisch (1983a), bár nem az *elkezd* ige kapcsán, de hasonló módon ábrázolja azt, hogy az igeik jelentése gyakran tartalmaz olyan eseményelemet, amelynek a tulajdonságai meghatározatlanok.⁸²

Az eddigi gondolatmenetbe kívánczik a következő megjegyzés: Pustejovsky-nak a kváliaszerkezeten alapuló javaslatával kapcsolatban az okozza az alapvető problémát, hogy a kváliaszerkezetet szigorúan lexikális tudásnak tekinti, és azt állítja, hogy a lexikális tudás elválasztható a világgal kapcsolatos általános, nem nyelvi természetű tudástól. Többször hangoztatja, így pl. Pustejovsky/Boguraev (1993)-ban és Pustejovsky (1995)-ben is, hogy megadhatók kritériumai annak, hogy mi tartozzon a lexikális-nyelvi és mi az egyéb jellegű tudások közé. Sajnos valójában még csak nem is utal rá sehol, hogy körülbelül milyen természetű kritériumokra kell gondolnunk, így a figyelmes olvasó nem szabadul attól a gondolatától, hogy csak blöfföl. Bár nem tekinthetők autentikus forrásnak, de Saint-Dizier és Viegas (1995) egy figyelemreméltó értelmezését közlik a kváliaszerkezetnek, ami talán nem áll messze Pustejovsky saját szándékától: azt írják, hogy a kváliaszerkepek (telikus, ágéntív stb. szerep) értékei nagy korpuszok átvizsgálása alapján nyerhetők automatikusan. Hasonlót sugall Ooi (1998) is. Bár ez hangzatos és ambíciózus vállalkozás, úgy gondolom, a szakirodalomban semmit nem találunk, ami optimizmusra adna okot e célkitűzés megvalósíthatóságát illetően.

Amellett, hogy tagadom, hogy az *elkezd* ige poliszém lenne, nem kívánom megkérdőjelezni Pustejovsky azon állítását, hogy polimorf kifejezésként viselkedik (Pustejovsky 1995), azaz hogy kategoriális grammatikai értelemben különféle szintaktikai-szemantikai típusú vonzatokkal állhat (ti. az angol *begin* esetében: 1. infinitívuszos szerkezet, 2. gerundiumos szerkezet és 3. esemény értelmezésű főnév). Amennyiben ez a szerkezeti variáció nem jár jelentésbeli eltérésekkel, azaz a *begin/elkezd* ige ugyanazt jelenti a különféle szerkezetekben, ezt úgy ragadhatjuk meg, hogy csupán az ige vagy a vonzat szorosabb értelemben vett szintaktikai-szemantikai típusa változik meg, a dekompozíciós szemantikai szerkezete viszont változatlan marad. A lexikálisan meghatározott típus megváltoztatása bevett gya-

⁸² L. az I.5. részt, továbbá Kiefer (2000) 5. fejezetét, különös tekintettel az 5.8. pontra.

korlat a formális szemantikai szakirodalomban, és különösen a kategoriális grammatika előszeretettel alkalmazza olyan szintaktikai jelenségek megragadására, ahol egy adott kifejezés látszólag változatlan jelentésben különféle típusú argumentumokkal kapcsolható össze (vö. pl. Partee/Rooth 1983, Hendriks 1993, Steedman 1993).

Bár Pustejovsky következetesen egybemossa ennek szorosabb értelemben vett a típus egyeztetésnek és az ontológiai fajta (sort) egyeztetésének az eszközét, a két eszköz valójában független egymástól (így Dölling 2001c jogosan kritizálja Pustejovsky pontatlanságát). Elfogadhatjuk pl., hogy hasznos leíró eszköz a típus egyeztetés, még akkor is, ha a Pustejovsky-féle, kváliaszerkezeten alapuló fajta egyeztetést valamilyen okból elutasítjuk (lényegében így jár el pl. Fodor/Lepore 1998 is). A fenti érvek nem az ennek megfelelően, szoros értelemben vett típus egyeztetés ellen szóltak, hanem csak a Pustejovsky által bevezetett, kváliaszerkezeten alapuló fajta egyeztetés ellen.

A kényszerített típus egyeztetés fogalmához kapcsolódó fenti gondolatmenet azt illusztrálja, hogy mennyire egymásra van utalva kölcsönösen az igei és a főnévi jelentések leírása. Ha egy elmélet egy jelenséget főnévi poliszémiaként ír le, alapvetően más lesz a véleménye az igék jelentéséről, mint ha abból indulna ki, hogy az igehez kapcsolódóan történik valamilyen jelentésvariáció. **A főnévi és az igei poliszémia témakörét tehát nem szemlélhetjük két világosan elválasztott témaként, hanem tisztában kell lennünk azzal, hogy az igei jelentés leírásának például következményei vannak arra nézve, hogy hol jelöljük ki a főnévi poliszémia határait.**

Hangsúlyozandó, hogy a fentiekben nem általánosságban akartam az ellen érvelni, hogy a kényszerített típus egyeztetés főnévi poliszémiával jár együtt, hanem a megjegyzéseim konkrétan az *elkezd* jellegű igés szerkezetek ilyen kezelésére vonatkoztak. A következő részben olyan eseteket is fogunk látni, amikor úgy vélem, a kényszerített típus egyeztetéssel együtt indokolt főnévi poliszémiát feltételezni.

Célom itt inkább (a főnévi és igei poliszémia összefüggésének az igazolása mellett) annak az általános megállapításnak az illusztrálása volt, hogy a poliszémia határainak kijelölése igen bizonytalan, igen finom különbségtételeken alapul, és ez végső soron felvetheti azt a kérdést is, hogy van-e egyáltalán alapunk bármikor is poliszémiáról beszélni.

II.3. A rendszeres poliszémia és a metonímia

Az előző két részben igyekeztem elhatárolni a poliszémia fogalmát két olyan jelenségcsoporttól, amelytől nehéz (vagy, amint a II.4. részben fogok utalni rá, esetleg lehetetlen is) megkülönböztetni, mégpedig egyrészt az egyetlen, általános jelentéstől, másrészt az egyetlen, határozatlan jelentéstől. Az alábbiakban azt a jelenséget fogom bemutatni és minél szélesebb körű magyar nyelvi anyagot felhasználva jellemezni, amelynek — amint ezt az I. fejezetben láthattuk — a poliszémiához való tartozását a mai szakirodalomban a legkevésbé vitatják. Ez a jelenség az ún. rendszeres poliszémia. Mielőtt megpróbálnánk pontosan meghatározni a rendszeres poliszémia fogalmát, nézzünk emlékeztetőül néhány példát, amelyek szemléltetik magát a jelenséget.

- Az edények, tartályok neveivel rendszerint meg tudjuk nevezni a bennük elférő mennyiséget, pl. a *tányér* szó elsődlegesen edényekre vonatkozik, de ha azt mondjuk, hogy *Két tányér levest ettem.*, akkor mennyiséget nevez meg. A *tányér* mellett így viselkedik még a *pohár*, a *hordó*, a *láda* stb.
- Az *-as/-es/-os/-ös* képzős számnevek többnyire egy számjegyet neveznek meg, de megfelelő értékű pénzért vagy bankjegyet is megnevezhetnek, pl. *Tudsz adni két százast?* Így viselkedik talán csupán az *egyes* kivételével az összes többi ilyen számnév is, pl. *ötös*, *húszas*, *tízezres*.
- Bármely olyan főnév, amely olyan tudományt, tudást vagy tevékenységet jelöl, amelyet oktatási intézményben szervezeten oktatnak, elsődleges értelmezésén kívül vonatkozhat az adott témájú tantárgyra is, valamint az adott témájú tantárgy egy tanórájára is. Pl. ha Dani azt mondja, hogy *Szeretem az angolt.*, ez igaz lehet akkor is, ha Dani ugyan egyáltalán nem szereti az angol nyelvet, de szereti az angolt mint tantárgyat, mert a tanító néni minden óra elején édességet oszt. A 'tanóra' értelmezésre példa a következő két mondat: *Holnap két irodalom lesz. Matematikán a másodfokú egyenletet vettük.*

A II.3. rész elsősorban azzal fog foglalkozni, hogy mely további típusai vannak még a rendszeres poliszémiának, és hogy ezeket hogyan lehet magyarázni, illetve ábrázolni.

Gondolatmenetemnek lényeges elemét képezi a rendszeres poliszémia minél explicitebb meghatározása. Lényeges, hogy a tanulmánynak ettől a pontjától kezdve az alábbi meghatározást fogom érvényesíteni, azaz (az I. fejezettel ellentétben) ténylegesen explicált fogalomként fogom kezelni a rendszeres poliszémiát. Céлом ezzel az, hogy minél koherensebben tudjam csoportosítani a megfigyelt jelenségeket, azaz eredményként olyan csoportokat kapjunk, amelyeknek az elemei egymáshoz lehetőleg minél hasonlóbb módon viselkednek. Ennek értelme pedig kézenfekvő módon az, hogy kijelöljük azokat a lényeges különbségtételeket, amelyekről a poliszémia bármely elméletének számot kell tudni adni.

Alapfogalmunk meghatározása első közelítésben a következőképpen történhet (az alábbi két tulajdonság szükséges feltételként fogható fel, nem állítom, hogy egyszersmind elégségesek is):

Rendszeres poliszémiának azt a jelenséget nevezzük, amikor $L_1, \dots, L_n$ ($n > 1$) lexémák adott A halmazára igaz, hogy

1. minden $L_n \in A$ lexéma jelentése valamilyen szempontból rokon a többiével (rendszerint kohiponima vagy hiponima-hiperonima viszonyban állnak egymással),⁸³
2. és bármely $L_n \in A$ lexémának van legalább két olyan olvasata (nevezzük ezeket L_n^1 és L_n^2 -nek), amelyekre igaz, hogy minden egyes $L_m \in A$ lexémának van olyan L_m^1, L_m^2 olvasata, amelyek ugyanúgy viszonyulnak egymáshoz, mint L_n^1, L_n^2 -höz. Ezt a kitételt **szemantikai rendszerességnek** nevezhetjük.

Az A halmaz tartalmát (intenzióját) rendszeres poliszémiatípusnak nevezem.⁸⁴

Informálisan megfogalmazva ez azt jelenti, hogy akkor beszélünk rendszeres poliszémiáról, ha **legalább két olyan lexéma van, amelyek rendelkeznek különálló olvasatokkal** (l. alább), és ezek körében meg tudunk különböztetni **legalább két olyan olvasattípust, amely mindegyik lexémánál visszatér**, más szóval a lexémáknak vannak **párhuzamos** olvasataik.

Az *olvasat*⁸⁵ kifejezést terminusként használom, amely a következőképpen explikálható: Az olvasat **egy lexéma konkrét értelmezéseinek olyan** (intuitívan meghatározott) **típusa**, amely

1. **nem magyarázható meg arra való hivatkozással, hogy a lexéma jelentése általános, illetve határozatlan;**
2. **létezését a lexémához kapcsolódó fogalom szerkezete motiválja, valamint bizonyos esetekben — ezzel együtt vagy önmagukban — általános, hagyományosan metonimikusnak mondott fogalmi műveletek is;**
3. **a többi olvasathoz annyira hasonló, hogy nem érezzük önálló jelentésnek, hanem csupán „jelentésváltozatnak”.**

⁸³ Hiponimának egy olyan szót nevezünk, amely által jelölt dolgok halmazát tartalmazza egy másik szó, ti. a hiperonima által jelölt dolgok halmaza. Ezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a hiponima a hiperonima alárendeltje. A *kutya* például az *állat* szó hiponimája, az *állat* pedig a *kutya* hiperonimája. Vö. Cruse (1986). Kohiponimáknak két vagy több olyan szót mondunk, amelyeknek van közös hiperonimája, azaz $L_1, \dots, L_n$ szavak akkor kohiponimák, ha van legalább egy olyan L' szó, amelyre igaz, hogy minden egyes L_m $1 \leq m \leq n$ szónak hiperonimája L' .

⁸⁴ Az „intenzió” terminust itt nem a szokásos formális logikai értelemben használom. A halmazhoz való tartozás feltételeit értem rajta, szemben a halmaz kiterjedésével (extenziójával), azaz elemeinek tételes felsorolásával. Ez a kitétel azt hivatott megragadni, hogy a rendszeres poliszémiatípusok nyitottak is lehetnek (ti. amennyiben termékenyek), azaz ha létrejön egy olyan új lexéma, amely eleget tesz egy A rendszeres poliszémiatípushoz való tartozás feltételeinek, akkor ez a lexéma is a poliszémiatípus elemévé válik.

⁸⁵ A szakirodalomban ritka, hogy egy szerző hangsúlyozza az olvasatok (mint leíró elméleti fogalom) feltételezésének szükségességét, és megpróbál érvelni is emellett. Erre tesz azonban kísérletet Cruse (1999, 2000b) (előbbi egyes részeit felhasználta Cruse 2000a: 114–7), akinek a megállapításaival zömében egyetértek. Cruse a *facet* („fazetta”) terminust használja az általam olvasatnak nevezett fogalomra.

Megjegyzések:

ad 1: A II.2. részben látott jelentésvariációk, amelyek a jelentés általánosságából vagy határozatlanságából adódnak, **nem minősülnek olvasatnak**. Az általánosság és a határozatlanság emellett az olvasatoknak is ugyanúgy tulajdonsága, mint a tovább nem bontott jelentéseknek. Így pl. ha azt mondom, hogy *ettem egy tányér levest*, ebben a *tányér* 'tányérnyi mennyiség' olvasatban szerepel. A *tányér* ebben az olvasatában (mint ahogy elsődlegesnek mondható 'edény' olvasatában is) általános jelentésű (bármely tányérnak mondható dologba férő mennyiséget megnevezhet, nemcsak egy bizonyos tányérba férőt), és egyszersmind határozatlan is (nem tudjuk meghúzni sem az alsó, sem a felső határát annak, hogy mekkora mennyiség fér egy tányérba). Az aktív zónákkal kapcsolatos jelentésvariációk szintén nem minősülnek külön olvasatnak, bár l. a II.4. részben az ezzel kapcsolatos megjegyzéseket.

Általában azt mondhatjuk, hogy különálló olvasatokat azáltal lehet a legkönnyebben felismerni, hogy a lexéma (egyazon jelentésében, l. a 3. ponthoz fűzött megjegyzést alább) a valóságnak teljesen különböző jellegű elemeire vonatkozhat, adott esetben egy tárgyra és egy mennyiségre. Könnyen belátható, hogy ezt sem az általánosság, sem a határozatlanság nem fedi le.

ad 2: Lássunk egy példát: Azt, hogy a *tányér*-nak van 'tányérnyi mennyiség' olvasata, motiválja az, hogy a tányérról alkotott fogalmunknak meghatározó eleme az a szempont, hogy a tányérban valamit tartani szoktunk. Ebben az esetben általános (azaz nem egyes fogalmakhoz, hanem a fogalomalkotás rendszerének egészéhez kötődő) fogalmi műveletek nem játszanak feltétlenül szerepet.

Szerepet játszanak azonban például a 'típus' olvasatoknál: *A tányért már az őskorban is használta az ember*. Itt nem konkrét tányérról van szó (és nem is tányérok bármekkora méretű halmazáról, pl. individuumok és szituációk fölötti generikus kvantifikációról⁸⁶), hanem valami általánosról, bizonyos értelemben a „tányérságról”.⁸⁷ Az ilyen 'típus' olvasatok az általános (azaz nem egyedi, vö. II.2.1. szakasz és Quine 1960) jelentésű főnevek rendkívül nagy hányadával képezhetők (talán az összessel is). Azt mondhatjuk tehát, hogy nem a tányér fogalmának valamely specifikus tulajdonsága motiválja ennek a 'típus' olvasatnak a létezését, hanem valamilyen általános kognitív vagy szemiotikai elv.

---

⁸⁶ A generikus kvantifikáció hasonló az univerzális kvantifikációhoz (azaz a *minden* számnévvel való kvantifikációhoz), de azzal ellentétben nem kimerítő, azaz megenged kivételeket (ami az *általában* határozószóval adható vissza), és a magyarban rendszerint a specifikus vonatkozású határozott leírással azonos a nyelvi kifejezése, pl. *A kakas reggelente kukorékol*. A generikusságának számottevő szakirodalma van, amelynek legbefolyásosabb összegzése Carlson/Pelletier (szerk., 1995). A generikus értelmezés nem szerepel mint olvasat a rendszeres poliszémia típusok alábbi listájában, mivel a jelek szerint pusztán számosság megadásáról van szó esetükben, magában a szó jelentésében nem történik változás.

⁸⁷ A helyzet valójában nem ennyire triviális, ti. bár általános állításról van szó, a tányérságot mint olyat nem lehet használni, hanem csak a tányért lehet. Arról tehát ennél jóval többet kellene mondani, hogy hogyan áll össze ennek a mondatnak a jelentése. Ezzel a kérdéssel azonban itt nem tudok foglalkozni.

Egy megjegyzés kívánczik a 2. feltételben szereplő azon kitételhez, hogy olyan jelentésváltozatot is olvasatnak tekinthetünk, amelyet **csupán általános fogalmi műveletek motiválnak**, a lexémához kapcsolódó fogalom viszont egyáltalán nem. Ez alapján olvasatnak minősülhetnek a metonímia olyan tisztá esetei is, mint a *sonkás szendvics* kifejezés előfordulásai 'személy' értelemben a fentebb már említett mondatokban, ti. a sonkás szendvics fogalma önmagában egyáltalán nem motiválja a 'személy' értelmezést, hanem ez a motiváció a vendéglői szituációból adódik. Ha úgy fogjuk fel (pl. Deane-hez hasonlóan, vö. I.3.4. szakasz), hogy ez a fajta metonímia egyfajta általános fogalmi műveletre vezethető vissza, felmerül a probléma, hogy el tudjuk-e választani, és el akarjuk-e egyáltalán választani a tiszta metonímiát pl. a 'típus' olvasatot előállító általános fogalmi műveletektől. Mindenesetre amennyiben a rendszeres poliszémiáról le szeretnénk választani a metonímiát, további elhatároló kritériumokra lesz szükségünk, l. alább a 4. megjegyzést és a II.3.4. szakaszt.

ad 3: Önálló jelentésnek egy szó olyan használatait nevezem, amelyekkel kapcsolatban úgy érzem, hogy önálló fogalmakhoz kapcsolódnak, és ezek a fogalmak nem hozhatók egymással összefüggésbe olyan módon, mint ahogy a 2. pont szerint az egy jelentéshez tartozó olvasatok összefüggésbe hozhatók egymással. **Azaz az egyik fogalom szerkezetéből vagy egyéb specifikus tulajdonságaiból nem adódik a másik fogalom, illetve nem találunk olyan általános fogalmi műveleteket sem, amelyek által az egyikből adódna a másik.**

Ez a kitétel megítélésem szerint a három említett közül a legproblematisabb. Megjelenik benne egy körköröség, ti. az önálló jelentést lényegében azzal definiálom, hogy nem olvasat, az olvasatot pedig azzal, hogy nem önálló jelentés. Emellett pedig rendkívül homályos is, és ez talán a súlyosabb probléma, csupa olyan fogalomra épít (jelentés, általános fogalmi műveletek stb.), amelyeket nem tudunk közvetlenül megfigyelni, sőt amelyek létezésére sincsen közvetlen bizonyítékunk. Mindemellett úgy gondolom, hogy a 3. feltétel mégis ésszerű, ugyanis bár rendkívül nehéz expliciten kifejteni, de van egy intuitív magja, amely számomra használhatónak és az elemzések során hasznosnak tűnik. Remélem, hogy az alábbiakból ki fog derülni, hogy hogyan gondolom elválaszthatónak az önálló jelentést az olvasattól.

Megjegyzendő még, hogy amint az általánosságot és a határozatlanságot az olvasathoz képest finomabb distinkciókat képviselő fogalomnak tartom (l. az 1. ponthoz fűzött megjegyzéseimet), ehhez hasonlóan gondolom el a jelentés és az olvasat egymáshoz való viszonyát. A lexéma egy-egy jelentése jelöli ki azt, hogy milyen olvasatai lehetnek a lexémának, másfelől pedig több olvasat együttesen ad ki egy jelentést. A jelentés és az olvasatok viszonyát egyfajta realizáció-viszonyként is elgondolhatjuk, azaz a lexéma–szóalak viszonyhoz vagy a fonéma–allofón viszonyhoz analóg módon. Az utóbbi analógiára a poliszémia definíciójával kapcsolatban van példa a szakirodalomban, l. az I.2. részt.

4. A fent említett három kritérium egy jelentésvariáció olvasat státuszának a szükséges feltételeit hivatott körvonalazni. Ezek a feltételek mindemellett lehet, hogy nem elégségesek ahhoz, hogy olvasat-fogalmunk a lehető leghasznosabb,

azaz elméleti szempontból legtermékenyebb legyen. Megfontolandó a listának egy negyedik feltétellel való kiegészítése, amely azt mondaná ki, hogy **olvasatnak csak olyan jelentésvariáció számít, amely a kontextustól viszonylag független**. Ezzel két dolgot lehetne kizárni: Egyrészt azt, hogy a valódi metonímiát is olvasatnak kelljen tekintenünk, vö. fentebb a 2. pontot. Másrészt pedig azt, hogy az olyan variáció is rendszeres poliszémiának minősüljön, amelyet pl. kényszerített típusegyeztetés indukál. Mindkét esetben ugyanis legalábbis valószínűsíthető, hogy a megjelenő értelmezés nem a szó (vagy a fogalmi rendszer) inherens tulajdonsága, hanem részben a kontextusból ered. Lássunk a kényszerített típusegyeztetésre egy releváns példát: a *Fellöktem a bort.* mondat értelmezése az, hogy 'fellöktem azt az edényt, amelyben bor van/volt'. A *bor* szónak azonban önmagában nincs 'edény' ('üveg', 'palack' stb.) értelmezése, hanem abból indulhatunk ki, hogy ezt a *fellök* ige kényszeríti ki. Ha mármint az ilyen eseteket rendszeres poliszémiának vesszük, ezáltal összemoszuk a kompozíció során előálló jelenségeket a lexikális tulajdonságokkal (ti. a tulajdonképpeni rendszeres poliszémiával), ami által értékes általánosításokat vezíthetünk el, így ez nem kívánatos. Más szemszögből nézve (ti. ha ragaszkodunk ahhoz, hogy a rendszeres poliszémia lexikális tulajdonság) az említett esetben az következne, hogy a rendszeres poliszémia parttalanná válik. Ugyanis egyrészt a kényszerített típusegyeztetés kétségkívül „rendszeres” jelenség a fenti értelemben, és így a rendszeres poliszémia szempontjából releváns lehet. Másrészt azonban ha a lexéma felől kiindulva próbálnánk megközelíteni, a lexéma összes potenciális kontextusát fel kellene térképezni, ami lehetetlen feladat, és a nyelvelsajátítás szempontjából nézve is teljesen implauzibilis.

Nem kézenfekvő azonban, hogy a szükséges feltételt pontosan hogyan fogalmazzuk meg, mivel bizonyos szempontból kontextuálisan kötött például az 'edény' – 'mennyiség' rendszeres poliszémiatípus 'mennyiség' olvasata is (pl. *egy tányér leves*), amely pedig lexikálisan motivált. Ezt a problémát itt nyitva kívánom hagyni, viszont az alábbi rendszerezésben csak olyan poliszémiatípusokat fogok ismertetni, amelyek kontextuálisan viszonylag függetlenek, azaz megítélésem szerint sem kényszerített típusegyeztetésre, sem más, a szójelentést manipuláló külső hatásra nem vezethetők vissza.

Megjegyzendő, hogy ezáltal szűkül a rendszeres poliszémiának a terjedelme az I. fejezetben érvényesítetthez képest. Több olyan jelenség kívül fog esni az így explikált rendszeres poliszémián, amit a szakirodalomban ez alatt a terminus alatt tárgyalnak, különösen az ún. konstrukciós poliszémia (I.7. rész) és a zárt referenciális poliszémiának (I.3.4. szakasz) legalábbis azon esetei, amelyeket inkább metonímiának kívánunk minősíteni, l. a II.3.4. szakaszt.

Fontos két további fogalmat is bevezetni, amelyekre az egyes típusok leírásánál gyakran fogok hivatkozni.

Termékenynek nevezem (a morfológiai termékenység analógiájára) az olyan poliszémiatípusokat, amelyek **szóállománya nem sorolható fel kimerítően**, mivel az a fogalmi viszony, amely motiválja az adott poliszémiatípusba tartozó szavak olvasatait, érvényesülni fog **bármely olyan újabb** (újonnan alkotott vagy

korábban még nem hallott) **szó esetében is, amelynek a jelentése kellőképpen hasonlít az eleve a típusba tartozó szavak jelentéséhez.**

E megfontolás alapján a poliszémiatípust tulajdonképpen szabályként is felfoghatjuk, amely egy szóhoz kapcsolódó adott fogalmi szerkezethez hozzárendel bizonyos számú lehetséges olvasatot. Ez a szabály a termékeny típusok esetében valódi szabálynak, nem termékeny típusok esetében pedig redundanciaszabálynak volna tekinthető.

Megjegyzendő, hogy az eddigiekből következik, hogy a termékeny és szemantikailag rendszeres poliszémiatípusok **előrejelezhetők** lesznek abban az értelemben, hogy amennyiben ismerjük az ilyen poliszémiatípusba kerülő újabb szó valamely olvasatát, pontosan meg fogjuk tudni mondani, hogy mi lesz a szó összes további releváns olvasata.

Említést érdemel, hogy a rendszeres (az ő szóhasználata szerint „szabályos”) poliszémia fogalmát elsőként bevezető Apresjan (1973) nem tekinti a rendszeres poliszémia velejárójának sem a termékenységet, sem pedig a fenti (viszonylag szigorú) értelemben vett szemantikai rendszerességet (és így értelemszerűen az előrejelezhetőséget sem). Így pl. rendszeres poliszémiatípusnak tekinti azt az oroszra jellemző jelentésvariációt, hogy egy szó jelenthet valamilyen nemzetiségű nőt és egy táncot is, pl. *vengerka* 'magyar nő', *lezginka* 'lezgin nő', vö. Apresjan (1973: 24). Bár velem lényegében azonos módon határozza meg, a gyakorlatban jóval tágabban értelmezi a rendszeres poliszémiát, amelybe így belesznek az általam alább, a II.5. részben pszeudorendszeresnek és kvázirendszeresnek címkézett jelenségek is. Úgy gondolom, hogy az eljárás részéről következtelen.

A termékenységhez mint azt korlátozó tényező kapcsolódik az **akadályozás** fogalma.⁸⁸ Akadályozásról mindenekelőtt morfológiai szabályok kapcsán beszélünk, amikor azt tapasztaljuk, hogy egy (egyébként termékeny) szabály egy szóra nem alkalmazható (kimenetét, azaz eredményét hibásnak érezzük), mert a szabály kimenetével (a létrejövő képzett vagy egyéb módon alkotott szóval) azonos jelentésű alak már önállóan lexikalizálódott a beszélő szótárában. A *szeret* igéből a termékeny *-ás/-és* képzővel például nem alkotható **szeretés* szó, mivel már létezik azzal azonos jelentésű *szeretet* szó.

A morfológiai akadályozásnak megfelelő korlátozások megfigyelhetők a rendszeres poliszémia kapcsán is: gyakran felvethető, hogy egy lexémát azért nem használunk olyan olvasatban, amelynek a létezésére egyébként a lexéma jelentése és egy megfelelő termékeny rendszeres poliszémiatípus alapján számítanánk, mert a szóban forgó potenciális olvasattal azonos értelemben már szerepel másik lexéma a beszélő szótárában.

Miután mind a *rendszeres poliszémia*, mind pedig a számára kulcsfontosságú *olvasat* fogalmát körüljártuk, az alábbiakban minél átfogóbb leltárját kívánom adni a magyar nyelvben megfigyelhető rendszeres poliszémiatípusoknak.⁸⁹ Elő-

⁸⁸ *Akadályozás*-nak fordítom Kiefer/Ladányi (2000) nyomán az angol nyelvű szakirodalomban használt *blocking* kifejezést.

⁸⁹ A magyarban megfigyelhető rendszeres poliszémiatípusok számbavétele során saját kutatásom mellett felhasználtam a Kiefer (2000) 5. fejezetében említett típusokat és Martinkó (2001) igen érdekes listáját.

ször a tisztán vagy döntően a lexémához kapcsolódó fogalom specifikus tulajdonságai által motivált típusokat sorolom fel („specifikus típusok”), majd azokat, amelyekben megítélésem szerint jelentős szerepet játszanak általános fogalmi műveletek is („általános típusok”). A felsorolás sorrendje e két csoporton belül teljesen esetleges, mivel (amint ki fog derülni) a típusok nemigen alkotnak összefüggő, jól tagolható rendszert.

Az egyes típusok leírása a következő rendszer szerint történik:

A típusnak adok egy sorszámot (pl. 1.12.), amelynek első tagja azt jelzi, hogy specifikus („1”) vagy általános („2”) típusról van-e szó. (Előbbieket a II.3.1., utóbbiakat a II.3.2. szakaszban sorolom fel.) Ezt követik a típusra jellemző olvasatok parafrázisai, amelyek a típus címkéjeként szerepelnek. Ezek a parafrázisok csupán a típusok azonosítását szolgálják, semmiféle elméleti jelentőségük nincs, így nem is törekedtem különösebben arra, hogy pontosan, félreérthetetlenül körülírják a szóban forgó olvasatokat.

A sorszámot és a parafrázisokat követi néhány olyan főnév felsorolása, amely az adott poliszémiatípusba esik (kérdőjellel jelöltem azokat a főneveket, amelyek besorolásával kapcsolatban nem egyértelműek az intuícióim), majd egy a típusba tartozó főnévvel alkotok példamondatokat, amelyek az egyes olvasatokat illusztrálják. Végül, amennyiben szükségesnek gondolom, megjegyzéseket fűzök a típushoz.

Az egyes típusok ismertetését követően összefoglalóan kommentálom őket, majd a II.3. rész végén kitérek a metonímia olyan eseteire, amelyek felfogásom szerint nem minősülnek poliszémiának.

A leltárba minden olyan szemantikai variációt felvettem, amelyről első pillantásra ésszerűen feltételezni tudom, hogy a fentebb meghatározott tulajdonságokkal rendelkező jelentésbeli variációról van szó. Nem vettem alá azonban minden egyes típust alaposabb vizsgálatnak, így előfordulhat, hogy ha jobban megnézzük, egyes típusokról vagy a típusoknál felsorolt egyes szavakról kiderül, hogy nem helyes ez a besorolásuk. A következő (II.4.) részben kitérek olyan esetekre, amelyek kapcsán mindenképpen felvethetőnek látok más magyarázatot is.

II.3.1. Specifikus poliszémiatípusok

1.1. 'elvont fogalom' – 'ennek konkrét megjelenési formája'

anyag, sebesség, súly, tömeg, tömegvonzás

- 'elvont fogalom': pl. az anyag mint fizikai vagy mint filozófiai fogalom (a szellem ellentétpárja)

Az anyag kiterjedéssel és tömeggel rendelkezik.

- 'ennek konkrét megjelenési formája': pl. egy tárgy anyaga

Milyen anyagból készült ez a szekrény?

Ennek a típusnak a körébe olyan szavak tartoznak, amelyek elsődlegesen valamely (közvetlenül vagy közvetetten) megfigyelhető dolgot vagy tulajdonságot jelölnek, és amelyek absztrakció által tudományos vagy filozófiai fogalmakká váltak. Ezeknek a konkrét jelenségekhez való kapcsolata igen áttételes, így érzé-

sem szerint nagyobb jelentéskülönbségről van szó, mint a típus-példány poliszémiánál (2.2. típus).

A típusba tartozás feltételeit nem tartom jól leírhatónak, így megkülönböztetésének az indokoltsága sem bizonyos.

1.2. ('nép' –) 'hozzá tartozó személy' – 'hozzá tartozó nyelv'

angol, finn, magyar, török

- 'nép'
A török bevette Budát.
- 'hozzá tartozó személy'
A konferenciára sok német is eljött.
- 'hozzá tartozó nyelv'
Az angol sokan beszélnek.

A 'nép' olvasat megkülönböztetendő egyrészt az azonos formájú melléknévtől (pl. *a német nép*), másrészt pedig a 'hozzá tartozó személy' olvasat generikus használatától (pl. *Az angol öt órákor teázik.*) Ez az olvasat úgy tűnik, csak bizonyos népnéveknél használható (nem jó az *iraki* szót 'az iraki nép'-ként értve az a mondat, hogy *Az iraki elfoglalta Kuvaitot.*), nem termékeny (azaz új népnévek nem rendelkeznek ezzel az olvasattal), és van egyfajta régies hangulata. Amennyiben ez a megítélés helytálló, a 'nép' olvasat nem tartozik hozzá ehhez a rendszeres poliszémiatípushoz.

A másik két olvasat azonban teljesen általánosnak és korlátlanul termékenynek mondható, minden népnév így viselkedik, kivételről nem tudok.

1.3. 'növény' – 'növény releváns része'

Ezen a poliszémiatípuson belül legalább négy csoportot különböztethetünk meg. Ez a különbségtétel nem tűnik a nyelvi leírás szempontjából relevánsnak, teljességgel nyelven kívüli tényezők határozzák meg, ti. hogy a növény mely része (termése, magja, gyökérgumója stb.) annyira fontos számunkra (mert étkezésre vagy egyéb célból használjuk) vagy annyira feltűnő (mert érdekes formájú, feltűnő színű stb.), hogy külön megnevezzük.

1.3.1. 'növény' – 'növény étkezésre felhasznált része'

áfonya, alma, articsóka, birsalma, borsó, bors, burgonya, búza, csemegekukorica, datolya, dinnye, dió, egres

- 'növény'
A kertben három sor borsó van.
- 'növény étkezésre felhasznált része'
A levesbe 20 deka borsót is kell tenni.

1.3.2. 'növény' – 'növény egyéb célra felhasznált része'

cukorrépa, dohány

1.3.3. 'növény' – 'növény (egyéb jellegű, fel nem használt) termése'

bodza, bojtortján, boróka, bogáncs

1.3.4. 'növény' – 'növény virága (a szárának a felhasználáshoz szükséges részével együtt)'

ciklámen, dália, gerbera, gyöngyvirág, kardvirág, liliom, orchidea, orgona, rózsza

Fontos leszögezni (bár nyilvánvaló) hogy az illető növénynek nem lehet bármely tetszőleges részét a növény nevével megnevezni. Az, hogy mely részt lehet így hívni, jórészt lexikalizálódottnak tekinthető. A poliszémiatípus mindazonáltal termékenynek tűnik, azaz ha a köztudatba kerül egy új gyümölcs, virág stb., az normális esetben be fog illeszkedni ebbe a típusba. Ha pl. nem tudjuk, hogy a kumkvat (egy kis, ránézésre mandarinhoz hasonló, de hosszúkas gyümölcs) milyen növényen terem és azt hogy hívják, de találkozunk egy olyan fával, amelyen kumkvatokat találunk, akkor teljesen természetesen fogjuk ezt a fát is *kumkvat*-nak hívni.

Az olvasatok közötti logikai viszony valójában fordított a fent megadotthoz képest, ti. rendszerint a gyümölcs (vagy a megfelelő egyéb felhasznált rész) az elsődleges olvasat és a növény a másodlagos.

A poliszémiatípusból kiesnek azok az egyébként szemantikailag beleillő szavak, amelyekben meg van határozva lexikálisan, hogy egész növényt jelölnek (pl. *bokor*, *cserje*, *fa*, *pálma* utótaggal), vagy pedig hogy növény részét jelölik (pl. *bogyó*, *levél* utótaggal; a *virág* utótag kivételt képez).

A 'növény' olvasat csak korlátozottan használható akkor, ha az illető növényre van másik, morfológiai komplex szavunk (pl. *almafa*, *datolyapálma*, *diófa* stb.). Ezekben az esetekben hétköznapi kontextusokban legalábbis nem természetes, de talán nem is lehetséges az egyszerű szóval megnevezni a növényt: ??*A ház előtt két dió áll.* ('két diófa' értelemben). Mezőgazdasági kontextusokban (pl. *A diót évente háromszor kell permetezni/metszeni. A kertben három sor dió van.*) ez a szokatlanság nem jelentkezik.

1.4. 'növény része' – 'ebből előállított ital'

Ebben a típusban két csoportot különíthetünk el, elválasztásuk a nyelvi leírás szempontjából kevésbé releváns, nyelven kívüli tényezők határozzák meg az egyes szavak közöttük való eloszlását.

1.4.1. 'gyümölcs' – 'ebből előállított szeszes ital'

barack, *cseresznye*, *vilmoskörte*

1.4.2. 'növény része' – 'ebből előállított ivólé'

alma, *ananász*, *barack*, *cseresznye*, *narancs*, *sárgarépa*, *szőlő*

Úgy tűnik, mindkét csoport olyan szavakból áll, amelyek tulajdonképpen egy hosszabb, összetett szó rövidítései, azaz a *cseresznye* szót a *cseresznyepálinka* helyett használjuk, a *sárgarépa* szót a *sárgarépalé* helyett. Az első csoportban az elhagyott utótag mindig a *pálinka*, az utóbbiban a *lé* vagy az *ital*. Olyan esetekben, amikor a pálinka neve nem tartalmazza a gyümölcs nevét, a megfelelő olvasat nem jelentkezik. Így pl. nem használatos az úzó *ánizs* elnevezése.

Úgy tűnik, az első csoport még ezen túlmenően is korlátozva van, kevésbé gyakori pálinkafajtákat nem szokás a gyümölcs nevével megnevezni (így a megfelelő olvasat nemigen jelentkezik pl. az *alma* vagy a *málna* szó esetében).

Mindkét csoport szavai csak akkor használhatók az 'ital' olvasatban, ha a kontextusból vagy a szituációból világos, hogy italról van szó. Egyik csoportban sem termékeny a poliszémiatípus abban az értelemben, mint az 1.3. poliszémiatípus: csak a megszokás teszi természetessé az egyes italoknak a gyümölcs nevével való

megnevezését, ritkább használat esetén többé-kevésbé idegenszerű (pl. *Kérsz egy pohár paradicsomot?*)

1.5. 'növény' – 'ilyen növények csoportja'

1.5.1. 'növény' – 'olyan terület, amely ilyen növényekkel van telepítve'

búza, dinnye, kukorica, szőlő

- 'olyan terület, amely ilyen növényekkel van telepítve'

Kimegyek a szőlőbe.

1.5.2. 'növény' – 'olyan terület, ahol sok ilyen növény áll egymás mellett'

csalán, fű, moha, nád

- 'olyan terület, ahol sok ilyen növény áll egymás mellett'

Kati elbújt a nádban. Ráfeküdtem a fűre.

Mindkét csoport termékenynek tűnik.

Az előbbi minden olyan területre alkalmazhatónak látszik, amelyen összefüggően egy bizonyos növény van telepítve (bár pl. a fák kivételt látszanak képezni, vö. ??*A cseresznye végében van egy kút.*; ezeknél a szó -s képzős változatának használata a természetes).

Az utóbbinál csak bizonyos növények tűnnek elfogadhatónak. A meghatározónak az tűnik, hogy a növények nagyon sűrűn nőjenek egymás mellett, és így összefüggő foltokat alkossanak. Vélhetően ezért nem jelentkezik a 'terület' olvasat fák nevéénél (pl. **Elbújtam a szomorúfűzben.*)

1.6. 'folyamat' – 'ezzel valamilyen kapcsolatban álló dolog'

A poliszémiatípus meghatározása így alighanem túlságosan általános, azonban megítélésem szerint ennél pontosabban nem határozható el. Azt ugyanis, hogy a (rendszerint) elsődleges 'folyamat' olvasat mellett mit jelent még az illető szó, a folyamat jellege határozza meg. Az alábbi durva alcsoportok különíthetők el, ezeknek azonban csak szemléltető szerepük van, nincs elméleti jelentőségük (azaz nincsenek pl. olyan nyelvi tulajdonságok, amelyek csak az egyik vagy másik csoport szavaira lennének érvényesek, arra viszont kivétel nélkül).

1.6.1. 'folyamat' – 'a folyamat által létrejövő dolog'

aláírás, alku?, asztalosmunka, átdolgozás, átfúródás, átköltés, bányaomlás, beidegződés, berakás 'intarzia', bérelszámolás, bevérzés, combnyaktörés, cseppfertőzés, csípés, csomagolás, csontfaragás, diaspóra, díszítés, döntés, duzzadás, ecsetvonás, égés, egyesülés, elbeszélés, elemzés, elnevezés, elrendezés, elszíneződés, eresztés, értékelés, értelmezés, fagyás, fafaragás, faragás, fejtés, feldolgozás, (film)felvétel, kiadás, nyelvvizsga

- 'folyamat'

A könyv kiadása nagyon sok pénzbe került.

- 'a folyamat által létrejövő dolog'

A könyv harmadik kiadása is elfogyott.

1.6.2. 'folyamat' – 'a folyamat által érintett/felhasznált dolgok összessége'
anyagfelhasználás, anyagmegtakarítás, áramfogyasztás, befizetés, beruházás, ebéd, erősítés, felajánlás

- 'folyamat'
Az ebéden jelen volt az összes barátunk.
- 'a folyamat által érintett/felhasznált dolgok összessége'
Az ebéd mindenkinek nagyon ízlett.

1.6.3. 'folyamat' – 'a folyamat közege'
ásatás, béremelés?, bérkövetelés?, beszélgetés, bevetés (kat.), bevezetés, botrány?, búcsú?, bunda 'bundázás', büntetés?, dokumentáció '1. dokumentálás folyamata, 2. olyan szöveg, amely dokumentál valamit', elképzelés?, előadás '1. az az esemény, hogy valamit előadnak, 2. szöveg, amelyet előadnak', előírás '1. szabály, 2. az az esemény, hogy valamit előírnak', előterjesztés, elszólás, építkezés, értesítés, fecsegés, fűtés, hirdetés, segítség, utánpótlás

- 'folyamat'
Az ásatás három hónapig tartott.
- 'a folyamat közege'
Az autópálya mentén sok ásatást láthatunk.

A csoportoknál megadott parafrázisok csupán megjelölésükre szolgálnak, és nem jellemzik helytállóan az egyes szavak olvasatait, valamint nem alkalmasak arra, hogy bármilyen további következtetést vonjunk le belőlük a csoportokra vonatkozóan.

A második csoportban nem bármilyen dologról van szó, amely érintve van a folyamatban, hanem a legszembe-tűnőbből. Így pl. az *ebéd* szó nem vonatkozhat az asztalokra, a terítőre vagy az evőeszközökre. Emellett nem pontos az sem, ha egyszerűen az esemény legszembe-tűnőbb érintettjéről beszélünk, mert ez azt sugallja, hogy a pontos olvasat függ attól, hogy adott szituációban mi a legszembe-tűnőbb. Ez azonban nem így van: egy olyan szituációban, ahol az ebédhez felhasznált evőeszközökről van szó, pl. ezek elmosogatásáról, az *ebéd* szó mégsem vonatkozhat az evőeszközökre: **Elmosogattad a tegnapi ebédet?* Ennek a ténynek a magyarázatára két lehetőség látszik a legkézenfekvőbbnek: vagy legalábbis részben lexikalizálódva van, hogy az egyes szavak pontosan milyen érintett dolgokra vonatkozhatnak nem 'folyamat' olvasatukban, vagy pedig az a fogalmi művelet, amely kiválasztja az egyes eseményekhez a legfeltűnőbb érintett résztvevők körét, valamilyen okból nem kontextusérzékeny. Annak eldöntése, hogy ezek közül melyik a helyes feltételezés, vagy hogy esetleg valami másról van szó, alaposabb vizsgálódást igényelne, így erre itt nem vállalkozom.⁹⁰

A „folyamat közege” kifejezést jobb híján választottam. Olyan dologra próbállok vele utalni, amely által realizálódik a folyamat, amely sem a felhasznált, sem a létrejött szereplők közé nem tartozik. Ez egyes esetekben bizonyos értelemben a helye és az eredménye is a folyamatnak (pl. *ásatás, dokumentáció*), máskor eszközének mondható (pl. *hirdetés*). Úgy gondolom, kevésbé volna termékeny ezeket

⁹⁰ Nem tudok arról sem, hogy a nominalizációval foglalkozó szakirodalomban alaposabban vizsgálták volna az -és jellegű képzések olvasatait. Egy komolyabb tanulmány kezdeményei megtalálhatók Kiefer (2000: 166-9)-ben.

az olvasatokat finomabban tagolt osztályok szerint csoportosítani, és igen valószínűtlennek tartom, hogy a harmadik csoportba sorolt szavak bármiféle természetes osztályt alkotnának.

A poliszémiatípus termékenynek tűnik, azaz egy újonnan alkotott vagy korábban általunk nem használt eseménynominalizációnak könnyedén és természetesen létre tudunk hozni nem 'folyamat' olvasatát, amelynek pontos jellegét a szóban forgó esemény jellege határozza meg. A már ismert szóanyagban belül azonban megfigyelhetők olyan anomáliák, amelyeket nehéz a megnevezett esemény jellegére visszavezetni, így ezek esetében arra lehet gyanakodni, hogy lexikalizálódás következményei. Így nem világos például, hogy az *étkezés* szónak miért csak 'folyamat' jelentése van, és miért nincs 'elfogyasztott étel' jelentése. Itt nemigen lehet akadályozásra sem gondolni, mivel ez a jelentés egyáltalán nem fejezhető ki egy szóval. Hasonlóképpen nem világos, hogy mi lehet az oka annak, hogy az *előadás* 'az a szöveg, amit elmondanak' olvasata létezik akkor, ha tudományos előadásról, pl. konferencia-előadásról van szó, nem áll rendelkezésre ellenben akkor, ha 'színházi előadás'-nak vagy 'koncert'-nek értjük a szót.

1.7. 'folyamat' – 'a folyamat által eredményezett állapot'

ájulás, álcázás, beltenyészet, beosztás, berakás 'ruha redőzete, haj formája', be-rendezkedés, besorolás, dauer, dőlés, edzés?, ellátás, elnyomás, elváltozás, felvés?, felépítés, felosztás

- 'folyamat'

Az árvíz áldozatainak élelmiszerrel való ellátásában a hadsereg is segédkezett.

- 'folyamat által eredményezett állapot'

A gyógyszerellátás a közelmúltban jelentősen javult.

Gyakran csak meglehetősen önkényesen lehet eldönteni, hogy egy adott jelentésvariáció ebbe a poliszémiatípusba tartozik-e vagy az 1.6.1.-be, így lehet, hogy az 1.6. és az 1.7. csoport között nincs is értelme a különbségtételnek. Ezt eldönteni valószínűleg csak úgy lehetne, ha sikerülne lokalizálni a variációk forrását az egyes szavak esetében, azaz ha fel sikerülne tájni, hogy a szóban forgó folyamat hogyan határozza meg azt, hogy mely „szereplője” nevezhető meg a folyamatot jelölő ige nominalizációjával.

Egyes szavaknak a nem 'folyamat' olvasata ebben a csoportban olyan mértékben specializálódott lexikalizálódás által, hogy itt már nem beszélhetünk a poliszémiatípus érvényesüléséről, hanem legalábbis erőteljesen a nem rendszeres poliszémia felé mutató jelenséggel állunk szemben. A *beosztás* szó ('folyamat' olvasata mellett) általános 'állapot' olvasat helyett ennél speciálisabb, 'rang' olvasattal rendelkezik, ami pl. a következő szembenálláshoz vezet:

A tanszékevezető a demonstrátorok könyvtári munkára való beosztása mellett döntött.

??A demonstrátorok örültek az új beosztásuknak. 'annak, hogy könyvtári munkára osztották be őket'

1.8. 'esemény/tevékenység' – 'azok összessége, akik hozzá kapcsolódnak'

1.8.1. 'esemény/tevékenység' – 'azok összessége, akik részt vesznek benne'

díszőrség, ellenállás, értekezlet, expedíció, konferencia, közgyűlés

- 'esemény'

A konferencia három napon át tartott.

- 'azok összessége, akik részt vesznek benne'

A konferencia határozatot hozott a szennyező anyagok kibocsátásának csökkentéséről.

1.8.2. 'esemény' – 'azok összessége, akiket ez az esemény érintett'

emigráció, diaszpóra

Az 'emberek összessége' olvasat nem egyszerűen többes számú individuumot (azaz a résztvevők összegét) jelöli, hanem csoportot,⁹¹ így (legalábbis további módosító elemek, mint pl. az *egész* jelző nélkül) más dolgok predikálhatók róla, mint az egyes résztvevőkről, pl.

*A konferenciát az Astoriában szállásolták el.

A poliszémiatípus termékenynek tűnik, a variáció messzemenően szabályos.

1.9. 'folyamat' – 'erre szolgáló hely'

betegfelvétel, borkimérés, ügyelet

Ez a poliszémiatípus aránylag korlátozott, kevésbé termékeny, a 'hely' olvasat lexikalizálódva van. Ez azzal magyarázható, hogy bár az itt érvényesülő fogalmi művelet (az eseményhez annak a helyét rendeljük) természetes, az eseményhez tartozó helyet megjelölő szavak alkotásának igen termékeny módja azonban az -*ó/-ő* képzés (pl. *autómosó, öltöző, üvegviszaváltó, váró*). Így a típus korlátozott voltát akadályozásra vezethetjük vissza.

1.10. 'folyamat/esemény/állapot' – 'ennek ideje'

diákság, diploma, életbelépés, óra 'tanóra'

Bármely főnév, amely folyamatra, eseményre vagy állapotra vonatkozik, alkalmas arra, hogy megnevezze az adott folyamat időpontját vagy időtartamát. Lényegtelen ebben a tekintetben az, hogy a főnév eleve eseményre utal, pl.

Érettségi után az egyetemen tanult tovább.

vagy a szónak önmagában nincs esemény olvasata, hanem az csupán kényszerített típusegyeztetés következménye, pl.

A bolt után gyere be értem az autóval, és vigyél haza!

Ebben az utóbbi esetben a *bolt után* értelmezése kb. 'miután végeztél a bolttal kapcsolatban azzal, amit el akarsz intézni'. Ez a leghétköznapiabb szituációban alighanem annyit tesz, hogy 'miután végeztél a bevásárlással', azonban mint a kényszerített típusegyeztetés fentebb említett eseteiben, itt is a kontextus határozza meg, hogy mi a specifikált értelmezés. Abban az esetben például, ha a megszólított adóellenőr, és azért megy a boltba, hogy a számlákat ellenőrizze, az értelmezés az lesz, hogy 'miután végeztél a bolt ellenőrzésével'.

Ez a poliszémiatípus teljes mértékben termékenynek tűnik, ezért nem sorolok fel rá további példákat. Vannak azonban olyan főnevek is, amelyek rendszerint

⁹¹ Erről a különbségtételről l. Landman (1989)-et, valamint az ott tárgyalt szakirodalmat.

használatosak valamilyen speciálisabb 'esemény ideje' olvasatban, olyannyira, hogy ez érzésem szerint lexikalizálódott is. Az első és második csoport ilyeneket tartalmaz.

A harmadik csoportban szereplő szavak a második csoportban felsoroltakhoz hasonlóan viselkednek, azzal a különbséggel, hogy itt a megnevezett folyamat jellegénél fogva le tud zajlani az a fogalmi művelet is, amely létrehozza az 1.6. típusban említett 'folyamat eredménye' olvasatot. A harmadik csoport tehát mind az 1.10., mind az 1.6. típusba beletartozik.

1.10.1. 'folyamat' – 'kijelölt ideje'

becsengetés, beteglátogatás, etetés, nyitás, takarodó, ügyfélfogadás, zárás

1.10.2. 'folyamat/esemény/állapot' – 'időszak, amelyre ez jellemző'

bőjt, dürgés, infláció, konjunktúra

1.10.3. 'esemény' – 'időszaka' – 'ennek eredménye (dolgok összessége)'

aratás, szüret

1.11. 'érzékszerv' – 'ennek használata'

látás, hallás, ízlelés, tapintás

- 'érzékszerv'

A megfázás miatt rossz a hallásom.

- 'ennek használata'

Péter hallás alapján írta le a szavakat.

1.12. 'szervek azonos funkciót ellátó csoportja' – 'funkciójuk'

kiválasztás, légzés, vérkeringés

- 'szervek azonos funkciót ellátó csoportja'

Mihály bácsinak rossz a vérkeringése.

- 'funkciójuk'

A vérkeringés juttatja el az oxigént a sejtekhez.

1.13. 'hely' – 'benne letöltendő büntetés'

börtön, fegyház, fogda, magánzárka

- 'hely'

A börtön mellett van a Cella bár.

- 'hozza kapcsolódó büntetés'

Tamás két év börtönt kapott.

Az utóbbi olvasat erősen kontextuálisan kötött, vö. ??*Tamás hosszú börtönt kapott, de: Tamást megviselte a hosszú börtön.* Ezért talán helyesebb volna ennek kapcsán idiomatikus kifejezésekről beszélni, mint az ebbe a csoportba tartozó szavak 'büntetés' olvasatáról.

1.14. 'szín' – 'olyan személy, akire ez a szín jellemző'

1.14.1. 'szín' – 'ilyen színű hajú személy'

barna, fekete, szőke, vörös

1.14.2. 'szín' – 'ilyen bőrszínű személy'

fehér, fekete, kreol, sárga

1.14.3. 'szín' – 'olyan személy, aki az e szín által jelképezett politikai párthoz vagy mozgalomhoz tartozik'

barna, fehér, vörös, zöld

Az első csoport úgy tűnik, nem termékeny, és nem is állhat minden hajszínnel, vö. *Egy ősz / *Egy lila keresett. A harmadik csoport ezzel szemben könnyedén bővíthetőnek tűnik (pl. Zénó tipikus narancssárga).

1.15. 'szín' – 'ilyen színű festék'

barna, piros, sárga

- 'szín'
A kék a kedvenc színem.
- 'ilyen színű festék'
Adj egy vödör kéket.

1.16. 'intézmény (pl. szervezet)' – 'hozzá tartozó emberek összessége'

céh, egyesület, klub, kormány, önképzőkör, párt

- 'szervezet'
Egyesületünk célja a hagyományok ápolása.
- 'hozzá tartozó emberek összessége'
Az egyesület szerda délutánonként szokott találkozni.

A típus messzemenően termékeny. A két olvasat szembenállását úgy is felfoghatjuk, hogy az első esetben csoportról, a másodikban többes számú individuumról van szó. Az utóbbi használat gyakran természetesebben hangzik az *egész* jelzővel együtt, mint nélküle, esetleg bizonyos kontextusokban csak az *egész* jelzővel együtt jelentkezhetsz. Így pl. az *Az egyesület jóváhagyta a következő évi költségvetést.* mondatban az *egyesület* az egyesületre mint absztrakt személyre (azaz a csoportra) vonatkozik, míg *Az egész egyesület jóváhagyta a következő évi költségvetést.* mondatban az egyes tagokra.

Az, hogy egy főnév ebbe a poliszémiatípusba tartozik-e vagy az 1.17.-be, első sorban attól függ, hogy az az intézmény, amelyre vonatkozik, köthető-e egy bizonyos (szék)helyhez (azaz nyelven kívüli tényezőktől). Amennyiben igen, a szó rendszerint az 1.17. poliszémiatípus szerint viselkedik. Ezt azonban egyes esetekben megakadályozhatja az, ha a megfelelő hely valamely más szóval lexikalizálódott. Talán ezért nem használható a *párt* szó 'pártszékház' értelemben (vö. *Kigyulladt a párt.).⁹²

⁹² Elképzelhető azonban az is, hogy ebben az esetben arról van szó, hogy a párt nem egyszerűen 'intézmény' – 'intézmény helye' viszonyban áll a székházával, hanem valamilyen ennél bonyolultabb fogalmaink vannak erről a viszonyról. Erre utal az a tény, hogy nem sokkal helyesebb a *párt épületéről* sem beszélni 'pártszékház' értelemben (hanem legfeljebb 'a párt tulajdonában lévő épület' értelemben).

1.17. 'intézmény' – 'épület/munkahely' – 'intézményhez tartozó személyek összessége'

bíróság, biztosító, bölcsőde, egyetem, iskola, klinika, könyvtár, művelődési ház, posta, színház, tanszék, vállalat

- 'intézmény'

A tanszéknek nyolc alkalmazottja van.

- 'munkahely'

A néprajz tanszék a második emeleten van a bal oldali folyosó végén.

- 'intézményhez tartozó személyek összessége'

A tanszék a hétvégén kirándulni ment.

Ez a típus is messzemenően termékeny. Tulajdonképpen a felsorolt három olvasat közül elég lett volna az első kettőt megnevezni itt, a harmadik a 'vállalat/intézmény' olvasat alapján már adódik az 1.16. poliszémiatípusból. Az, hogy a 'hely' olvasat pontosan milyen helyre vonatkozik, azaz egy épületre, egy épület valamely részére vagy szobájára, egész épületegyüttesre vagy valami egyébre, ez a megnevezett konkrét intézmény specifikus tulajdonságaitól függ.

Néhány ide tartozó példa kapcsán megfigyelhető, hogy a 'személyek összessége' olvasattal kapcsolatban kontextustól függően finomabb (az aktív zónákra emlékeztető) jelentésvariáció is jelentkezhet abban az esetben, ha az intézményhez tartozó személyek nem homogén szerepűek, hanem különböző funkciót látnak el az intézményen belül. Így pl. az *Az iskola kirándulni ment.* mondatban az *iskola* vonatkozhat csak a tanárookra, csak a diákokra vagy ezek tetszőleges kombinációjára (ellenben rendszerint nem vonatkozik az iskolában dolgozó más alkalmazottakra, pl. a portásra, a titkárnőre vagy az iskolaorvosra). Az, hogy a személyek pontosan mely köre nevezhető meg (és mennyire differenciáltan) a főnévvel különböző kontextusokban, a jelek szerint elsősorban a szóban forgó fogalom szerkezetétől függ.

1.18. 'hely' – 'vele kapcsolatos személyek összessége'

1.18.1. 'hely' – 'ott tartózkodó személyek összessége'

auditórium, autóbusz, diszkó, nézőtér, szoba, uszoda

1.18.2. 'hely' – 'oda tartozó személyek összessége'

cigánysor, falu, iroda, kórterem, lakás, szoba, város

- 'hely'

A 12-es szoba ajtaja a 13-asétól balra esik.

- 'ott tartózkodó vagy oda tartozó személyek összessége'

A 12-es szoba együtt szokott ebédelni.

Ez a típus igen termékeny az olyan helyeket jelölő főnevek körében, amelyeknek az a funkciója, hogy ott emberek tartózkodnak, élnek vagy valamit csinálnak. Ezen belül aránylag világosan elkülönülni látszik két csoport.

Az elsőt olyan helyek nevei alkotják, amelyekben emberek ideiglenesen szoktak tartózkodni, és amelyet emberek különböző csoportjai szoktak (egymást váltva) igénybe venni. Ennek következtében pl. nincs értelme azt mondani általában, hogy egy busz utasai rendszeresen és csoportként ahhoz a buszhoz tartoznak. Így

a főnév nem is igen vonatkozhatna másokra, mint az éppen ott tartózkodó személyek összességére.⁹³

A második csoport olyan helyek elnevezéseit öleli fel, amelyeken bizonyos személyek rendszeresen vagy huzamosabb ideig tartózkodnak. Ilyen pl. egy lakás vagy egy munkahely, de nem ilyen általában egy váró vagy egy villamos.

Sem az 1.17. típusban szereplő, sem pedig az 1.18.2. csoportban szereplő szavak nem engedik meg többnyire az 'ott tartózkodó személyek összessége' olvasatot. Ennek oka talán az lehet, hogy a mentális feldolgozás számára jóval feltűnőbb a vállalatához, intézményhez vagy helyhez tartósan kötődő személyek (alkalmazottak, lakók stb.) köre, mint az ott éppen tartózkodóké (pl. az ügyfeleké vagy látogatóké).

A két csoport nincs élesen elválasztva egymástól, a határuk messzemenően átjárható. Vannak olyan szavak (mint pl. a *szoba*), amelyek mindkét nem 'hely' olvasatot megengedik. Úgy tűnik, a döntő tényező ezzel kapcsolatban az, hogy mennyire alkalmas adott esetben egy tartós csoport meghatározására a szóban forgó hely (azaz a nyelven kívüli valóság tényei és ezek feldolgozása az elménk által). Az tehát, hogy egy főnevet a helyen éppen tartózkodó vagy a helyhez tartozó személyek összességként értelmezzük, nem is annyira a főnév szótári ábrázolásától függ, hanem inkább a főnév vonatkozásával kapcsolatos általános háttérismeretektől. Ezek a háttérismeretek azt mondják nekünk például, hogy egy busz utasai (és vezetője) állandóan cserélődnek, így nincs értelme a *busz* szóval a buszról már leszállt személyek csoportját megnevezni. Amennyiben viszont egy olyan szituációval van dolgunk, hogy egy turistacsoport buszokkal megy üdülni, mindig ugyanazok a személyek ülnek a buszokban, és az egyes buszok utasai együtt maradnak az utazás állomásain is, akkor minden további nélkül lehet azt mondani, hogy *A második busz eltévedt és késett két órát.* abban az értelemben, hogy a busz maga ugyan el sem mozdult a parkolóból, de az utasai tévedtek el és késtek.

A két nem 'hely' olvasat az olyan főnevek esetében, amelyek mindkettőt megengedik, többértelműséghez is vezethet. Az a mondat pl., hogy *Az egész konditerem szurkolt Nórának.* jelentheti azt, hogy mindenki, aki éppen ott tartózkodott, szurkolt Nórának, de azt is, hogy mindazok szurkoltak neki, akik rendszeres látogatói a konditeremnek (és így egyfajta társaságot alkotnak).

1.19. 'feladatkör/tevékenység' – 'hivatal/intézmény, amely ezt végzi'
adminisztráció, anyagbeszerzés, árufeladás, érdekképviselés, pénzügy, ügyfélszolgálat

A típusba tartozó főnevek a 'hivatal/intézmény' olvasat révén az 1.17. típus érvényességi körébe is beleesnek, így az arra jellemző olvasatokat is mutatják.

---

⁹³ A „személyek összessége” (a fentebb bevezetett különbségtétel szerint) mindkét csoport esetében normális esetben többes számú individuumot jelent, nem pedig csoportot, bár adódhatnak kivételek egyes kontextusokban.

1.20. 'emberi tulajdonság' – 'ennek megfelelő cselekedet'

alattomoság, aljasság, balgaság, bohóság, bujaság, csalárdság, csintalanság, embertelenség, éretlenség, erkölcstelenség, esztelenség, felelőtlenség, kíméletlenség, szívesség

- 'tulajdonság'

János éretlensége meglepte a tanárait.

- 'ennek megfelelő cselekedet'

Éretlenség volt rajzszöveget rakni a tanár székére.

1.20.1. 'emberi tulajdonság' – 'ennek megfelelő cselekedet' – 'ennek megfelelő megnyilatkozás'

bárgyúság, bolondság, bölcsesség, durvaság, kedvesség, okosság, ostobaság

- 'ennek megfelelő megnyilatkozás'

János egész este bárgyúságokat beszélt.

Az 1.20. típusba tartozó főnevek olyan tulajdonságokat jelölnek, amelyekkel embertársaink magatartását, tetteit minősítjük többnyire negatívan vagy (ritkábban, és részben kevésbé természetesen) pozitívan.⁹⁴ A típus ezek körében természetesen tűnik (pl. a képezhető *juppiság* szó egészen természetesen használható lenne 'cselekedet' olvasatban is), bár valamilyen okból csak a -ság/-ség képzős főnevek körére korlátozódik. A jelentésükben a felsoroltakhoz hasonló *agresszivitás* vagy *empátia* szavak például nem fordulnak elő 'cselekedet' olvasattal.

Az 1.20.1. altípus (amelybe többnyire a szellemi képességekre vonatkozó értékelő tulajdonságok tartoznak) a két olvasaton túlmenően egy harmadikkal is rendelkezik. Ez a harmadik olvasat talán azonosítható az 1.21. típus 'ilyen tulajdonsággal rendelkező dolog' olvasatával. Ebben az esetben az 1.20.1. az 1.20. és az 1.21. csoportok metszetét képezné.

1.21. 'tulajdonság' – 'ilyen tulajdonsággal rendelkező dolog/személy/megnyilatkozás stb.'

csekélység, csúfság, drágaság, édesség, előkelőség, érdekesség, érték, értelmetlenség, fehérség, feketeség, szépség, tehetség

- 'tulajdonság'

A festmény szépsége lenyűgözte a látogatókat.

- 'ilyen tulajdonsággal rendelkező személy'

Gabriella igazi klasszikus szépség.

Egyes főnevek esetében a 'dolog' olvasatnak egy többé-kevésbé speciálisabb változata lexikalizálódott, mint ami várható lenne a szó jelentése alapján. Az *édesség* pl. nem vonatkozhat bármilyen édes ízű dologra (pl. kockacukorra és üdítőitalra nem), hanem csak a nyalánságnak mondható ételekre. Ezek a főnevek

⁹⁴ A pozitív értelmű szavak (*bölcsesség, okosság* stb.) elfogadhatósága 'cselekedet' értelemben kétséges, vö. ??*Bölcsesség volt lemondani erről a vállalkozásról.*, illetve amennyiben ezeket nem is érezzük rossznak, ironikus értelmezést rendelünk hozzájuk. Ehhez járul azonban rendszerint egy erősítő jelző is (pl. *Nagy bölcsesség volt...*). Köszönöm Kocsány Piroskának, hogy erre felhívta a figyelmemet.

A 'megnyilatkozás' olvasatban megítélésem szerint szó szerinti értelemben is jól használhatók ezek a szavak, bár itt is gyakori az ironikus használat.

erőteljesen a nem rendszeres poliszémia felé mozdultak el. Mindazonáltal a típus maga termékeny.

1.22. 'elvont fogalom/tulajdonság' – 'helyzet, amelyet ez jellemez'

drágaság, háborúság, káosz

- 'tulajdonság'
Judit sokat bosszankodott a teremfoglalás drágasága miatt.
- 'helyzet'
Angliában nagy a drágaság.

1.23. 'érzés' – 'dolog, amely ezt kelti vagy amelyhez ez kapcsolódik'

borzalom, bosszúság, büszkeség, dilemma, szerelem (birtokos személyragos alakok)

- 'érzés'
Nikolettet büszkeséggel töltötte el, hogy sikeresen megoldotta a problémát.
- 'ezt keltő dolog'
Ez a szobor városunk büszkesége.

1.24. 'elvont fogalom' – 'ennek egy esete'

bűn, egyenlőség, egyenlőtlenség, egység, élet, szerencse

- 'elvont fogalom'
A szerencse mindig annak kedvez, aki nem érdemli meg.
- 'ennek egy esete'
Mariannak nagy szerencséje volt.

Nem egészen világos, hogy indokolt-e ezeket a szavakat elválasztani egyfelől az 1.1. típustól, másfelől a szokásos típus-példány poliszémiatípustól (2.2.). Míg az 1.1. típusban tulajdonságok szerepelnek, itt események vagy jelenségek, így legalábbis külön csoportként lehet ezeket a szavakat említeni. A felsorolt példák olvasatai megítélésem szerint típus-példány viszonyban állnak egymással, de mivel a jelek szerint ezeknél az 1.1.-hez hasonlóan lexikalizálódva van a 'típus' olvasat, és a szokásosnál gyakrabban használatos, érdemes őket külön is megemlíteni.

1.25. ('tudomány/tevékenység/ismeretanyag' –) 'tantárgy' – 'ennek egy órája'

állattan, biológia, nyelvtan, számvitel, testnevelés, technika, történelem

- 'tudomány'
A biológia kiemelkedő alakjai is kapnak Nobel-díjat.
- 'tantárgy'
Mónika biológiából mindig ötöst kap.
- 'ennek egy órája'
Biológián ma a földigilisztát tanultuk.

Ez a típus teljesen termékeny az azon tudásrendszereket jelölő főnevek körében, amelyeket bármilyen oktatási szinten iskolában oktatnak. Számos ilyen tantárggyal kapcsolatban kialakultak azonban becenevek is, amelyek a tantárgyat magát jelölhetik ugyan, de az a tudásrendszer, amelyet a tantárgy közvetít, nem,

pl. *biosz, tesi* stb. Ezeknek a szavaknak az esetében csupán a 'tantárgy' és 'órája' olvasatokat találjuk.

1.26. 'tudomány' – 'olyan intézmény (pl. egyetemi tanszék), ahol ezzel a tudománnyal foglalkoznak'

csillagászat, matematika, nyelvészet

- 'intézmény'

Halász professzor a matematikán dolgozik.

Az előbbihez hasonlóan ez a típus is teljesen termékeny. Mint az 1.4. példa esetében, az 'intézmény' olvasatok megjelenésének a motivációja alighanem itt is csupán a tömörebb kifejezőmód, és nem valamely mélyebb fogalmi művelet érvényesülése (azazhogy például a tudomány és művelésének helye nem válna el élesen a gondolkodásunkban).

1.27. 'tudomány' – 'azok a viszonyok, amelyeket a tudomány vizsgál'

akusztika, dialektika, dinamika, elektronika, etimológia, fizika, földrajz, kémia, logika, logisztika, nyelvtan

- 'viszonyok'

Ennek a teremnek igen jó az akusztikája.

Ez a típus is termékenynek tűnik, bár bizonyos korlátozások érvényesülnek. Így pl. a *tudomány* és a *gyógyászat* utótagú főnevek nemigen szoktak 'viszonyok' olvasatban szerepelni (szemben az azonos etimológiai jelentésű *-lógia* utótagú főnevekkel), mint ahogy az *-ászat/-észet* végűek sem. Alighanem lexikalizálódási folyamatok hatására gyanakodhatunk ezekkel kapcsolatban.

1.28. 'tudomány' – 'a tudomány elvei alapján előállított dolog'

etimológia, meteorológia 'időjárásjelentés/előrejelzés', nyelvtan, statisztika, történelem

- 'dolog'

Nóra bűnözési statisztikát készít.

A típust bővíthetőnek gondolom, de alighanem általában az határozza meg egy főnév ide tartozását, hogy használatos-e, lexikalizálódott-e 'a tudomány elvei alapján előállított dolog' olvasata. Az 1.27. csoportban említett lexikai jellegű korlátozások itt is megfigyelhetők, pontos eloszlásuk nem világos.

1.29. 'orvosi tudomány' – 'olyan klinika, kórházi osztály stb., ahol az ennek körébe tartozó betegségeket kezelik'

belgyógyászat, fogászat, onkológia, radiológia, sebészet

A típus teljesen termékeny. A 'klinika/osztály stb.' olvasat tulajdonképpen 'intézmény' olvasat, amely által a főnév automatikusan beleesik az 1.17. típus érvényességi körébe is.

1.30. 'gyűjtemény' – 'ennek helye'

ásványtár, gyűjtemény, katalógus 'könyvtári k.', könyvtár

A típus termékeny. Amennyiben a nyelven kívüli valóságban az illető gyűjteménnyel külön intézmény foglalkozik, a főnév egyszersmind az 1.17. típusra jellemző olvasatokat is mutatja.

1.31. 'ideológia/világnézet' – 'ezen alapuló mozgalom'

ateizmus, avantgardizmus, feminizmus, kommunizmus, liberalizmus, maoizmus

- 'ideológia'
A feminizmus szerint a nők egyenjogúak a férfiakkal.
- 'ezen alapuló mozgalom'
A feminizmusnak egyre több nemzetközi intézménye van.

1.32. 'gazdasági/társadalmi tanok' – 'ezeken alapuló gazdasági/társadalmi rendszer'

kapitalizmus, kommunizmus, szocializmus

- 'tanok'
A kommunizmus a javak központi elosztását vallja.
- 'gazdasági rendszer'
A 20-as évek Szovjetuniójában a kommunizmus torz formája alakult ki.

1.33. 'tiszttség (fajtája)' – 'amit ilyen tisztsegű ember vezet'

1.33.1. 'tiszttség (fajtája)' – 'olyan államforma, amelyet ilyen tisztsegű személy vezet'

cárság, császárság, fejedelemség, királyság, principátus

1.33.2. 'tisztőség (fajtája)' – 'olyan egység/terület, amely ilyen tisztsegű személy alá tartozik'

bánság, elöljáróság, érsekség, fejedelemség

1.33.3. 'tisztőség (fajtája)' – 'hivatal, amelyet ilyen tisztsegű személy vezet' – 'egység/terület, amely ilyen tisztsegű személy alá tartozik'

elnökség, igazgatóság, parancsnokság

- 'tisztőség'
Krisztiánt fárasztja az igazgatóság, de kihívásnak is érzi.
- 'hivatal'
Az igazgatóság telefonált.
- 'egység'
A vállalat megyei igazgatósága tavaly 25 millió hasznót termelt.

A típus a -ság/-ség képzős tisztsegnevek körében teljesen termékenynek tűnik.

Az említett három csoport között lényegi különbségek nincsenek. Az, hogy a megfelelő tisztseg államformát vagy egységet/területet stb. vezet, egyedül a nyelven kívüli valóság tényeitől függ. A 'hivatal' olvasat megléte vagy hiánya is egyedül attól látszik függeni, hogy a szóban forgó tisztsegű személy alá adott esetben van-e rendelve olyan hivatal, amely az illető egység/terület adminisztrációját végzi.

1.34. 'uralmi forma/államforma' – 'ilyen államformájú állam'

autokrácia, cárság, császárság, demokrácia, diktatúra, fejedelemség, királyság, monarchia, oligarchia, teokrácia

- 'uralmi forma/államforma'

A királyság alapja az alattvalók vazallusi függése a királytól.

- 'ilyen államformájú állam'

Még a mai Európában is sok királyság van.

Amennyiben a főnév egy tisztséget is megnevez, az 1.33. csoportra jellemző variációt is mutatja.

1.35. 'uralmi forma' – 'ennek alapján hatalmat élvező személyek köre'

arisztokrácia, oligarchia, plutokrácia, triumvirátus

- 'uralmi forma'

A triumvirátus alkalmas módja az államügyek intézésének olyan helyzetekben, amikor három erős érdekcsoport van jelen a társadalomban.

- 'ennek alapján hatalmat élvező személyek köre'

A triumvirátus határozott az adók csökkentéséről.

A típus nem tűnik termékenynek. Az 'uralmi forma' olvasat változó mértékben természetes az egyes szavakkal kapcsolatban, bizonyára használatának gyakoriságától (azaz végső soron lexikalizált voltától) függően.

1.36. 'számjegy' – 'ilyen címletű pénzérme vagy bankjegy'

tízes, húszas, ezres

Ez a típus termékeny. Egyetlen (idioszinkratikus jellegű) kivételnek az *egy*es látszik, amely nem használható 'pénzérme' értelemben.

1.37. 'számjegy' – 'ilyen érdemjegy, (sportversenyen) pontszám'

*egy*es, *ket*tes, *tíz*es

- 'érdemjegy'

*Károly ötöt*st kapott a dolgozatára.

A típus termékeny. Bármely számjegy, amelynek számértéke érdemjegyként vagy értékelésként szolgál, használható az említett olvasatokban. A típus szavai belesznek a 2.5. általános poliszémiatípusba is, amely révén a számok nevei szerepelhetnek 'olyan diák, aki adott esetben vagy rendszerint ilyen érdemjegyet kap/olyan teljesítmény, amely ennyi pontot kap' értelemben, például *Melinda és Anna a két ötös az osztályban.*

1.38. 'játékfajta' – 'az az esemény, hogy ilyen játékot játszanak' – 'egységnyi játék'

bridzs, barkochba, bújócska, játék

- 'játékfajta'
A barkochbának nagyon egyszerűek a szabályai.
- 'esemény'
A tegnapi barkochba nagyon szórakoztató volt.
- 'egységnyi játék'
Játsszunk még egy barkochbát!

A típusból kiesnek azok a jelentésük szempontjából egyébként beleillő főnevek, amelyekhez egy bennük előforduló morfológiai elem eleve valamelyik olvasatot rendeli. Így például csak 'egységnyi játék' értelemben használatosak a *meccs* és *parti* utótagú főnevek, és jellemzően csak 'esemény' értelemben az *-ás/-és* képzősek. Az 'esemény' olvasat révén az ide tartozó főnevek belesznek az 1.10. típusba is.

1.39. 'jogviszony' – 'olyan dokumentum, amely ennek fennállását igazolja'

bérlet, biztosítás, engedély, megegyezés, meghatalmazás, szerződés

- 'jogviszony'
Minden alkalmazottnak engedélye van arra, hogy járművét a cég parkolójában parkolja.
- 'dokumentum'
Mutassa meg az engedélyét!

1.40. 'jogviszony' – 'ennek tárgya'

albérlet, kölcsön

A típusra aránylag kevés példát lehet találni, és az is bizonytalan, hogy termékeny-e. A két olvasat közötti viszony mindazonáltal mindenképpen fogalmilag motivált.

1.41. 'valamilyen (rendszeresen visszatérő) fizetés/járandóság' – 'ennek egy esete'

bér, fizetés, lakbér

- 'rendszeresen járó fizetés'
Károly fizetése 78000 forint.
- 'ennek egy esete'
Károly ma kapta meg a szeptemberi fizetését.

1.41.1. 'valamilyen (rendszeresen visszatérő) fizetés/járandóság' – 'ennek egy esete' – 'az az állapot (pl. munkaviszony), amelyre fizetik'

aspirantúra, gyes, napszám, nyugdíj, ösztöndíj, táppénz, zsold

- 'rendszeresen járó fizetés'
Helga néninek felemelték a nyugdíját.
- 'egy ilyen fizetés'
Helga néni megkapta a nyugdíját.
- 'állapot'
Helga néni nyugdíjba ment.

Az általános típus igen termékeny, bármely rendszeresen járó fizetés esetén alkalmazható. Rokonságot mutat a típus-példány poliszémiatípussal (2.2.), talán egyszerűen redukálható is arra. Elgondolkodtató azonban, hogy a fizetés fogalmához hozzátartozik az, hogy rendszeresen jár, így a szóban forgó jelentésvariációt a szó jelentése is motiválja. Érdemes arra is gondolni, hogy a 'rendszeresen járó fizetés' olvasathoz létrehozható 'típus' olvasat (*A fizetést az ókori Egyiptomban találták fel.*), és hogy ehhez képest az egyes személy rendszeres fizetése konkrétan mondható. Ezek a tények arra utalnak, hogy mégsem egyszerűen típus-példány váltakozásról van itt szó, hanem specifikus, legalábbis részben a szójelentésből, nem pedig pusztán általános fogalmi műveletekből következő poliszémiatípusról.

Az 1.41.1. altípus nem tűnik termékenynek, és viszonylag esetlegesnek látszik az is, hogy mely szavak tartoznak bele. Megítélésem szerint alapvetően a lexikalizáltság határozza meg, hogy az említett olvasatok mely fizetésekkel vagy járandóságokkal kapcsolatban jelentkezhetnek. Az 'állapot' olvasat pontos megjelenési formája hasonlóképpen idioszinkratikusan meghatározottnak tűnik. A *nyugdíj* szónál például erősen kontextuálisan kötött, elsősorban a *nyugdíjba megy* kollokáció jellegű kifejezésben szokott megjelenni, bár elvétve találkozunk vele más környezetekben is (pl. *nagyon várja a nyugdíjat* 'a nyugdíjazását'). A *gyes* szónál ezzel szemben jóval szabadabban használható (*visszajött a gyesről, a gyes idején egyetemre járt* stb.)

1.42. 'rendszeresen megjelenő (nyomtatott vagy elektronikus) sajtótermék vagy ennek valamely tartalmi egysége' – 'ennek egy száma/megjelenése'
hírek, időjárás-jelentés, műsor

1.42.1. 'rendszeresen megjelenő (nyomtatott vagy elektronikus) sajtótermék' – 'ennek egy száma' – 'ennek egy példánya'
újság

- 'sajtótermék'
Ezt az újságot rendszeresen olvasom.
- 'ennek egy száma'
Olvastad már a mai újságot?
- 'ennek egy példánya'
Az újságot beraktam a papagáj alá.

Mind az általános típus, mind az altípusa teljesen termékeny. Bár a köznevek körében csak korlátozott számú példát találunk rájuk, a produktivitásuk a sajtótermékek nevéként szolgáló tulajdonnevek körében világosan megmutatkozik.

Ez a típus szoros kapcsolatban áll az 1.52. típussal. Az egyes olvasatok között igen finom különbségek vannak, amelyeket nyilvánvalóan az motivál, hogy a valóságban hogyan készülnek a sajtótermékek, milyen megjelenési formáik vannak, hogyan használják őket stb. Ez dönt arról is, hogy egy adott szó az 1.42. vagy az 1.42.1. típusba tartozik. Nem figyelhetők meg ebben a típusban olyan eltérések az olvasati lehetőségekben, amelyek egyes szavakhoz kapcsolódnak, és felvethető volna, hogy csupán lexikalizálódáson alapulnak.

1.43. 'ismétlődő folyamat' – 'ennek egységnyi szakasza'

ciklus, keringés, körforgás, rezgés

- 'ismétlődő folyamat'

A bolygók keringését a csillagjuk körül a gravitáció okozza.

- 'ennek egységnyi szakasza'

A Föld egy keringése a Nap körül 365 napig tart.

Ez a típus igen hasonlít az 1.41.-hez és az 1.42.-höz, és elképzelhető, hogy ugyanaz az általános fogalmi művelet áll a háttérükben, amely legtisztább formájában talán ennél a típusnál jelenik meg. Ha csupán ezt a típust nézzük, azt mondhatjuk, hogy a két olvasat rész-egész viszonyban áll egymással, ha azonban az előbbi kettőt is figyelembe vesszük, egyfajta típus-példány viszonyhoz is közel állni látszik (l. az 1.41. típusnál mondottakat).

A típus termékenynek tűnik, bár az, hogy az egyes szavaknál mennyire természetes az 'egységnyi szakasz' olvasat, ingadozik, ami valószínűleg részben az adott használat gyakoriságának a függvénye, részben pedig annak, hogy van-e más lexéma a szakasz kifejezésére (pl. *fordulat*), azaz az akadályozásnak.

1.44. 'vmely étel meghatározó hozzávalója' – 'ebből készített étel neve'

makaróni, palacsinta, ravioli, spagetti

- 'hozzávaló'

Főzzünk meg 15 deka spagettit, majd csöpögtessük le.

- 'étel neve'

Szeretem az olasz konyhát, különösen a spagettit.

1.44.1. 'állat húsa/étkezésre felhasznált része' – 'ebből készült étel'

borjúhús, borjúláb, csirkecomb, disznóhús, libacomb, pacal, sonka

A típus bővíülhet, azonban viszonylag esetleges, hogy mely ételekkel, illetve ezek mely hozzávalóival kapcsolatban jelentkeznek az olvasatok, és úgy tűnik, ezt elsősorban a lexikalizáltság dönti el. Ebből a szempontból azonban jól elválik az 1.44.1. csoport, amely ugyan más szempontból nem különbözik lényegesen a többi hasonló példától, de messzemenően előrejelezhető módon termékeny. Megjegyzendő, hogy az 'állat húsa' olvasat alapján a 2.3. típus szavai beleesnek ebbe a típusba is.

1.45. 'edény/tartály' – 'általa tartalmazott mennyiség'

bödön, bögre, csésze, csepp?, csille, csokor, csomag, fazék, pohár, szatyor, üveg, zsák

- 'edény'

Összetört egy pohár.

- 'általa tartalmazott mennyiség'

Kérsz egy pohár vizet?

A típus messzemenően termékeny. A valamilyen jellegű tartályt vagy edényt jelentő szavak között nem tudok olyanról, amelynek ne lenne meg mindkét olvasata. Még akadályozás sem fordul elő, annak ellenére, hogy a *-nyi* képzővel a felsorolt alapszavakból alkotott szavak lényegében a 'mennyiség' olvasattal azonos értelműek. Finom jelentéskülönbség azért megfigyelhető közöttük: míg a *-nyi* csak összehasonlítási alapot ad meg, amelyhez mérjük a szóban forgó mennyiség-

get, a képzőtlen alapszó 'mennyiség' olvasata arra utal, hogy valóban a megnevezett edényben találhatók a megnevezett dolgok. Így pl. nem ugyanazt jelenti, ha azt mondjuk, hogy *Mikulásra kaptam egy csizma édességet.* vagy azt, hogy *Mikulásra kaptam egy fazék édességet.*, még akkor sem, ha a fazékba és a csizmába egyébként ugyanakkora mennyiség fér. Az említett példa érdekes jelenségre hívja fel a figyelmet: olyan tárgyak nevei is engedelmesskednek az említett poliszémiatípusnak, amelyek egyébként nem is edények, hanem csak adott szituációban használjuk őket valami tárolására. Ez gyakorlatilag kényszerített típusegyeztetés, amelyet ebben az esetben nem a kontextus valamely lexikai eleme vált ki (mint ahogy a kényszerített típusegyeztetés fentebb említett példáiban legalábbis első pillantásra tűnik), hanem a szó szintaktikai pozíciója (vö. még a 2.3. típushoz tartozó megjegyzéseket a II.4.4. szakaszban).

1.46. 'mértékegység' – 'ekkora mennyisége valaminek'

deci, liter, méter, perc, óra

- 'mértékegység'
Tíz deciliter tesz ki egy litert.
- 'mennyiség'
A tej literje 150 forint.

A típus a hossz-, idő- és térfogatmértékek körében teljesen termékeny, az 1.45.-ben elmondottak érvényesek rá is. Mindenképpen eltér viszont az utóbbi típustól abban, hogy kényszerített típusegyeztetés által bármilyen tetszőleges egyiséget nemigen értelmezhetünk mértékegységként (azaz ennek a típusnak a produktivitása nem terjed túl a tulajdonképpeni mértékegységek körén).

1.47. 'szoba' – 'bele való bútorok összessége'

ebédlő, fürdőszoba, hálószoba, konyha

- 'szoba'
Judit bement a hálószobába.
- 'bútorok összessége'
Nemrég vásároltam kétszázézerért egy szép új hálószobát.

A típusba tartozó szavaknál a 'bútorok összessége' olvasat úgy tűnik, rendszerint lexikalizálódott, és a jelek szerint a szó idioszinkratikus tulajdonsága, hogy rendelkezik-e ezzel. A típusba csak olyan szobákat jelölő szavak tartoznak, amelyeknek a berendezése tipikus, azaz rendszerint ugyanolyan jellegű bútorokkal rendezik be őket, amelyek nélkül a szoba nem tudná ellátni a funkcióját. A *nappali* szónál talán ezzel magyarázható az olvasat hiánya, ti. a nappali többféleképpen rendezhető be (mivel olyan világosan meghatározható funkciója sincs, mint például a konyhának). Más esetekben, amelyekben a 'bútorok összessége' olvasat nem létezik (pl. *iroda, váró*), azonban ez a szempont sem helytálló, így mégis csak arra gyanakodhatunk, hogy egyedül az a meghatározó, hogy szoktunk-e találkozni a szó ilyen használatával, vagyis hogy lexikalizálódott-e. Így a típus alapvetően nem mondható termékenynek, bár ha rendszeresen kínálnának eladásra teljes szobaberendezéseket olyan szobákhoz, amelyekhez manapság nem szoktak, a bele tartozó szavak köre bizonyára kibővíülhetne.

1.48. 'zene' – 'erre járt tánc'

balett, boogie, csárdás, diszkó, keringő, tviszt

A típus termékenynek tűnik azoknak a zeneelnevezéseknek a körében, amelyekre egy bizonyos módon szoktak táncolni. Azonban az, hogy használatos-e egy új zenei stílus megnevezése mint a megfelelő tánc neve, mégis elsősorban attól függ, hogy szokásossá válik-e, lexikalizálódik-e a szónak ez a használata.

1.49. 'nyílás' – 'tárgy, amely a nyílást zárja'

ajtó, ablak, kapu

- 'nyílás'

Tekla belépett az ajtón.

- 'tárgy, amely a nyílást zárja'

A rakodók leemelték az ajtót, hogy be tudják vinni a szobába az asztalt.

Minden nyílászáró szerkezet elnevezésénél megtalálható ez a két használat. Mindazonáltal nem világos, hogy itt valóban két olvasatról van-e szó, vagy egyszerűen arról, hogy az illető tárgynak hol egyik, hol másik aktív zónája kerül előtérbe. Míg egyes predikátumoknál világosan vagy a nyílásra gondolunk (pl. *befalaz*), vagy a tárgyra (*betör*), más esetekben intuícióm szerint sem az egyikről nincs szó, sem a másikról, hanem például az ajtóról összességében (*becsukja, kinyitja az ajtót*).

1.50. 'hely' – 'egy műsor, amelyet bemutatnak ezen a helyen' – 'ennek egy előadása'

bábszínház, cirkusz, mozi

- 'hely'

Barbara nagyon szeret bábszínházba járni.

- 'műsor vagy ennek egy előadása'

A három kismalacról szóló bábszínház nagyon tetszett a gyerekeknek.

A típus produktivitását nehéz megítélni, mert nem világos, hogy egyáltalán mi a közös az ide tartozó helyekben, illetve műsorokban. Semmiképp nem tartozhat ide, azaz nem használható 'műsor' vagy 'ennek egy előadása' olvasatban bármely tetszőleges olyan hely neve, amelyen valamilyen műsort adnak elő (például *jazzbár*), de még bármely olyan hely sem, amelynek egyetlen célja az adott műsor megrendezése (*koncertterem, tenispálya, stadion*). Úgy tűnik, hogy bár az olvasatok tökéletesen motiváltnak mondhatók a szavakhoz kapcsolódó fogalmi szerkezetek által, az, hogy egy szó ebbe a poliszémia típusba tartozik-e vagy sem, csupán a lexikalizáltság függvénye.

1.51. 'több, valamilyen közös tulajdonsággal rendelkező dolog csoportja, illetve ezeknek a dolgoknak egymáshoz való viszonya' – 'ezek közül az adott dologtól különböző másik(ak)'

család?, ellentét, osztály?, pár

- 'dolgok csoportja'

Klára vett egy pár cipőt.

- 'ezek közül a másik'

Hova tehettem a cipőm párját?

Csekély létszámú, de igen érdekes típus. A 'másik' olvasat kizárólag akkor jelentkezik, ha a főnév birtokos személyragos alakban áll. A *család, osztály* és hasonló szavak ide tartozása bizonytalan, ugyanis felvethető, hogy például a *Péter családja* kifejezés vonatkozásába (bizonyos kontextusokban, pl. *Pétert családja támogatta abban a döntésében, hogy munkahelyet változtat.*) csupán pragmatikai okokból nem foglaltatik bele maga Péter is (azaz egyfajta aktív zónáról lenne szó). Ez viszont önmagában még nem kielégítő magyarázat arra, hogy hogyan jön létre az adott értelmezés, tekintve, hogy más esetekben az illető kifejezés vonatkozása tartalmazhatja magát Pétert is (pl. *Péter családja Olaszországból származik.*)

A típus produktivitása kétséges. Nehéz olyan újabb szavakat elgondolni, amelyek jelentésük alapján ebbe a csoportba tartozhatnának, és így ellenőrizni, hogy ezek mutatják-e mindkét olvasatot. Másfelől kétségkívül akad olyan szó (pl. *párhuzam*), amely jelentése alapján akár tartozhatna is ebbe a csoportba, mégsem mutatja a 'másik' olvasatot, annak ellenére, hogy itt nyilvánvalóan akadályozásról sincs szó.

1.52. 'információt hordozó tárgy' – 'tartalma'

fénykép, festmény, kotta, könyv, lemez, újság

- 'tárgy'

A könyv a polcon van.

- 'tartalma'

Ez a kedvenc könyvem.

Ez a típus termékeny azoknak a szavaknak a körében, amelyek információhordozókat jelölnek. Az ide tartozó szavak a rendszeres poliszémia leggyakrabban tárgyalt esetei közé tartoznak.⁹⁵ Az őket tárgyaló írások megegyeznek abban, hogy a szóban forgó két olvasatot célszerű megkülönböztetni, további distinkciókra azonban többnyire nem vállalkoznak. Bibok (1999) részletesen elemzi a *könyv* és más hasonló szavak különféle használati lehetőségeit, azonban az adatokat részben alapvetően másként írja le, mint ahogy itt teszem. Így például szerinte a *könyv* típusú szavak egyik inherens olvasati lehetősége az 'esemény', amelyet én a fentebb kifejtettek alapján nem is a *könyv* poliszémiájához tartozónak gondolok, hanem pusztán kényszerített típusegyeztetés eredményeként jellemezek. Emellett más jelentős eltérések is vannak, de itt ezekre nem térek ki, és (a jelen tanulmány

⁹⁵ Vö. pl. Bierwisch (1983a), Pustejovsky (1995), Copestake/Briscoe (1996), Bibok (1999), Kleiber (1999), Cruse (1995, 1999, 2000a,b).

általános célkitűzésénél fogva) nem teszek arra sem kísérletet, hogy a saját leírásom helyessége mellett érveljek.

Az írott nyelvi produktumokat tartalmazó tárgyak az itt körvonalazott leírás szerint több más poliszémiatípusba is beleesnek (1.42., 1.55., illetve a típus összes szava esetében a 2.2.), így az ezeknél meglévő olvasatok száma jóval nagyobb az említett kettőnél.⁹⁶

1.53. 'írás- vagy zenemű' – 'ennek előadása'

ária, beszéd, dal, hangverseny, opera, színdarab, szonáta

- 'zenemű'

Hallottad már Britney Spears legújabb dalát?

- 'ennek előadása'

A dal három percig tartott.

A típus termékeny az előadásra szánt írásművek és zeneművek körében. Az ide tartozó szavak beleesnek a 2.1. típusba, az 'előadás' olvasat révén az 1.10.-be, valamint (a nyelven kívüli valóság tényeitől függően) részben az 1.52.-be és az ott említett további típusokba is.

1.54. 'egy egész valamely része' – 'ennek a résznek a végpontja'

fél, félév, félidő, félpálya, harmad

- 'rész'

Már megtettem az út felét.

Az első félév igen sikeresen telt.

- 'végpont'

Károly az út felénél várta Tamást.

Félévkor az iskolában bizonyítványt osztanak.

A típus az összes tört szám körében teljesen termékeny, mégpedig mind időbeli, mind egydimenziós (*az út fele*), mind háromdimenziós térbeli (*a pohár fele*) jelenségekre vonatkoztatva. Feltételnek tűnik az is, hogy az illető jelenségnek legyen egy nullpontja és egy „növekvési iránya”, alighanem ezért nem mutatja ezt a variációt a *félteke* szó.

1.55. 'hangzó anyag' – 'annak írásos ábrázolása'

1.55.1. 'nyelvi kifejezés vagy szöveg' – 'írásos ábrázolása'

betű 'hang', mondat, szó; beszélgetés, cikk, cím

- 'kifejezés'

Engedd meg, hogy befejezzem a mondatot!

- 'ábrázolás'

A tanár aláhúzta az egész mondatot.

Megjegyzendő, hogy a nyelvi kifejezések körül egyéb jellegű poliszémia is megfigyelhető, vö. például a *szó* fentebb, a II.1. részben tárgyalt többféle értelme-

⁹⁶ Erre a tényre, hogy ti. a *könyv* és *újság* típusú szavaknak látszólag számottevően több olvasata van, mint csupán a 'tárgy' és a 'tartalom', felhívja a figyelmet Copestake és Briscoe (1996: 53-54) is, azonban ők ebből azt a következtetést vonják le, hogy tulajdonképpen mindig erről a két olvasatról van szó, de ezek határai elmosódtak.

zését ('szóelőfordulás', 'lexéma' stb.). Ezek azonban nem tűnnek a fentebb meghatározott értelemben rendszeresnek, így ezekkel itt nem foglalkozom.

1.55.2. 'zenemű' – 'lejegyzése'

- 'zenemű'

Liszt egyik jelentős műve a h-moll szonáta.

- 'lejegyzése'

A szonátának ebben a sorában szerepel egy hiba.

Ennél a két altípusnál felmerül, hogy nem csupán a 2.1. általános típus két speciális csoportjáról van-e szó. Ezt a kérdést nem tudom eldönteni azon elvek alapján, amelyeket a rendszeres poliszémiatípusok besorolásánál az eddigiekben alkalmaztam. A specifikus típusok közé való besorolás egyik feltétele az, hogy a szóhoz kapcsolódó fogalom eleve motiválja a jelentésvariációt. Ez a *beszélgetés*, a *dal* vagy a *szó* esetében nem kézenfekvő, más esetekben viszont, mint az 1.52. csoport szavainál (amelyek részben ide is tartoznak), pl. *regény* vagy *novella*, abból indulhatunk ki, hogy ezeket írásos formában megalkotott szövegeknek tartjuk, azaz ez az információ a REGÉNY és NOVELLA fogalmakban is szerepel. Másrészt arra is lehet gondolni, hogy míg a 2.1. csoportba tipikusan tartozó ábrázolások (mint például a plüss jegesmedve) egyértelműen nem azonosak az igazival, a szó leírt formájáról inkább azt mondanánk, hogy az valamilyen módon azonos magával a szóval, de mindenesetre nem annak valamilyen mása.

Ezért azt tartottam a legésszerűbb magyarázatnak, hogy a nyelvi és (legalábbis bizonyos jellegű) zenei produktumokra mint teljes kategóriákra van meghatározva a fogalmi rendszerünkben, hogy egyik megjelenési formájuk a hangzó (valamint a mentális) mellett a lejegyzett, és az egyes ezeknek a kategóriáknak alárendelt fogalmak öröklük ezt a specifikációt. Így specifikus, az adott fogalom által motivált variációnak tekintem ezt a poliszémiatípust. Nem teljesen világos számomra, hogy jó-e egyáltalán ez a kérdésfelvetés, és ha igen, akkor hogyan dönthető el.

1.56. 'tárgy, amelyből információkat szerezhetünk' — 'személyek, akik ezeket az információkat közvetítik felénk'

rádió, tévé, újság

- 'tárgy'

Már megint bekapcsolva hagytad a tévét!

- 'személyek összessége'

A tévé riportot készített vele.

Az említett két olvasat mellett az illető szavak eléggé áttekinthetetlen és rendszertelen módon további olvasatokat is mutatnak. A fenti példamondatra például vissza lehetne kérdezni, hogy *Melyik tévé?* 'Melyik adó?' értelemben, de a *tévé* szó általában 'adó' értelemben nemigen használható, vö. *?Melyik tévét szoktad nézni a híreket?* Hasonlóképpen nem tűnik általában jónak az 'intézmény' olvasat a *tévé* kapcsán, pl. *?Az ország legnagyobb tévéje a múlt héten csődbe ment.* Ez a *rádió* szóval jobbnak tűnik, az *újság* kapcsán pedig világosan használható.⁹⁷

⁹⁷ A *tévé*, *rádió* és hasonló szavakkal kapcsolatban lásd a kontrasztív vizsgálatokat is ismertető Bibok (2000)-t.

Úgy vélem, a 'személyek' olvasat kapcsán nem asszociálunk egy adott intézményre (pl. egy bizonyos tévéadóóra), így ennek megjelenése nem az 1.17. típussal hozható összefüggésbe (ami pedig felvethető volna).

II.3.2. Általánosabb poliszémiatípusok

2.1. 'dolog/személy/élőlény/esemény stb.' – 'ábrázolása'

- 'élőlény'

Az állatkert jegesmedvéje nehezen bírja a nyári meleget.

- 'ábrázolás'

Tibi kedvenc plüssállata ez a jegesmedve.

A típus teljesen termékeny. Gyakorlatilag bármely dolog, élőlény, esemény stb. névvel megnevezhetjük annak valamely ábrázolását, ti. róla készült képet, bábút, szobrot stb. (Valaminek nyelvi formában való ábrázolása, pl. egy csatajelenet elbeszélése ebből a szempontból nem számít ábrázolásnak, és nem nevezhető meg ilyen módon.) Az 'ábrázolás' olvasat nem is annyira a főnevek értelmezését adja meg, hanem inkább a (határozott vagy határozatlan) leírásokét (pl. *Juhász festett egy nagyon szép hortobágyi tájat.*)

2.2. 'dolog stb.' – 'ennek típusa' („típus-példány váltakozás”)

- 'élőlény'

A gorilla a sarokban ül.

- 'ennek faja („típusa”)

A gorillát a kihálás fenyegeti.

Ez a poliszémiatípus, amelyet a szakirodalom „típus-példány” mellett „generikus-specifikus” megnevezés alatt is említ, igen termékeny. A jelöletlen a 'dolog' ('példány') olvasat, amely szerint a főnév potenciális vonatkozásai a világban megfigyelhető konkrét vagy meg nem figyelhető absztrakt jelenségek vagy viszonyok. Ehhez képest másodlagosnak, egy nagyon általános fogalmi művelet (egy-fajta absztrakció) által levezetettnek gondolhatjuk a 'típus' olvasatot. (A 'típus' olvasat értelmezéséhez lásd a fentebb, az olvasat fogalmának meghatározása kapcsán a 2. megjegyzésben mondottakat.) Úgy tűnik, a 'típus' olvasat gyakorlatilag bármely általános jelentésű főnévnél képezhető, különbség csupán abban van, hogy bizonyos fajta dolgok típusairól inkább lehet mondandónk, mint másokéiról, így az utóbbiakra néha igen nehéz példát találni. Az egyedi jelentésű, eleve elvont fogalomra vonatkozó főneveknél (pl. 1.24., 1.25.) azonban úgy látszik, hogy nem alkotható egy szinttel még absztraktabb fogalomra vonatkozó olvasat.⁹⁸

- Egyes esetekben a szó egyes olvasataihoz külön-külön konstruálhatunk 'típus' olvasatot, pl. (a 2.3. poliszémiatípus alapján):

A disznó igen népszerű háziállat. 'állat mint típus'

A disznónak nagy a tápértéke. 'állat húsa mint típus'

⁹⁸ Metafizikai szempontból talán érdekes lenne ennek az okain elgondolkodni. Felvethető például, hogy ilyen olvasat azért nem alkotható, mert nem tudunk olyan entitást elképzelni, amely ilyen tulajdonsággal rendelkezne, és így egyszerűen nincs szükségünk a szóban forgó főnevek ilyen olvasatára, mert nem tudnánk semmit mondani az így megnevezett entitásról. Ez azonban a jelen tanulmány témája szempontjából teljességgel érdektelen.

- Más esetekben a szó egyik olvasatához tartozik 'típus' olvasat (ez a helyzet pl. az 1.18. típusban a 'hely' olvasat kapcsán), a másikhoz viszont nem (ezt tapasztaljuk ugyanitt az 'emberek összessége' olvasatnál).
- Ismét más esetekben (pl. 1.49., 1.52.), mégpedig legalábbis többek között akkor, ha a variáció az aktív zónákhoz hasonló jellegű, a 'típus' olvasat megjelölheti azt az egész jelenséget is, amelynek az említett csoportokban megadott olvasatok egy-egy aspektusát emelik ki. Így pl. ha azt mondjuk, hogy *A könyv a legsikeresebb módja az emberi tudás továbbadásának.*, akkor ezzel nem a könyvnek mint tárgynak a „típusára” utalunk, sem pedig a benne található információ típusára, hanem a kettő elválaszthatatlan egységére mint típusra.⁹⁹

Teljesen homályos számomra, hogy mivel magyarázható az, hogy egy adott szó az egyik vagy a másik módon viselkedik, de úgy tűnik, sosem lexikalizáltsággal kapcsolatos korlátozásokról vagy akadályozásról van szó.

A típus-példány poliszémia körében az alábbi csoportokkal viszonylag gyakran találkozhatunk:

2.2.1. 'mű' – 'műfaj'

ballada, novella, regény, vers

2.2.2. 'esemény' – 'ennek minősítése mint büntett'

betörés, csalás

2.2.3. 'elvonat fogalom' – 'egy személy tulajdonsága'

állhatatosság, bizonytalanság, brutalitás, egoizmus, élenkség, erkölcs, erőszakosság

2.2.4. 'betegség fajtája' – 'ennek egy esete'

- 'betegség fajtája'

Az influenza magas lázzal jár.

- 'ennek egy esete'

János még mindig nem gyógyult ki az influenzájából.

---

⁹⁹ Bibok (1999) ezzel szemben (konkrét példa kapcsán) azt állítja, hogy a *könyv* 'típus' olvasatának az 'információstruktúra' (azaz a 'tartalom') olvasat szolgál alapjául, és határozottan azt sugallja, hogy ezt általában is érvényesnek gondolja a *könyv* 'típus' olvasatával kapcsolatban. Úgy vélem, ez utóbbi egyértelműen tévedés. A fenti mondat például nem azt jelenti, hogy az emberi tudást könyvbe való információhalmazok által lehet a legsikeresebben továbbítani, hanem itt a *könyv* világosan a forma és tartalom egységére vonatkozik. A következő mondat ellenben többféleképpen is értelmezhető: *A könyv korszaka lejárt, húsz év múlva már minden csak elektronikus formában fog megjelenni.* Ez a mondat jelentheti azt is, hogy nem hoznak létre a jövőben olyan tartalmakat, amelyeket ma könyvben publikálnának (bár ez az értelmezés a világról való tudásunk alapján kevésbé kézenfekvő), és azt is, hogy az ilyen tartalmak nem a mai formában lesznek közölve. Az előbbi esetben a 'tartalom' olvasaton alapuló 'típus' olvasatról beszélhetünk, míg az utóbbiban nemigen lehet ésszerűen megválaszolni azt a kérdést, hogy a 'tárgy' olvasat, vagy a tárgy és a tartalom egysége szolgál alapjául a 'típus' olvasatnak.

2.3. 'dolog stb.' – 'ennek anyaga' („darálás”)

- 'dolog'

A kertünkben van öt cseresznyefa.

- 'ennek anyaga'

Ez az asztal cseresznyefából készült.

Ez a poliszémiatípus, amelyet a szakirodalom „darálás” (grinding) néven ismer, a sokat vizsgált típusok egyike.¹⁰⁰ Olyan fogalmi műveletről van szó, amelynek kiindulópontja egy olyan szójelentés, amely egyes dolgokra vonatkozik, és eredménye egy olyan olvasat, amely szerint a szó arra az anyagra vonatkozik, amelyből az illető dolgok felépülnek. Ez a fogalmi művelet rendszerint együtt jár a főnév szintaktikai viselkedésének (és esetleg további grammatikai tulajdonságainak) a megváltozásával, ti. a főnév úgy kezd viselkedni, mint az elsődlegesen anyagra vonatkozó egyéb főnevek. A magyarban az 'anyag' olvasat névelőtlen (és többnyire egyes számú) főnévi csoporthoz kapcsolódik.

A típuson belül megkülönböztethető két feltűnőbb tematikus csoport, amelyeknél gyakran találkozunk darálással:

2.3.1. 'fa' – 'ennek anyaga'

almafa, bükk, cédrus, cseresznyefa, cserfa, ében(fa), éger(fa), fa

2.3.2. 'állat' – 'állat húsa/étkezésre felhasznált része'

birka, borjú, csirke, disznó, marha

A darálás ezeken kívül többnyire többé-kevésbé rosszul hangzik, pl.: ??*Ez az asztal székből készült.* ('olyan faanyagból készült, amely előzőleg székké volt összeszerelve'), de talán el lehet fogadni a magyarra nézve is érvényesnek az angolszász szakirodalom (mindenekelőtt Pustejovsky 1995 és Copestake/Briscoe 1996) azon véleményét, hogy a darálás igen általános és rendkívül termékeny poliszémiatípus, amely megfelelő kontextusban bármilyen anyagi létezőt jelentő főnévre alkalmazható. Lásd azonban a II.4.4. szakaszban az ezzel kapcsolatos megjegyzéseket.

2.4. 'anyag' – 'ennek egy adagja vagy ebből készült tárgy' („csomagolás” vagy „adagolás”)

bor, kóla, sör, víz; arany, cukor, gumi, mágnes, papír

- 'anyag'

A kedvenc üdítőitalom a kóla.

- 'ennek egy adagja'

Az étteremben három kólát rendeltünk.

A szakirodalom, amely ezt a típust „csomagolás” és „adagolás” néven tartja számon,¹⁰¹ a darálás (2.3.) párjának szokta tekinteni, és általános poliszémiatípusnak tekinti. Ennek az oka az, hogy a darálást olyan folyamatnak tekintik, amely megszámlálható főneveket alakít anyagnevekké, az adagolást pedig e folyamat fordítottjának. Felmerül a kérdés, hogy helytálló-e ez a besorolás. Előrebocsátom, hogy erre nem tudok igazán meggyőző választ adni.

¹⁰⁰ Aránylag részletes tárgyalását l. Copestake/Briscoe (1996).

¹⁰¹ A megfelelő angol kifejezések a *packaging* és a *portioning*.

A típus mindenképpen teljesen termékeny az italok és olyan ételek körében, amelyek elnevezése elsődlegesen anyagnévként viselkedik. Ilyen ételnevezések például a levesek nevei és az 1.44. típusba tartozó szavak. Az 'adag' olvasat mindenekelőtt éttermi szituációkhoz kötött, egyébként egyáltalán nem természetes, például ??*Ebédre két húslevest is ettem.* (családi ebéd szituációban a természetes *Két tányérral is ettem a húslevesből.* mondattal szemben).

Úgy tűnik, ennek az az oka, hogy az adagolásnak mint fogalmi műveletnek az eredményét lezárt, világos határokkal rendelkező tárgyként fogjuk fel, azaz egységni adagként. Márpedig az ilyen felosztás a családi ebédre nem jellemző, ott az adag ételnek mint az étkezés egységének semmi jelentősége nincs, illetve nem is értelmezhető. Ha olyan nem éttermi szituációra gondolunk, ahol szintén adagra vesszünk ételeket, az adagolás éppolyan természetes, pl. *Vettem két sárgaborsófőzeléket.* (ti. két konzervet, két zacskó mélyhűtöttet stb.; mindegy, hogy pontosan mekkora mennyiségről van szó és milyen kivitelben, csupán az a lényeg, hogy az illető anyagnak világosan körülhatárolt, önálló tárgyként megjelenő adagjaiból vásároltam).

Az adagolás poliszémiatípusának a vizsgálatát az egyéb (azaz nem ételt vagy italt jelentő) szavak körében egy különös nehézség zavarja meg, ti. hogy az anyagnevekből alkotott megszámlálható főnevek gyakran nem rendszeres poliszémiát mutatnak. Az alábbi példánál csak a megszámlálható főnévként való használatra gondoljunk!

- Az *üveg* igen gyakran nem egyszerűen egy tetszőleges üvegből készült tárgyat jelöl, hanem specifikusan (többnyire) üvegből készült palackot (poharat viszont például nem).
- A *cukor* gyakran nem bármilyen adag cukrot jelöl, hanem (nem is cukorból készült) cukorkát vagy (egyébként nem feltétlenül kocka formájú) kockacukrot.
- A *gumi* gyakran nem bármilyen gumiból készült tárgyat jelöl (pl. gumiból készült csecsemőjátékszett), hanem gumiabroncsot vagy gumigyűrűt.
- A *papír* gyakran nem bármilyen papírból készült tárgyra vonatkozik (pl. kartondobozra), hanem papírlapra vagy vécépapírra.

Ezek az előrejelezhetőnél specifikusabb, így a mentális szótárban mindenképpen rögzített önálló jelentések háttérbe szorítják, elfedik azt, hogy a tulajdonképpeni egyszerű adagolás az ilyen szavakkal is lejátszódhat. Ha például azt mondom, hogy *Egy cukorral kérem a kávé.*, ezzel nem feltétlenül azt akarom mondani adott helyzetben, hogy egy kockacukorral iszom, hanem az is lehet, hogy a kis tasakokba adagolt cukorból kérek egy tasakkal a kávéba. Ez a példa számomra azt is megkérdőjelezi, hogy a kockacukornál feltétlenül szükség van-e lexikalizáltságra hivatkozni, vagy azt egyszerűen egy adag cukornak tekintjük, a formájára való tekintet nélkül. A *cukor* szót 'anyag' és 'kockacukor' jelentésben így határesetnek tekinthetjük a rendszeres és a nem rendszeres poliszémia között. (Hasonló mondható el a *papír* 'papírlap' olvasatról is.)

Vagy gondoljunk a *gumi* szóra! Ha például valaki egy gépet szerel éppen össze, és azt mondja, hogy *Kérek két gumit.*, valószínűleg nem gumiabroncsot akar, és lehet, hogy nem is gumigyűrűt, hanem ezzel bármilyen releváns gumiból készült tárgyra utalhat (pl. gumi csavaralátétre, szigetelésre stb.)

Az olyan példákat, amelyekben az adagoláson átment szó nem vonatkozhat valamilyen fajta tárgyra (pl. a *papír* a kartondobozokra), akadályozás eseteinek tekinthetjük.

Az adagolás felvet egy további aggasztó problémát is. Gondoljunk arra a szituációra, hogy egy papír poharat szeretnék elkérni az asztalról, amelyen van több üveg pohár és egy papírpohár, és ennek érdekében azt mondom: *Légy szíves, add ide azt a papírt!* Felmerül a kérdés, hogy itt miről van szó. Az intuíción az, hogy ebben az esetben nem a *papír* szó adagolás által előállított 'papírtárgy' olvasatával állunk szemben, hanem elliptikus jellegű szerkezettel, amelyben a *papír* melléknevet használjuk főnévi funkcióban. A tipikus leírás ilyen helyzetekben az, hogy azt feltételezzük, hogy a melléknéven konverzió zajlott le.¹⁰² Bizonyosnak látszik azonban az, hogy számos esetben egyáltalán nincs intuíciónk arról, hogy a *papír* főnév poliszemiájával van-e dolgunk vagy ilyen elliptikus jellegű szerkezettel, és nemigen találunk nyelvi fogódzót, amely segíthetne ennek eldöntésében. Ilyen módon bizonytalan a rendszeres poliszémia elhatárolása még a képzésszerű folyamatoktól (mint a konverziótól) is.¹⁰³

2.5. 'dolog/tulajdonság' – 'olyan tárgy/élőlény/személy, amelynek ez az azonosító jegye'

egyes, kettes, hármas

- 'dolog'

Laci egy hatost írt a táblára.

- 'tárgy, amelynek ez az azonosító jegye'

Minden reggel a hatossal járok dolgozni.

A típusnak megfelelő variáció rendkívül gyakran előfordul a számok neveinek körében, amelyek különösen alkalmasak valamely egyedi dolog vagy több dolog azonosítására (vö. az 1.37. típust). Más esetekben azonban nem lehet megmondani, hogy hol húzódik a határ e típus és számos más jelenség, így az 2.4. pontban már említett konverzió, illetve a metonímia között.

Az 1.2., 1.14., 1.15. poliszématípusokban alighanem szerepet játszik ugyanaz az általános fogalmi művelet, amely az e típusra jellemző jelentésvariáció hátterében áll. Ezekkel kapcsolatban nem tűnik helytelennek a poliszémiaaként való jellemzésük.

Másfelől ha a metonímia olyan példáira gondolunk, mint a már említett sonkás szendvicses mondatok, ott semmiképp nem tűnik helytállónak azt mondani, hogy a *sonkás szendvics* kifejezés (esetleg maga a *szendvics* szó) poliszém, és egyik olvasata 'az a személy, aki sonkás szendvicset rendelt', ez ugyanis csak adott szí-

¹⁰² Azaz olyan szófajváltás, amelynek nincs semmiféle hatása a szótő hangalakjára. A konverzióra az angol szakirodalom gyakran a *zero derivation* kifejezést használja. A jelenség konverzióval történő magyarázata mellett talán nyelvi érveket is találhatunk az intuíción kívül. A konverzió ugyanis (legalábbis az én nyelvérzésem szerint) együtt jár egyes esetekben a szó morfológiai tulajdonságainak a megváltozásával. Míg az *arany* főnév tárgyesete *aranyat*, az *arany* melléknév *aranyt*. Ha az említett szituációval analóg helyzetre gondolunk, amelyben több óra található egy asztalon, és ezek közül az aranyórát szeretném elkérni, a helyes kérés *Légy szíves, add ide azt az aranyt!* lesz, nem pedig ... *aranyat!* (bár az intuíción ezzel kapcsolatban eléggé bizonytalan).

¹⁰³ De talán egyszerűen arról van szó, hogy maga a kérdésfelvetés rossz, azaz olyan álkérdésről van szó, amely a bevett szófajkonceptió valamely inherens hibáinak a következménye.

tuációkhoz kötött értelmezési lehetőség. Így, amint Cruse (1992) helyesen megállapítja, értelmezhetetlen (vagy legfeljebb metaforikusan értelmezhető) az a mondat, hogy *Tegnap este tojásrántotta voltam.*, aminek pedig jónak kellene lennie, ha abból indulunk ki, hogy az ételnevek általában jelenthetik azt a személyt, aki ilyen ételt rendelt az étteremben vagy kocsmában. Mégis az a határozott benyomásom, hogy a mögöttes fogalmi művelet itt is ugyanaz, mint a többi említett esetben.

Úgy tűnik, azt, hogy egy olvasat egy főnév inherens sajátja vagy a szó csupán adott szituációkban értelmezhető így (a kontextus segítségével), jelentős mértékben attól függ, hogy az adott variáció mint szabály (azaz, ha úgy tetszik, mint poliszémia-típus) szerepel-e nyelvi szabályrendszerünkben, illetve ha a poliszémia nem rendszeres, akkor hogy lexikalizálódva vannak-e az adott olvasatok.

Megjegyzendő, hogy nem minden tulajdonságot jelentő főnév esik bele természetesen a 2.5. típusba. Az olyan elvontabb fogalmakat jelölő főnevek, mint az *aljasság* (és más *-ság/-ség* képzős főnevek) bár tulajdonságokra vonatkoznak, általában mégsem használhatók az ilyen tulajdonságú (vagy ilyennek mondott tettet elkövetett) személy megnevezésére (**Hová bújt az az aljasság?*, szemben a *Hová bújt az az aljas?* mondattal). Intuicióm szerint nem csupán akadályozásról van szó, hanem valamilyen mélyebb szemantikai okról, amely meggátolja ezt az olvasatot, de nem világos, hogy pontosan mi lehet az. Vegyük azonban észre, hogy egyrészt vannak ez alól kivételek, mégpedig az 1.21. típus szavai, másrészt pedig az 1.20. és 1.22. típusokat értelmezhetjük a 2.5. speciális eseteiként.

II.3.3. Összefoglaló megjegyzések

A rendszeres poliszémia-típusok fenti felsorolásával kapcsolatban mindenekelőtt le kell szögezni, hogy nem tűnik lehetségesnek velük kapcsolatban olyan átfogó általánosításokat megfogalmazni, amilyenek megfelelnek a legszélesebb körben követendőnek tartott nyelvészeti módszertani alapelveknek. Csupán bizonyos aszociációkat, korlátozott érvényű megfigyeléseket, illetve a szójelentések reprezentációjára vonatkozó spekulációkat tudok megfogalmazni, amelyeket elsősorban a II.6. részben kísérlek meg összefoglalni.

Az alábbiakban bizonyos szembetűnő összefüggéseket gyűjtök össze, amelyek a felvázolt tipológiához közvetlenül kapcsolódnak.

1. Feltűnő mindenekelőtt, amint azt az egyes típusoknál már említettem, hogy a specifikus típusokra jellemző olvasatok közötti viszony sok esetben hasonlít az általános típusokra jellemző olvasatok közötti viszonyra:

- Az 1.1., 1.24., 1.42. hasonlít a **2.2.** általános típusra, amennyiben az olvasatok konkrét-elvont viszonyban állnak egymással.
- Az 1.55. összevethető a **2.1.** típussal (bár, amint fentebb említettem, indokolt különválasztani őket).
- Az 1.3., 1.5., 1.16., részben az 1.17., valamint az 1.30., 1.43., 1.44., 1.47. típusnál a metonímia kapcsán sokat emlegetett **rész-egész** viszony jelenik meg. Az ilyen szerkezetű metonímiák megnevezésére a szóképekkel foglalkozó irodalomban a **szinekdoché** elnevezés használatos.

- Az 1.4. a **2.3.** típus egy fajtájaként is felfogható (így véli pl. Nunberg 1996).
- Az 1.38., 1.41. típus (ezen belül a 'játékfajta' – 'egységnyi játék' olvasatok közötti viszony) a „**csomagolás**” (anyag-ennek adagja viszony) esetének tűnik, amelyet az irodalomban (érthető okokból) gyakran a 2.3. típus fordítottjának és ahhoz hasonlóan általános metonimikus viszonyoknak tekintenek. Mind ennél, mind a 2.3. típusnál felvethető, hogy egyfajta részegész viszonyról van szó.
- Az 1.7. típusnál szintén hagyományosan metonimikusnak tekintett viszonyt, mégpedig **ok-okozat** relációt találunk. Az ok-okozatiság mozzanata felmerül az 1.20. és 1.23. típus kapcsán is.
- Az 1.14., 1.15., 1.21., 1.22., 1.36., 1.37. típusnál a **2.5.** típusra jellemző viszonyt találjuk (a szó mind egy dolgot, mind egy jellemző tulajdonságát meg tudja nevezni).
- Az 1.2., 1.8., 1.9., valamint az összes további eddig nem említett típusnál olyan variációt tapasztalunk, amelyről annyit mondhatunk ugyan, hogy **egyfajta érintkezésről** van szó (aminek révén a jelenség a hagyományos felfogás szerint metonímiaként jellemezhető), ennél pontosabban azonban nemigen tudjuk őket csoportosítani megfelelő kategóriák híján.

A metonimikusnak mondható viszonyok ilyen erőteljes jelenléte a rendszeres poliszémiatípusok körében annyira nyilvánvaló, hogy a szakirodalom trivialitásnak is szokta tekinteni, és elfogadja a metonimikus motiváltság elvét különösebb kételkedés nélkül. A metonímiára való hivatkozás mindenképpen jóleső érzéssel töltheti el a nyelvészt, ugyanis úgy vélheti, hogy sikerült **megmagyaráznia** egy **nyelvi** jelenséget azáltal, hogy redukálja egy másik (pszichológiai természetű) jelenségre, mégpedig a metonímiára mint **fogalmi** műveletre.¹⁰⁴ Ez pedig a pusztán leírásnál mindenképpen szebb eredménynek tűnhet még akkor is, ha a metonímiáról mint fogalmi műveletről (azaz az explanansról) semmivel sincs mélyebb, megalapozottabb tudásunk (sőt a létezésére sincs független evidenciánk), mint a legalábbis közvetlenül megfigyelhető poliszémiáról.

Másfelől azonban felvethető, hogy a metonimikus viszony keresése **nem csupán prekoncepció-e** a poliszémiakutatásban, és nem kínálkozik-e ennél jobb vagy vele egyenrangú magyarázati lehetőség legalábbis bizonyos olvasatokkal kapcsolatban. Felvethető például, hogy **gazdaságossági tényezők** egyes típusoknál intuitíve legalább akkora szerepet játszanak a poliszémia megjelenésében, mint mélyebb fogalmi összefüggések. Az 1.4., 1.13., 1.14., 1.15., 1.25. ('tanóra' olvasat), 1.26., 1.29., 1.36. és 1.47. típusoknál (esetleg a 2.4.-nél is) úgy tűnik, a másodlagosnak mondható olvasat használata valójában csupán nem egészen szabatos **rövidítése** egy hosszabb, teljesebb, valóban helytálló kifejezésnek (pl. 1.4.1.: *cseresznye cseresznyepálinka* helyett, 1.25.: *matek matekóra* helyett stb.).

¹⁰⁴ Az ilyen típusú érvelésre jó példája Kiefer (2000: 138). A metonímia fogalmi műveletként (és nem pusztán nyelvi jelenségként) való felfogása különösen sarkítottan és programszerűen jelenik meg a kognitív szemantikusoknál (Lakoff 1987, Kövecses és Radden 1998), de nyilvánvalóan nem ők fogalmazták meg először ezt az elképzelést. A korábbi retorikai és stilisztikai irodalom vagy az újabb szerzők közül Norrick (1981) szintén úgy véli, hogy a metonímiának nevezett nyelvi jelenségek nem véletlenül jelentkeznek, hanem mögöttük bizonyos gondolati kapcsolatok állnak.

Bár Kövecses és Radden (1998) különösebb indoklás nélkül metonímiának tekintik az ilyen, rövidítés és egész kifejezés közötti viszonyokat is, úgy vélem, itt alapvetően más jellegű kapcsolatról lehet szó az olvasatok között, mint például az alighanem valóban mélyen fogalmilag motivált 1.43. vagy 1.54. típusok esetében.

Megjegyzendő, hogy a 2.1. típus kivételes, amennyiben semmiképp nem tekinthető metonímiának. A szó „normális” jelöleteinek és ’ábrázolás’ olvasat szerinti potenciális aktuális jelöleteinek a viszonya egymáshoz nem az érintkezés, hanem a hasonlóság, ami alapján legfeljebb metaforaként volna minősíthető a jelenség. Mindazonáltal a metaforaként való jellemzést itt (nem teljesen világos okokból) éppoly tévesnek és félrevezetőnek gondolom.

A poliszémiatípusok fogalmi műveletekre való redukálhatóságával kapcsolatos kételyeket erősítheti az a tény is, hogy az egyes szavakhoz kapcsolódó lexikalizáltság igen feltűnő mértékben szerepet játszik egyes poliszémiatípusoknál. Hasonlóképpen elgondolkodtató eredményekkel jár a rendszeres poliszémiajelenségek nyelvek közötti hasonlóságának, illetve eltéréseinek a számbavétele. Ilyen témájú nagyobb horderejű rendszeres kutatások ugyan még nem születtek, de l. pl. Bibok (2000) megfigyeléseit.

Néha az egyes típusoknál is észrevehető, hogy a nyelvi jelenség (ti. a poliszémiatípusra jellemző variáció) és a megfelelő fogalmak közötti összefüggés nem triviális. Az 1.2. típusnál például az azzal kapcsolatos ismereteink (ha úgy tetszik, fogalmaink), hogy egy személy és az általa beszélt (anya)nyelv milyen kapcsolatban áll egymással, valamint hogy a személy anyanyelvének függvényében melyik néphez tartozik, aligha indokolja önmagában az 1.2. variáció létét. Tudjuk például, hogy egy német anyanyelvű személy nem feltétlenül német, hanem lehet például osztrák is, és tudjuk, hogy egy svájci nem svájciul beszél.

2. Ahogy a morfológiában a szóalkotási (pl. képzési) folyamatok kapcsán feltételezhető, hogy az egyébként szabályosan, termékeny szóalkotási eszközzel létrehozható alakok egy része is kész egységként van tárolva szótárunkban, azaz **nem mindig a létező termékeny szabályt használjuk fel egy alak megalkotásakor még abban az esetben sem, ha erre egyébként lehetőség volna**, hasonló helyzetet feltételezhetünk a rendszeres poliszémiával kapcsolatban is. Azt a megfigyelést, hogy a poliszémiatípusokhoz kapcsolódó egyes olvasatok csak bizonyos szavak kapcsán tűnnek helyesnek, más szavaknál viszont szokatlanok (így viselkedik pl. az 1.4. típus ’ital’ olvasata), magyarázhatjuk azzal, hogy a „jó” szavaknál a kérdéses olvasat lexikalizálódott, a „szokatlanoknál” pedig létrehozásához a megfelelő szabály alkalmazása szükséges. Másrészt a lexikalizálódás számos esetben jelentésbeli idioszinkráziák megjelenéséhez is vezet (1.2., 1.21.), ami által elmosódik a határ a rendszeres és nem rendszeres poliszémia között.

Egy alternatív magyarázati lehetőség volna annak feltételezése, hogy (legalábbis egyes típusoknál) nincsenek is szabályok, hanem csak egyes különálló szavak alkotják a típust, amelyekről tudjuk, hogy az illető olvasatokban használatosak. A „típus” bővülése így szintén nem szabály alkalmazása által történik, hanem (adott esetben jelentésbeli) hasonlóságon alapuló asszociatív minták követése által, hasonlóan (a „szavak és szabályok” elmélet szerint) a rendhagyó igealakok megalkotásához, illetve leltárjuk esetenkénti bővüléséhez (vö. Pinker 1999,

Clahsen 1999, valamint az utóbbit követő diszkussziót). Ezt a felvetést, amely közel áll a konstrukciós nyelvtan szelleméhez (pl. Goldberg 1995, Kálmán 2001), elgondolkodtatónak és plauzibilisnek gondolom, de itt nem kívánok vele részletesebben foglalkozni.

3. Amint ez a típusok ismertetése során elmondottakból kiderül, a típusok nem kizárólagosak, nincsenek élesen elválasztva egymástól abban az értelemben, hogy egy szó csak az egyikbe vagy csak a másikba tartozhatna. Sokkal inkább azt tapasztaljuk, hogy legalábbis részben a **szó jelentésétől** (a hozzá kapcsolódó fogalom tulajdonságaitól) — másfelől részben idioszinkratikus, lexikalizálódás által rögzített tulajdonságoktól, és részben más szótári egységek létezésétől (és a belőlük kiinduló akadályozástól) — függően több rendszeres poliszémiatípusra jellemző jelentésvariációt is mutathat. Amennyiben egy már egyébként is rendszeresen poliszém szónak legalább az egyik olvasata eleget tesz egy másik típusba való tartozás feltételeinek is, és amennyiben más tényezők ennek nem mondanak ellent, a másik típusra jellemző jelentésvariációt is mutatni fogja a szó (vö. 1.52. és 1.55.).¹⁰⁵

4. Az általános típusok között olyan jelentésvariációkat találunk, amelyeket nem tűnik igazán helyesnek poliszémiának nevezni. Nem az egyes szó jelentésére jellemző variációról van ugyanis szó, hanem feltehetően nagyon általános szemiotikai és/vagy fogalmi gondolkodásbeli alapelvekről. Mindazonáltal az értelmezésbeli variáció a szóban forgó esetekben tagadhatatlan, ezért úgy vélem, célszerűbb ezek poliszém jellegének elvitatása helyett a helyzetben inkább annak a sokat hangoztatott és általánosan elfogadott tételnek a megerősítését látni, mely szerint a poliszémia az emberi nyelv jellegzetes és szükségszerű tulajdonsága, amely véges számú nyelvi eszköz végtelen számú kommunikációs célra való felhasználását biztosítja a szó referenciális lehetőségeinek kibővítése által. Az általános típusokat is magába foglaló poliszémia ennek értelmében nem a homonímiával mint véletlenszerű, szabálytalan jelenséggel lenne párba állítható, hanem a jelentés általánosságával és határozatlanságával, amelyek az említett funkciót szintén megvalósítják.

Az mindenesetre valószínűnek tűnik, hogy az általános típusok reprezentációja alighanem másként gondolható el, mint a specifikus típusoké, bár (az 1. megjegyzésben említettek nyomán) az általános és specifikus típusok elválasztása nem mindig lehetséges.

---

¹⁰⁵ A típusok között így megfigyelhetők bizonyos (pozitív és negatív) implikációs viszonyok, pl. ha egy szó az 1.50. típusba tartozik, akkor az 1.10. típusba is beletartozik. Bibok (2000) úgy véli, hogy az ilyen implikációs viszonyok formájában leírható a rendszeres poliszémia általában. Ezzel kapcsolatban azonban felmerül az a probléma, hogy hogyan lehet megragadni az egyes poliszém szavaknak a mintáktól eltérő viselkedését, l. a II.4. részt és a II.5.1. szakaszt. Bibok (2000: 21) az egyes jelentések lexikalizálódását véli erre a helyes magyarázatnak.

II.3.4. Metonímia

A fentiekben igen sok szó esett a rendszeres poliszémiatípusok metonimikus motivációjáról. Felmerül ezek alapján a kérdés, hogy hogyan vélekedhetünk a metonímia mint szókép státuszáról.

Amint ismeretes, metonímián az olyan „nem szó szerint értendő” kifejezéseket szokás érteni, amelyeknél a választott nyelvi jel szokásos vonatkozása és a kifejezni kívánt tartalom között az **érintkezés** viszonya áll fenn. Az érintkezés fogalma lényegében tisztázatlan, magába foglal olyan különböző relációkat, mint a rész-egész és az ok-okozat. A metonímia mindenesetre azáltal, hogy érintkezés által meghatározott „valami áll valami más helyett”-viszony, szemben áll a metaforával, amely hasonlóan meghatározott, de **hasonlóságon** alapulónak mondott reláció.

A metonímia meghatározásának szempontunkból leglényegesebb mozzanata az, hogy kikötjük-e, hogy metonímia csak átvitt értelemben, nem szó szerint használt kifejezés lehet (azazhogy a kifejezés aktuális vonatkozása eltér szokásos, normális vonatkozásától). Amennyiben ezt nem tesszük, a rendszeres poliszémia (részben) metonimikusan motiváltként jellemzett típusai valódi metonímiának tekinthetők (így jár el Kövecses és Radden 1998). Amennyiben azonban kikötjük, ezzel azt mondjuk ki, hogy a nyelvi leírásban el kívánjuk választani a következő két jelentésvariáció-fajtát:

- az olyan jelentésvariációkat, amelyeknél a szó jelentésénél fogva lényegében szituációtól függetlenül vonatkozhat különféle jellegű dolgokra (ti. ezt poliszémiának tekintjük, nem valódi metonímiának), és
- az olyan jelentésvariációkat, amelyeknél az adott kifejezést nem arra a dologra vonatkoztatjuk, amelyet a kifejezés közvetlenül megjelöl, hanem egy másik dologra, amely az adott szituációban az előbbivel éppen valamilyen kapcsolatban áll (csupán az adott szituációban, a használt kifejezés jelentése szempontjából teljességgel kontingens módon).

Úgy gondolom, ez az utóbbi a helyes magatartás. Míg ugyanis a rendszeres poliszémiatípusokat — akár vissza tudjuk őket vezetni valamilyen fajta lexikális szabályokra, akár csak a típusoknak mint asszociatív csoportoknak a létezését fogadjuk el — le tudjuk írni és az adekvát nyelvi leírás érdekében le is kell tudnunk írni mint **az adott szó értelmes használatára vonatkozó szabályainak (azaz a szó jelentésének) egy részét**, erre az (így értelmezett) metonímia példájánál nincs lehetőség.

Megjegyzendő, hogy ezen a ponton az álláspontunk nemcsak Kövecses és Radden véleményével kerül konfliktusba, hanem Deane-ével is (l. I.3.4. szakasz), aki a valódi metonímia eseteit is a rendszeres poliszémia egy változataként, mégpedig zárt alloszémiaként, illetve zárt referenciális poliszémiaként sorolta be.

Lássuk, a valódi metonímiánál mi a helyzet. Amint azt a 2.5. poliszémiatípus kapcsán már említettem, az *A sonkás szendvics a hármasszertalánál ül.* jellegű mondatokban ilyet találunk. Vegyük észre, hogy ugyan a mondatot úgy értjük, hogy 'a sonkás szendvicset rendelő személy ül a hármasszertalán', a *sonkás szendvics* kifejezés maga valójában nem erre a személyre vonatkozik, hanem a sonkás szendvicsre, amelyet rendelt. A mondat interpretálása során ugyanis először is azonosítjuk a *sonkás szendvics* kifejezés vonatkozásaként a szóban forgó

sonkás szendvicset, majd miután az a mondat maradék részének értelmezésével nem fér össze, **újraértelmezzük**, és így adódik a mondat fent megadott interpretációja.¹⁰⁶ Az értelmezés így itt világosan **nem kompozicionálisan** történik.

Ebből egyébként adódnak érdekes következmények is. Ha egy személy rendel például két hamburgert és egy kólát, akkor a pincér mondhatja azt, hogy *A két hamburger és a kóla a hármasszalnál ül.*, az értelmezés a fenti példával teljesen analóg lesz, a számbeli egyeztetés nem okoz problémát. Hasonlóképpen, ha többet rendelték az adott szituációban releváns hamburgereket, akkor az állítmánynak többes számúnak kell lennie, és a mondat helyes: *A hamburgerek a hármasszalnál ülnek.* Ha ellenben egy személy rendelte őket, a pincér nem mondhatja azt, hogy *A hamburgerek a hármasszalnál *ül / *ülnek.* És nem jók a következő mondatok sem, ha nem egy személy, hanem egy csoport rendelte a sonkás szendvicset: *A sonkás szendvics a hármasszalnál *ül / *ülnek.* Az újraértelmezés következtében ugyanis konfliktus lép fel a grammatikai alany-állítmány egyeztetés és az állítmány számjelölésének szemantikai értelmezése között.

Úgy vélem, az általam rendszeres poliszémiaként besorolt fenti jelentésvariációkkal kapcsolatban soha nem találunk ilyen újraértelmezésre utaló jeleket, és intuitíve sem tűnik helyénvalónak azt mondani, hogy a *könyvtár* szó 'gyűjtemény' vagy 'gyűjtemény elhelyezésére szolgáló épület' értelemben nem közvetlenül vonatkozik az illető gyűjteményre vagy épületre, hanem újraértelmezés és metonimikus átvitel által nyerjük a mondat ilyen értelmezését. A specifikus poliszémiatípusok közül számos (pl. 1.1., 1.2., 1.17., 1.24., 1.30., 1.39., 1.40., 1.43., 1.49 stb.) éppen az az egyik feltűnő jellemzője, hogy nem tudjuk megmondani azt sem, hogy melyik olvasat az elsődleges. Emlékezhetünk rá, hogy az I.3.4. szakaszban, valamint az I.4. és az I.5. részben ez a szempont már szóba került mint a nyílt rendszeres poliszémia jellegzetes ismertetőjegye. Ennek ellenére megítélésem szerint az ezt a jellegzetességet nem mutató specifikus típusoknál, valamint az általános típusoknál is téves lenne azt mondani, hogy a szót nem közvetlenül értelmezzük: az értelmezés közvetlen, bár a szójelentés felhasználása mellett valamilyen egyéb szemantikai szabályt is igénybe vesz, de nem újraértelmezést.

A fenti *sonkás szendvics*-es mondatokhoz némileg hasonlóan ítéldhetjük meg a tulajdonnevek kapcsán fellépő olyan jellegű metonímiát, mint pl. *A hétvégén egy Jókait olvastam.* 'egy Jókai-regényt', *A múzeumnak három Rodinje van.* 'Rodin-szobra'. A tulajdonnév közvetlenül mindig magára a személyre vonatkozik, aki létrehozta a szóban forgó tárgyakat, nem pedig közvetlenül a tárgyra. A nevet újraértelmezzük, és részben a (nyelvi és nyelven kívüli) szűkebb kontextus, rész-

¹⁰⁶ Az elmondottak alapján ez a jelenség kényszerített típus egyeztetésnek tekinthető. Nem vagyok róla azonban meggyőződve, hogy a metonímiáról sok hasznosat megtudunk azáltal, ha összeöntjük az olyan, szintén kényszerített típus egyeztetésnek számító jelenségekkel, mint az *elkezd* és társai használata főnévi tárggyal (l. a II.2.4. szakaszt). Úgy gondolom, célszerűbb eleve külön kategóriaként kezelni az olyan eseteket, amelyeknél világosan újraértelmezés történik (mint az említett *sonkás szendvics*-mondatok), és az olyanokat, amelyeknél csupán a közölt információ kontextuális gazdagítása történik, és intuitíve nem érhető tetten semmiféle újraértelmezés (mint az *elkezd* típusú igéknél). Az újraértelmezés kontextuális kényszerének ténye helyett — amely triviális — célszerűbb azt a kérdést feltenni, hogy az újraértelmezés milyen szabályszerűségeknek engedelmeskedik. Erre egy érdekes kísérletet találunk például Norrick (1981)-nél és Deane (1987)-nél. L. a következő lábjegyzetet is.

ben pedig a megnevezett személlyel kapcsolatos ismereteink határozzák meg, hogy mi lesz a mondat végső értelmezése.¹⁰⁷ Felvethető, hogy a tulajdonnevek ilyen használatai ugyanúgy rövidítések, mint a fentebb (az összefoglaló megjegyzésekben) említett, általam rendszeres poliszémiatípusokként besorolt egyes csoportok megfelelő olvasatai. Nem látom módját, hogy ezt hogyan lehetne eldönteni, és arról sem vagyok meggyőződve, hogy értelmes-e, azaz eldönthető-e egyáltalán a kérdés.

Míg az *olvas* és egyéb fentebb említett állítmányok kapcsán úgy gondolom, elkerülhetetlen a metonimikus újraértelmezés, nem látom világosan, hogy hogyan írható le az olyan, szintén a tulajdonnevek poliszémiája kapcsán említett¹⁰⁸ mondatok értelmezése, mint pl. *Szeretem/ismerem/értem Goethét*. Az ilyen mondatokban mindig több értelmezési lehetőség is jelen van, pl. 'szeretem Goethét mint személyt / szeretem Goethe írásait'; 'akusztikusan értem, amit Goethe mond / értem, hogy mit akar Goethe közölni / azonosítani tudom Goethe tettének vagy tetteinek a motivációját' stb. Kérdés, hogy hogyan számítjuk ki ezt az értelmezést a szójelentések alapján. Több lehetőség vethető fel, például:

1. Az ige értelmezése változatlan, a nevet metonimikusan értjük vagy a jelölt személy különféle aktív zónáit választjuk ki.
2. A név értelmezése változatlan, az ige viszont többértelmű (több olvasattal vagy több különálló jelentéssel rendelkezik), az egyszerű hozzárendelésen kívül további szemantikai folyamatok nem játszódhatnak le.
3. A név értelmezése változatlan, az ige lehet többértelmű vagy nem, mindenestre lezajlik egy kényszerített típusjegyzetés, amelynek eredménye-

¹⁰⁷ Megjegyzendő, hogy a szóban forgó 'alkotó'–'alkotás' variáció metonimikus ugyan, de olyan világosan idioszinkratikus korlátozásoknak engedelmessé válik, amelyek semmiképp sem származhatnak a metonímia általános szabályaiból, hanem csupán a nyelvi szokásnak tudhatók be. Míg a fenti mondatok kifogástalanok, nem jók az alábbiak: **Barcelonában több Gaudí áll*. 'több Gaudí által tervezett épület', **Ma Juli néni ettem*. 'a szakácsnő, Juli néni főztjét'. A variáció tehát érzékeny arra, hogy milyen létrehozási viszony van az alkotó és az alkotás között. Nézzük a következő mondatokat is:

Tegnap megvettem a Kleistot. 'a Kleist-kötetet'

Egész nyáron Kleistot olvastam. 'Kleist műveit'

A Kleistot már láttuk a múlt héten. 'a Kleist-dráma alapján készített színházi előadást'

(?) *Tegnap este megnéztem a Kleistot a tévében*. 'a Kleist-dráma színházi előadásáról készült felvételt'

?*Nyáron elolvastam öt Kleistot*. 'öt Kleist-drámát'

??*Nyáron elolvastam öt Kleistot*. 'három Kleist-drámát és két Kleist-novellát, összesen öt művet'

*Egész nyáron Kleistokat olvastam. 'Kleist-drámákat'.

Az említett példákat fokozódó mértékben egyre furcsábbnak találom. Függetlenül attól, hogy az olvasó osztja-e minden esetben a mondatok viszonylagos elfogadhatóságával kapcsolatos megítéléseimet, úgy gondolom, ha egyáltalán valamilyen fokozatosság létezik ezekben az esetekben, ennek oka csupán az illető konstrukció szokásos használata vagy annak hiánya lehet, azaz nem lehet más nyelvi vagy nem nyelvi tények, szabályok által motiválni. Bizonyára érdekes feladat lenne feltérképezni, hogy pontosan mely szerkezetek használatosak és pontosan milyen jellegű alkotókkal kapcsolatban, milyen viszonylagos gyakorisággal, de mivel ezt a variációt nem tartom poliszémiának, itt nem kívánok vele foglalkozni.

¹⁰⁸ Bierwisch (1983a), I. még az I.5. részt. Vegyük észre azonban, hogy a jelenség (szemben az *olvas* és más igékkel kapcsolatban említettel, amely jellemzően tulajdonnevekkel kapcsolatban lép fel) ugyanúgy jelentkezik közneves kifejezéseknél (pl. *ez az író, a feleségem*), mint személyneveknél.

ként a kontextusból további értelmezési mozzanatok egészítik ki az alul-specifikált igei jelentést.

4. A név értelmezése és az ige értelmezése is változik a mondat különböző értelmezéseihez kapcsolódóan.
5. Sem a név, sem az ige értelmezése nem változik, hanem az ige jelentése annyira általános, hogy az összes létező értelmezési lehetőséget lefedi.

Úgy gondolom, a probléma túl összetett ahhoz, hogy itt kellő mélységben tárgyalni tudjam.¹⁰⁹ A megoldás kulcsa szerintem az igék értelmezésében rejlik, míg a főnév értelmezéséről kevés érdekeset tudunk mondani. Ahhoz viszont, hogy ezt az állítást érvekkel alátámasszam, hosszabban kellene foglalkoznom az érintett igék poliszémijával, ami viszont túllépné a jelen tanulmány témájának határait, így erre itt nem vállalkozom.

---

¹⁰⁹ Köszönöm Kálmán Lászlónak, hogy felhívta a figyelmemet erre a problémára.

II.4. A RENDSZERES POLISZÉMIA ELHATÁROLÁSÁNAK PROBLÉMÁI

Miután az előző (II.3.) részben ismertettem a rendszeres poliszémia típusait, majd ezekkel kapcsolatban bizonyos általános megfigyeléseket, végül indokolni igyekeztem a metonimikusan motivált poliszémia és a tulajdonképpeni metonímia különválasztását, az alábbiakban a II.3. rész célkitűzésének megvalósíthatóságával kapcsolatos kétségeknek adok hangot.

II.4.1. Rendszeres poliszémia és homonímia

Amint az I. fejezetben is szó volt róla, a poliszémia mint nyelvészeti fogalom bevezetése óta jól ismert tény, hogy nehézséget okoz a poliszémia és a homonímia egymástól való elhatárolása. Ennek a problémának a megoldására különféle javaslatokat vetettek fel. A közhiedelem úgy tartja, hogy szakirodalom egy része (különösen a korai) megkísérelte az etimológiát mint döntő szempontot segítségül hívni.¹¹⁰ Egy szó akkor számított eszerint poliszémnek, ha két jelentése ugyanazon etimon jelentéséből jött létre (a két jelentés fokozatos eltávolodásával, metaforikus átvitel következtében stb.). Ellenben homonimnak számított, ha két különböző etimon konvergens alakú változási folyamatok következtében vált azonos alakúvá, és a szó egyik jelentése az egyik, másik a másik etimontól alakult.

Saját szakirodalmi tájékozódásom nem erősíti meg, hogy ezt az etimológiai szempontot valaha is döntő tényezőként tartották volna számon a poliszémia és a homonímia elhatárolása kérdésében. Mint lehetséges alternatíva ugyan számos helyen felmerül, de azonnal el is utasítják, lévén nem releváns a jelenkori (szűkegképpen szinkrón) nyelvérzék számára.

Valójában, amint ez különösen az I.2. részben ismertetett irodalomból kiderül, a kérdést tárgyaló irodalom végkövetkeztetése mindig is az volt, hogy nem vagyunk képesek valódi kritériumokat találni a poliszémia és a homonímia közötti döntésre. Annyit tudunk csupán mondani, hogy az egy jelentésű egyetlen szó (monoszémia) és a két különálló, azonos alakú szó (homonímia) közötti spektrumnak az egyik végén (a homonímián) állnak a teljesen különböző jelentésű, rendszerint különböző etimonokra visszavezethető szavak, míg a monoszémia-pólushoz közel állnak a rendszeres poliszémia fent felsorolt példái (amelyeket mindenképpen egy szóhoz tartozónak szoktak tartani a beszélők, nem pedig két különálló szónak). A két pólus között találhatók a metaforikusan motivált nem rendszeres poliszémiajelenségek, amelyeknek elsősorban a homonímiától való elhatárolása okoz problémát, és kevésbé a rendszeres poliszémiától való (vö. fentebb a II.1. rész 4. pontját).

II.4.2. Rendszeres és nem rendszeres poliszémia

A rendszeres és nem rendszeres poliszémia elválasztása első pillantásra nem tűnik különösebben problematikusnak: azt gondolhatnánk, hogy ha legalább két szónak vannak párhuzamos olvasatai, rendszeres poliszémiával van dolgunk, ha viszont

---

¹¹⁰ Így tudja például Károly (1970: 85) vagy Ravin és Leacock (2000: 2) is, jellegzetes módon bármiféle hivatkozás nélkül.

egy poliszém szóhoz nem találunk olyan másik szót, amely ezt a jelentésvariációt mutatja, akkor nem rendszeressel. Ezzel kapcsolatban azonnal adódnak olyan kérdések, mint például: Valóban rendszeresnek tekintünk egy olyan variációt, amelyet csupán két szó mutat (és ha nem, pontosan hány szónál húzzuk meg a határt)? Meg tudjuk-e mondani, és ha igen, milyen alapon, hogy két szó ugyanazt a jelentésvariációt mutatja (és nem csupán hasonlót)? Úgy vélem, hogy ezek a kérdések megválaszolhatatlanok, és mint ilyenek nem viszik előbbre a témával való foglalkozást. A nyelvi leírás szempontjából közvetlenül releváns lehet viszont a következő **két megfigyelés**:

A) Amint fentebb volt róla szó, a rendszeres poliszémia kapcsán kulcsfogalomnak szokták tekinteni a metonímiát és az olvasatot. Ezek viszont olyan szavak kapcsán is felmerülhetnek, amelyek **nem mutatnak rendszeres jelentésvariációt**. Így például a *posta* és *telefon* szavakkal az alábbi mondatokat képezhetjük: *A posta egy hét alatt kézbesíti a belföldi leveleket.* 'intézmény' — *Postád érkezett.* 'küldemény'; *A telefon meghibásodott.* 'készülék' — *Telefonod van.* 'hívás'.

Metonimikus viszonyról itt mindenképpen beszélhetünk, és az említett használatok önálló olvasatoknak mondhatók. A variáció azonban mégsem figyelhető meg más szavaknál. Ez nem is érhet minket váratlanul, hiszen az *olvasat* meghatározása kapcsán mondottak alapján semmi okunk nincs feltételezni, hogy olvasatok csak rendszeres jelentésvariációban léphetnek fel. Ha az olvasatok forrása feltétlenül valamely általános fogalmi művelet (pl. metonímia) lenne, akkor joggal várhatnánk, hogy a variációnak rendszeresnek kell lennie. Ha azonban, mint fentebb feltételeztem, a forrása nem ez, hanem a szóhoz kapcsolódó specifikus fogalmi reprezentáció szerkezete, azt várjuk, hogy csak az igen hasonló fogalmi szerkezetű szavak (mindenekelőtt kohiponimák) mutatnak (egy bizonyos típusú) rendszeres poliszémiát.

Éppen ezért a nyelvi leírás szempontjából valószínűleg célszerűbb lenne egy — a rendszeres poliszémiánál tágabb — poliszémiaosztályt feltételezni, **amelyhez azok a szavak tartoznak, amelyeknek több különböző olvasata van** (függetlenül attól, hogy vannak-e hasonló variációt mutató más szavak is). Ezt szembe lehetne állítani az olyan rendszertelen poliszémiajelenségekkel, **amelyeknél a szó különböző értelmezéseit nem motiválja kellőképpen a szavakhoz tartozó fogalom szerkezete**, hanem idioszinkratikus, váratlan, csupán lexikalizálódás által magyarázható másodlagos értelmezéseket találunk, amelyek az elsődleges értelmezésétől világosan különböző fogalomhoz kapcsolódnak. Más helyen (Pethő 2000) az előbbire a **kemény poliszémia**, az utóbbira pedig a **lágypoliszémia** terminust javasoltam. Míg a kemény poliszémia felöleli a rendszeres poliszémiatípusokat és a hozzájuk hasonlóan metonimikusan motivált, de nem rendszeres jelentésvariációk zömét (l. még a II.5.1. szakaszt), addig a lágypoliszémia mindenekelőtt a metaforikusan motivált egyáltalán nem rendszeres vagy csak kvázirendszeres variációkat tartalmazza (l. a II.5.3 és II.5.4. szakaszt).

Mindazonáltal úgy gondolom, a rendszeres és nem rendszeres poliszémia szembeállításának is megvan a maga jelentősége, ti. a szótár szerkezetére nézve érdekesebb a kemény és lágypoliszémia megkülönböztetésénél. Emellett módszertani szempontból is kezelhetőbb, mivel a rendszeres poliszémia, szemben az egyedi kemény poliszémiajelenségekkel, megengedi ellenőrizhető előrejelzések

megfogalmazását. Így itt a továbbiakban is az elsőként nevezett szembeállításra fogok összpontosítani.

B) A rendszeres poliszémiatípusokból valamely olvasat idioszinkratikus lexikalizálódása által **kiválhatnak egyes szavak**, amelyek ugyan továbbra is metonimikus jelentésvariációt mutatnak, azonban a szó pontos értelmezése nem azonos azzal, amit az illető poliszémiatípus alapján várnánk (hanem annál rendszerint valamilyen módon specifikusabb). Így vált ki az 1.21. típusból az *édesség* szó, a 2.4. típusból pedig a *papír*, *üveg* stb. szavak (l. ott). A rendszeres és a nem rendszeres poliszémiaosztályok között tehát ilyen módon az egyik irányban átjárható a határ, és mivel a lexikalizálódás nem ugrásszerű-abszolút, hanem fokozatos-tendenciaszerű folyamat, így határesetekre is számítani kell.

II.4.3. Rendszeres poliszémia és aktív zónák

A II.2. részben említettem, hogy mind az aktív zónák jelenségében, mind a metonímiában szerepet játszik a rész-egész viszony, és így van, aki az előbbit is a metonímia egy fajtájának tekinti. Fentebb amellet érveltem, hogy ennek ellenére nemcsak lehetséges, hanem az adekvát leírás érdekében fontos is különbséget tenni a két jelenségtípus között. Lényeges különbség az aktív zónák és a metonímia között például a következő: Az aktív zóna jellegű variációnál a szó különböző értelmezései között nem történik ontológiai fajtabeli váltás: ha az egész objektum pl. fizikai tárgy, akkor annak aktív zónája is fizikai tárgy kell, hogy legyen, és nem lehet mondjuk intézmény vagy mennyiség. Ezzel szemben a metonimikus jelentésváltozásnál gyakran (bár kétségkívül nem mindig) tapasztalunk ilyen ontológiai fajtabeli váltást is.

Ettől függetlenül itt is találunk határeseteket, amelyek besorolása megítélésem szerint bizonytalan. Az 1.3. rendszeres poliszémiatípusnál úgy vélem, a helyzet eléggé világos, és e csoport poliszém státusza mellett már röviden érveltem is a II.2. részben. Kevésbé látom azonban világosnak az 1.49. típus, valamint a hozzá közel álló *száj* szó státuszát. Amint Pethő (1998)-ban kifejtettem, a *száj* szó megítélésem szerint az *ajtó* típusú szavakhoz hasonló jelentésvariációt mutat, amennyiben ez utóbbiaknál adott egy 'akadály' ('nyílást záró tárgy') és egy 'nyílás' olvasat, az előbbinél pedig egy ezekkel párhuzamos 'ajak' ('akadály') és egy 'szájnyílás' olvasat, valamint továbbá egy 'szájüreg' ('tartály') olvasat is. Amellett, hogy ezeket az értelmezési lehetőségeket különálló olvasatként érdemes fel fogni, a következő példát hoztam: **Júlia érzéki szája belülről tele van sebekkel*. Megítélésem szerint ez a mondat rossz, zeugmát érzek benne, mivel az *érezki* jelző a *száj* szó 'ajak' olvasatát aktiválja, míg a *belülről* határozó a 'szájüreg' olvasatát. Mivel zeugma (legalábbis a jelenlegi ismereteink szerint) aktív zónákkal kapcsolatban nem lép fel (l. a II.2.3. szakasz példáit), így a példa arra utal, hogy itt két különálló interpretációt (mégpedig kézenfekvő módon két olvasatot) kell tulajdonítani a *száj* szónak. Ennek a jelentésvariációnak az ábrázolására javaslatot teszek egy módosított kétszintű szemantikai keretben Pethő (1998)-ban és (2001)-ben.

Feltűnő mindazonáltal, hogy az általam megkérdezettek egy része osztja azt a véleményemet, hogy zeugmát tapasztalhatunk a *száj* szó kapcsán, míg másik részük teljesen hibátlannak érzi a mondatot, ráadásul a vélemények viszonylag hatá-

rozottak (azaz a megkérdezetteket nem lehet meggyőzni arról, hogy tévednek) és tartósak (a megkérdezettek hosszabb idő eltelte után is ugyanazt a választ adják). Ez talán azzal magyarázható, hogy a *száj* a mondatot elfogadó beszélők szótárában a szájat mint funkcionális egységet jelöli differenciálatlanul, az egyes részei (ajak, szájüreg) pedig csupán aktív zónaként jelentkeznek. Az olyan beszélőknél pedig, akik rossznak találják a mondatot, talán másképpen, differenciáltabban, több potenciális olvasatra bontottan van tárolva a *száj* szó jelentése.¹¹¹

Az *ajtó* típusú szavak ettől eltérően viselkednek. Ezeknek a szavaknak két lexikálisan rögzített olvasatát feltételezem, ti. 'akadály' ('nyílást záró tárgy') és 'nyílás', l. Pethő (2001). A *száj* szótól eltérően viszont nem tapasztalunk zeugmát akkor, ha a két olvasatot egy kontextusban keresztezni próbáljuk, pl. *Laci összehírkálta az ajtót, aztán bement rajta.* vagy *A betörő berúgta az ajtót, majd bement rajta.*¹¹² Láthattuk már az I.3.4. szakaszban a Deane által bevezetett nyílt alloszémia, illetve nyílt referenciális poliszémia fogalma kapcsán is, hogy bizonyos rendszeresen poliszém szavak esetében nem szokott zeugma jelentkezni.

A kérdéses mondatok elfogadhatóságát esetleg úgy értelmezhetjük, hogy az *ajtó* szó itt a nyílás és az azt lezáró tárgy együttesét jelöli osztatlanul, hasonlóképpen, mint ahogy a *könyv* szó egyes kontextusokban a könyvet mint funkcionális egységet jelöli anélkül, hogy előtérbe helyezné akár a tárgyat, akár a tartalmat (l. az 99. lábjegyzetet és az 1.52. rendszeres poliszémiatípust).

Számos megválaszolatlan kérdés marad azonban, akár elfogadjuk ezt a lehetőséget munkahipotézisként, akár elvetjük:

¹¹¹ Egyáltalán nem biztos, hogy ez a helyes magyarázat. Felvethető volna például az is, hogy azok a beszélők, akik rossznak találják a mondatot, általában „pedánsabban” értelmezik a megfelelő szerkezeteket, és nyelvérzékük olyan esetekben is zeugmának véli azokat, amikor más beszélők nem találnak bennük kivetnivalót. Másképp megfogalmazva eszerint azok a beszélők, akik elfogadják a mondatot, az *érzéki száj* résznél járva a *száj* szót 'ajak'-ként értelmeznék, a *belülről* szóhoz érve pedig váltanának a 'szájüreg' értelmezéshez, de ezt a váltást meg tudnák tenni anélkül, hogy nyelvérzékük tiltakozna. A mondatot el nem fogadó beszélőknek pedig ennél az utóbbi lépésnél omlana össze a mondat értelmezése.

Sajnos jelenleg csak találgathatunk. Ahogy (tudomásom szerint egyetlen szerzőként) Kilgariff (1998) megállapítja, a zeugmateszt és más lexikális szemantikai tesztek megbízhatóságáról igen gyérek az ismereteink, ugyanis a szakirodalom következetesen hallgat a kérdésről. Mindenesetre úgy tűnik, egyáltalán nem szokatlan helyzet, hogy különböző beszélők eltérően ítélnék meg egy tesztmondatot, illetve az sem az, ha a beszélők bizonytalanok egy ilyen mondat elfogadhatóságának megítélésében. Csatár/Farkas/Pethő (2002) is hangsúlyozza annak a szükségességét, hogy megismerjük a lexikális szemantikai intuíciók forrását, és egyes intuíciótípusok vizsgálatára konkrét javaslatokat is tesz.

¹¹² Ezzel szemben úgy tűnik, zeugma jelentkezik a következő mondatban: **Az asztalos leakasztotta az ajtót, majd bement rajta.* Az eltérés a fenti mondatokhoz képest itt az, hogy az ajtónak mint nyílásból és akadályból álló funkcionális egységnek az összetartozása az adott szituációban megbomlik, nem alkotnak egyetlen térben összetartozó képződményt. Felmerülhet az a magyarázati lehetőség, hogy azért nem jó ez a mondat, mert az akadály nélküli nyílás nem mondható ajtónak, csak az, amit be tudunk zárni. Ebben az esetben nem zeugma lenne a zavar, hanem pusztán nem teljesülhetnének a mondat igazságfeltételei (azaz triviálisan hamis lenne a mondat). Köszönöm Christopher Piñónnak ezt a felvetését, mindazonáltal úgy gondolom, hogy bizonyosan nem erről van szó. A kérdéses mondat ugyanis nem azért rossz, mert nem mondható ajtónak az a nyílás, amin be akarunk menni, hanem éppenséggel azért, mert azt a nonszensz értelmezést követeli meg a mondat (számomra nem világos okokból), hogy a leakasztott ajtótáblán ment be az asztalos.

- A zeugmaintuíciónak mint szemantikai adatnak a forrását célszerű lenne behatárolni ahhoz, hogy tisztábban lássuk a zeugma megjelenésének feltételeit.
- Ha abból indulunk ki, hogy az *A betörő berúgta az ajtót, majd bement rajta.* mondatban az *ajtó* szó és a *rajta* névmás vonatkozása azonos, ti. egy nyílásból és egy akadályból álló funkcionális egység, ésszerű-e feltételezni, hogy naiv ontológiánk megenged olyan, legalábbis gyanúsan inkoherensnek tűnő objektumokat, amelyek egyszerre nyílások és akadályok?¹¹³
- Alternatív lehetőségként (ha el kívánjuk kerülni az említett szempontból gyanús ontológiát) ésszerűen fel lehet-e vetni, hogy ebben a mondatban az *ajtó* valóban 'tárgy'-ra vonatkozik, a *rajta* pedig 'nyílás'-ra, és egyfajta újraértelmezési folyamat zajlik le a háttérben?¹¹⁴

Ezen kérdések egyikével sem áll módomban itt foglalkozni, csupán azt tartottam fontosnak kiemelni, hogy a rendszeres poliszémia és az aktív zónák elhatárolásának problémáját elválaszthatatlannak vélem néhány nem triviális módszertani és elméleti problémától.

II.4.4. Rendszeres poliszémia és kényszerített típus egyeztetés

Amint a II.2. részben és a II.3.4. szakaszban utaltam rá, a kényszerített típus egyeztetés jelensége véleményem szerint túlmutat a jelen fejezet elején rögzített célkitűzés szabta kereteken, mivel nem köthető ésszerűen a főnév jelentéséhez. Az ige szemantikai ábrázolásának, az egész mondat jelentéskonstrukciójának, valamint a tágabb kontextusnak, világismeretnek a szerepét jóval nagyobbban ítélem meg a főnévénel a fentebb említett (és más) példákban. Részletesebb diszkusszióra érdemesnek tartok azonban egy olyan jelenséget, amely megítélésem szerint a rendszeres poliszémia és a kényszerített típus egyeztetés határeseteként fogható fel.

A 2.3. általános poliszémiatípussal kapcsolatban említettem a GL elmélet képviselőinek azt a véleményét, hogy itt a „darálás”-nak nevezett, rendkívül termékeny fogalmi művelettel van dolgunk. Ennek az állításnak ellentmondani látszik az a tény, hogy a darálás **valójában csak két pontosan körülhatárolható objektumtípussal** kapcsolatban használható természetesen, mégpedig a faelnevezésekkel és az állatnevekkel kapcsolatban. Vegyük észre, hogy ezekben az esetekben teljesülni látszik az a feltétel, amely a specifikus poliszémiatípusokkal kapcsolatban érvényesül: a szóhoz kapcsolódó **fogalom szerkezete motiválja** a jelentkező jelentésvariációt. Így például abból indulhatunk ki, hogy az olyan háziállatokkal kapcsolatban (*csirke, disznó, kakas, pulyka* stb.), amelyek természetesen fordulhatnak elő darálás-kontextusokban, könnyen hozzáférhető információ, hogy ezek húsát meg szoktuk enni (vagyis hogy egyáltalán **van** húsuk). Ehhez hasonlóan talán bizonyos fákkal kapcsolatban — pl. *cseresznyefa, diófa* — is kézenfekvő (ha

¹¹³ Pustejovsky (1995) rendszere, részletesebben kifejtve és kibővítve Asher és Pustejovsky (2000)-ben és Pustejovsky (2001)-ben, így jár el.

¹¹⁴ Köszönöm Arnim von Stechow-nak, hogy felhívta a figyelmemet a jelenséggel kapcsolatos ontológiai problémára.

másképp nem, a megfelelő olvasatok részleges lexikalizálódása következtében), hogy nevük faanyagot is jelöl.¹¹⁵

A szóban forgó világtudás jelentőségét mutatja, hogy a darálás csak olyan kontextusokban használható természetesen, amelyben világosan táplálkozásról van szó (pl. *Ebédre pulykát ettem / süöttem.*), nem természetes viszont (legalábbis megfelelő kontextuális előkészítés nélkül) más környezetekben, pl. *?A kosárban disznó van. ??Az utcán kutya volt szétkenődve.*

Ezek alapján az érvek alapján legalábbis komolyan felvethető, hogy a darálás egyáltalán **nem is általános**, hanem **specifikus poliszémiatípus** (esetleg kettő), amelynek **motivációjában meghatározó szerepet játszik a hatáskörébe eső szavakhoz kapcsolódó fogalmak szerkezete.**

A gondolatmenet ezután a következőképpen folytatható:

A kérdéses szavak így motivált 'anyag' olvasata (véltetően triviális okokból, amelyekkel itt nem foglalkozom) természetesen beleesik az anyagnevek szemantikailag meghatározott osztályába, és szintaktikailag is anyagnévként fog viselkedni.

Ha olyan étkezési kontextussal találkozunk, amelyben váratlan szót találunk anyagnévi használatban (pl. *?Ebédre kutyát süöttem.*), ez a kontextus ugyan enyhén szokatlan, de különösebb erőfeszítés nélkül értelmezhető, mégpedig az említett 'állat' – 'húsa' típus analógiájára. Egyfajta kényszerített típusegyeztetés történik, ti. a *kutya* szót, amelynek általában nincs 'kutyahús' olvasata, a szintaktikai környezet és a kontextus következtében mégis így értelmezzük. Ez a folyamat zajlik le más olyan esetekben is, amikor a poliszémiatípushoz tulajdonképpen nem tartozó szót használunk kivételesen úgy, mintha mégis hozzá tartozna (l. az 1.45. típus kapcsán említett példát).

Vegyük továbbá a darálás szélsőséges produktivitása igazolásaként felhozott olyan példákat, amelyekben anyagnévi használatban szerepel olyan szó, amely sem húst, sem fát nem jelöl, és a kontextus sem táplálkozási vagy más kézenfekvő, pl.: *?A karambol után az úttesten nem lehetett lépni a kamiontól. 'a kamiondaraboktól'.*

Ilyen példák kisebb-nagyobb erőfeszítéssel létrehozhatók és értelmezhetők ugyan, de rendszerint (vagy talán mindig) többé-kevésbé furcsák, komikusan hatnak. Éppen ezért úgy vélem, elhibázott stratégia őket úgy szemlélni, hogy itt pusztán a darálásnak mint rendkívül általános poliszémiatípusnak az érvényesülését tapasztaljuk (vagy más esetben éppenséggel az 1.45. típus érvényesülését), ami tulajdonképpen azzal lenne egyenértékű, mintha azt mondanánk: a *kamion* szó ugyanolyan természetesen vonatkozhat kamiondarabokra, mint a kamionra mint

¹¹⁵ Csábító relativista szellemű felvetés volna azzal indokolni a 'faanyag' olvasatok természetességét, hogy a növénynek és anyagának a fogalma magának a *fa* szónak a poliszémiája révén is összekapcsolódik számunkra, azaz a növényhez ezért társítjuk automatikusan az anyagát is. Rossz hír viszont a relativistáknak, hogy a 'növény' és 'faanyag' olvasatok olyan nyelvekben is egészen természetesen megvannak (rendszeresen) az egyes fafajták neveinél, amelyekben a NÖVÉNY és a FAANYAG fogalom mint olyan különböző szavakhoz kapcsolódnak. Így például a németben, ahol a *Holz* 'faanyag' szó 'fanövény' jelentésben nem létezik, de éppenséggel előfordul 'erdő' értelemben. A jelenség magyarázatát tehát vélhetően nem a nyelv végső soron esetleges szerkezetében, hanem mélyebben, a fogalmi rendszerben, talán naiv biológiai tudásrendszerünkben kereshetjük.

járműtípusra (2.2. típus) vagy kamiont mintázó játékautókra (2.1. típus). Ezt pedig igen abszurd állításnak gondolom.

Valójában inkább arról lehet szó, hogy az ilyen példákban szerepet játszik egyfajta újraértelmezéssel együtt járó kényszerített típusegyeztetés is, hasonlóan a II.3.4. szakaszban elmondottakhoz. Ennek az újraértelmezésnek az eredménye ugyan hasonlít az 'állat' – 'húsa' variációhoz és könnyen összetéveszthető vele, de nem célszerű azonosítani vele.

Láthattuk tehát, hogy amennyiben egy rendszeres poliszémiatípus együtt jár az illető főnév szintaktikai viselkedésének bizonyos variációjával is, a tulajdonképeni poliszémiát nem könnyű megkülönböztetni a poliszémiatípust kényszerített típusegyeztetés által erőszakosan (ti. jelentésük alapján hozzá nem illő főnevekkel) kiterjesztő esetektől.

Feltételezhetjük ezen kívül, hogy ha egy típus ilyen módon való kiterjesztése eléggé gyakran és rendszeresen történik, ezáltal megváltozhatnak, kibővíülhetnek a típushoz való tartozás szabályai, így a rendhagyó használat nyelvi változáshoz vezethet. Míg a rendszeres poliszémia egyes esetei lexikalizálódás által nem rendszeres poliszémiajelenségekké válhatnak, és ezáltal csökkentik a rendszeres poliszémia leltárját, a kényszerített típusegyeztetés említett jelenségei éppen ellenkezőleg, bővítik azt.

II.4.5. Összegzés

A II.4. részben azt kívántam bemutatni, hogy mely esetekben nem tűnik világosan elválaszthatónak a rendszeres poliszémia más jelenségektől, mégpedig a homonímiától, a nem rendszeres poliszémiától, az aktív zónáktól, valamint a kényszerített típusegyeztetéstől. A két előbbiről az is kiderült, hogy nemcsak elhatárolási nehézségek kapcsolódnak hozzájuk, hanem a diakronia szintjén (egymással ellentétes irányú folyamatokként) szerepük lehet a rendszeres poliszémiajelenségek konstitúciójában, illetve felbomlásában.

II.5. A NEM RENDSZERES POLISZÉMIA

A poliszémiajelenségeknek a rendszeres poliszémiával szembenálló másik osztálya, a nem rendszeres poliszémia lesz a tárgya a jelen résznek, amely a főnévi poliszémiáról szóló áttekintésünket lezárja. A nem rendszeres poliszémiáról fontos szót ejteni, mivel hagyományosan elsősorban ezt szokták *poliszémia* néven számon tartani. A téma tárgyalására megítélésem szerint annak ellenére szükség van, hogy (amint pl. Kiefer 2000 is megállapítja) a szavakhoz kapcsolódó interpretációk itt megjósolhatatlanok, és így leírásuk alig lehet több pusztán lexikográfiai jellegű, mechanikus felsorolásnál.

Amint a II.4.2. szakaszban utaltam rá, a *nem rendszeres poliszémia* terminus nem homogén jelenséghalmazt jelöl, hanem több különbözőképpen motiváltnak látszó csoportot is felölel. Az alábbiakban ezeket egyenként tárgyalom.

II.5.1. Nem rendszeres, metonimikusan motivált poliszémia

Különálló csoportnak tartom az olyan szavakat, amelyeknek különböző értelmezései igen közel állnak egymáshoz, és az értelmezések kapcsolata természetesnek, a szóhoz kapcsolódó fogalom szerkezete által közvetlenül motiváltnak tűnik (erre használtam fentebb a *kemény poliszémia* terminust). Ilyennek gondolom a *száj* szó 'szájnyílás' – 'ajak' – 'szájüreg' variációját, amellyel azonos variációmintát nem tapasztalunk más szónál (bár, amint fentebb említettem, részlegesen párhuzamosan viselkednek vele az 1.49. típus szavai). Ezeket az eseteket végső soron a specifikus rendszeres poliszémiatípusokkal azonos módon leírhatónak tartom, de közvetlenül csak az egyes szavak viselkedését partikulárisan lehetne vizsgálni, általánosítások megfogalmazása nélkül, így itt praktikus okokból külön nem kívánok velük foglalkozni.

II.5.2. Pszeudorendszeres, metonimikusan motivált poliszémia

Érdemes itt kitérni azonban az olyan nem rendszeres poliszémiajelenségekre, amelyek láthatóan rendszeres, metonimikusan motivált poliszémiaként indultak. Előfordul (amint erről a II.4.2. szakaszban már volt szó), hogy a típus egyes elemei sajátos lexikalizálódás következtében „kiesnek” a rendszeres típusból (emlékeztetőül: *édesség, papír, üveg* stb.). Ilyenkor lehet, hogy a szó ugyan felvesz egy második, specifikusabb, önálló jelentést, azonban továbbra is megtartja eredeti jelentését, és ennek révén továbbra is része marad az eredeti rendszeres poliszémiatípusnak. Így pl. az *üveg* szó ugyan lexikalizálódott önálló lexémaként 'üvegpalack' jelentésben, de emellett megmaradt az a használata is, amelyet (diakrón szemszögből) e használat előképének tarthatunk: a 2.4. típus szerinti 'üvegből készült tárgy' olvasat, amely révén a szó tetszőleges ilyen tárgyat megnevezhet (bár elsősorban olyat, amelynek nincs más, „jobb”, specifikusabb neve, mint pl. *pohár*).

Előfordulhat viszont az is, hogy egy poliszémiatípus számos eleme lexikalizálódik valamely specifikusabb, nem megjósolható használatra, és ennek következtében a típus mint olyan „szétesik”. Ez történhetett az eredetileg valószínűleg rendszeres 'testrész' – 'ruhadarab ezt fedő része' poliszémiatípussal. Az ehhez tartozó szavak közül egyesek bizonyos ruhadarabokra vonatkoztatva még

ma is „logikusan” viselkednek, azaz úgy, ahogy azt a típust motiváló metonimikus viszony alapján várjuk, pl. *a kabát / ing válla* ’vállat fedő része’; *a kesztyű ujj* ’ujjat fedő része’. Előrejelezhetetlen eltéréseket is tapasztalunk azonban. Az *ujj* szó például a *kabát / ing ujj* kifejezésben nem ’ujjat fedő rész’, hanem ’kart fedő rész’ értelmezést kap, a *szár* szó pedig a *nadrág szára* kifejezésben nem ’lábszárat fedő rész’-t, hanem ’lábat fedő rész’-t jelent (bár az a tény, hogy a *szár* szó önmagában nem használatos ’lábszár’ értelemben, eleve jelzi, hogy nem aktívan, produktív módon létrehozott metonimikus jellegű kapcsolatról van itt szó). A *cipő orra* és a *cipő nyelve* kifejezéseknél pedig eleve más (metaforikus) motivációt találunk.

Teljesen esetleges végül az is, hogy mely testrésznevek és mely ruhadarabok nevével összekapcsolva mutatják a típusra jellemző variációt: nem beszélhetünk például a *zokni ujjá*-ról, a *kabát fejé*-ről (pl. ’kapucni’ értelemben); a nadrágnak van *dereka* (*Be kell venni a nadrág derekát.*), de nincs például *csípője* vagy *térde*. A típushoz való tartozás feltételeit nem lehet rendszeres módon megadni, és az érintett szavak viselkedése sem előrejelezhető, így rögzíthetjük, hogy nem rendszeres poliszémiatípusról van szó, hanem egy esetleges korábbi ilyen típus „kövületéről”.

Az említetthez hasonlóan metonimikusan motivált és nem rendszeres a ’dolog/anyag’ – ’színe’ olvasatok megjelenése egyes szavaknál, pl. *arany*, *ciklámen*, *ében*, *ezüst*. A színnévként használatos dolog- és anyagelnevezések köre teljesen esetleges (nem használható például így a kétségkívül jellegzetes színű *fű* vagy *korom* szó, hanem csupán színnévvel összetételben), és produktivitást sem tapasztalunk.

Végül egy harmadik ide sorolható típus a ’ruházat’ – ’viselője’ jelentéseket mutató szavak köre (a ’viselő’ értelmezés az elsődlegesebb). A magyarban tudomásom szerint mindössze a *civil* és az *ünneplő* jellemezhető így. Ezeknél a szavaknál metonimikusnak is vélhető összefüggést találunk a jelentések között. Ennek ellenére úgy gondolom, valójában mégsem ilyen kapcsolat áll fenn közöttük, hanem a ’ruházat’ használat ugyanúgy rövidítés (az *ünneplőruha*, illetve *civil ruha* kifejezésé; vegyük észre az akadémiai helyesírás logikátlanságát a két példa esetében), mint a rendszeres poliszémiatípusok némelyikénél a másodlagos olvasat (vö. a II.3.3. szakaszban mondottakat).

II.5.3. Kvázirendszeres, metaforikusan motivált poliszémia

A nem rendszeres poliszémiajelenségek feltehetőleg számszerűen legkiterjedtebb csoportja a metaforikusan motivált poliszémiáé.

A metaforikusan motivált poliszémia is mutathat **bizonyos rendszerességet**, ugyanis hasonló elsődleges jelentésű szavak hasonló másodlagos jelentéseket vehetnek fel. Ez a rendszeresség viszont soha nem olyan mértékű, mint a II.3. részben említett poliszémiatípusoknál tapasztalt, a megfigyelhető csoportok nem termékenyek, és döntő szerepe van a lexikalizáltságnak. Lássunk illusztrációként két ilyen csoportot!

Számos olyan **testrésznev** van például, amelyek metaforikusan bizonyos tárgyak bizonyos (az emberi testrészhez hasonló formájú vagy viszonylagos helyzetű) részeit jelölhetik. A *cipő orra* és *nyelve* kifejezéseket már említettem, és ilyen

a *cipő talpa* is (bár ezt metonimikus motivációnak is gondolhatjuk). Hasonló a *zsák és üveg szája* kifejezés, a *hegy és szék lába*, *hajó orra*, *hegy háta*, *gerince*, *szatyor füle*, *kancsó füle*, *csőre* stb. A 'tárgy része' olvasat csupán birtokos jelzős szerkezetekben és (ritkábban) jelöletlen szóösszetételekben jelentkezik, önállóan nem.

Állatok nevével gyakran megnevezhetünk embereket, ezáltal egy tulajdonságukra utalva, ami másodlagosan mindig egyfajta (többnyire negatív) minősítést is hordoz. Így mondhatunk valakit *disznó*-nak, *malac*-nak, *barom*-nak, *csirké*-nek, *tyúk*-nak, *libá*-nak, *béka*-nak, *tehén*-nek. A tulajdonság, amelyet megnevez a szó, lehet belső (lelki vagy szellemi, pl. *disznó* 'ellenszenves, aljas', *barom* 'ostoba'), és lehet külső (testi, pl. *béka* 'csúnya', *tehén* 'aránytalanul nagy'). Egyes állatnevek nem önmagukban, hanem állandó jelzővel együtt használatosak metaforikusan ilyen funkcióban, pl. *ravasz róka*, *szürke egér*, *magányos farkas*.

Sem a testrésznévi, sem pedig az állatnévi poliszémia nem rendszeres viszont olyan értelemben, hogy 1. akár a testrésznév vagy állatnév jelentése (a hozzá rendelt fogalom szerkezete) alapján előre tudnánk jelezni, hogy **milyen objektumokkal kapcsolatban alkalmazható** az illető szó metaforikusan, és pontosan milyen információt fog közvetíteni ezekről az objektumokról (azaz **mi lesz a szó metaforikus értelmezése**); 2. akár a közölni kívánt információhoz (pl. a megnevezendő tárgy részhez, illetve személy reális tulajdonságához és ezzel kapcsolatos értékítéléhez) elvi alapon megindokolható módon rendelni tudnánk egy testrésznevet, illetve állatnevet. Ezt csak azzal magyarázhatjuk, hogy az illető szavakkal kapcsolatban egyenként rögzítve (lexikalizálódva) van a másodlagos (metaforikus) jelentés, amelyet legfeljebb nagyon áttételesen motiválnak az illető állattal kapcsolatos ismereteink, de gyakran még motivációról sem igen beszélhetünk (pl. mi köze lenne az aljasságnak és a rosszindulatnak éppen a disznóhoz vagy a sikamlós viccek mesélésének és a szexuális túlfűtöttségnek éppen a malachoz).

Motivációról mindenekelőtt azzal kapcsolatban érdemes beszélünk, hogy a jelenségek (ti. tárgy részének testrésznévvel való megnevezése, illetve személynek állatnévvel való megnevezése) bizonyára nem véletlenül léteznek, ráadásul igen sok nyelvben (talán univerzálisan is). A gondolkodásunkban eszerint feltehetőleg lennie kell egyfajta tendenciának a világban található jelenségek antropomorf szemléletére (testrésznevek), illetve arra, hogy a számunkra nem szimpatikus személyektől megtagadjuk ember voltuk elismerését (állatnevek). Azzal, hogy ezek a gondolkodási mechanizmusok vajon tudattalanul jelen vannak-e mindannyiunk mindennapos gondolkodásában, és azzal, hogy milyen ok-okozati összefüggés van egyfelől a szó jelentései és másfelől a hozzá kapcsolódó fogalom (vagy fogalmak) szerkezete között, nem kívánok foglalkozni, de ilyen tárgyú spekulációkat bőséggel találhatunk Lakoff (1987)-ben és Lakoff/Johnson (1999)-ben.

Az adott váltakozást mutató szavak listája nem bővíthető produktív módon, és ha mégis így próbálunk eljárni, arra ugyan számíthatunk, hogy beszélgetőpartnereink észreveszi a metaforát, de valószínű, hogy értelmezni nem tudja helyesen (pl. a *János igazi hód*. mondat nem helyénvaló annak közlésére, hogy 'János kiválóan úszik / szorgalmas / nagy metszőfogai vannak.').

Más értelemben, de szintén bizonyos rendszerességet mutatnak az olyan poliszém szavak, amelyek messzemenően metaforikus nyelvi eszközökkel kifeje-

zett absztrakt fogalmi struktúrákhoz kapcsolódnak. Ezeket a fogalmi struktúrákat és a metaforikus kifejezéseket lényegében azonosítja egymással és *fogalmi metafora*-ként emlegeti a kognitív metaforaelmélet.¹¹⁶ A kognitív metaforaelmélettel itt nem kívánok még az ismertetés szintjén sem foglalkozni, viszont érdemes említeni néhány olyan példát, amelyben felvethető, hogy a főnevek poliszémiáját fogalmi metafora motiválja. A fogalmi metafora, amelyet illusztrációként felhasználunk, a jól ismert és dokumentált AZ ELMÉLETEK ÉPÜLETEK (lásd például Jäkel 1997). Az elmélet egy alapon áll, amelyre épül. Van egy szerkezete, néha felépítményről is beszélünk. Az elmélet „épületét” megerősíthetik az elméletet alátámasztó érvek, és alááshatják, megingathatják, akár le is rombolhatják a neki ellentmondók. Az elméletbe be lehet vezetni valakit, és aki jól ismeri, könnyen eligazodik és otthonosan mozog benne.

Az aláhúzott kifejezéseknek mind van egy elsődleges, valódi épületekkel kapcsolatba hozható használata, amelyre mondhatni parazitaként telepszik rá a metaforikus, elméletekre, tudásrendszerekre vonatkozó használat. Ahogy a II.3. részben ismertetett rendszeres poliszémiajelenségeket sem tekinthetjük valódi metonímiának, ugyanúgy a fogalmi metaforák kapcsán sem beszélhetünk valódi metaforáról. Az illető szavak metaforikusan motivált használata a szó önálló jelentéseként lexikalizálódott, nem érezzük rendhagyónak, költőinek, képszerűnek vagy átvitt értelműnek.

Az, hogy mely szavak tartoznak egy bizonyos fogalmi metafora által motivált poliszémiájú szavak körébe, teljesen esetleges, és pusztán a lexikalizálódás ténye határozza meg, így a meghatározott értelemben rendszeres poliszémiáról itt sem beszélhetünk. A fenti szavakkal ellentétben nem beszélünk például az elmélet ajtajáról vagy kapujáról, ablakairól, folyosóiról vagy falairól. Amennyiben mégis ezt tesszük, a kifejezéseket csak valódi metaforaként lehet értelmezni, ami külön interpretációs erőfeszítést követel meg a beszélgetőpartnertől.

Számos olyan nem kézzelfogható, nem anyagi természetű jelenség van, amelyről jelentős részben az iméntiekhez hasonló metaforikusan motivált kifejezésekkel beszélünk, így például az idő, a kommunikáció, az érzelmek és az emberi kapcsolatok (barátság, házasság stb.). Az ilyen módon motivált poliszémia összességében elsősorban az alapszókincsnek igen nagy százalékát érintheti.

II.5.4. Egyedi, metaforikusan motivált poliszémia

Az eddig említett, többé-kevésbé jól rendszerezhető vagy legalábbis csoportosítható metaforikusan motivált poliszémiajelenségeken kívül vannak olyanok is, amikor egy lexémával teljesen partikulárisan, egyedi asszociáció révén neveznek el egy tárgyat vagy jelenséget, tehát anélkül, hogy valamilyen már adott mintát követnének (mint a fenti esetekben). Így például *egér*-nek hívják az állaton kívül a számítógép egy bizonyos alkatrészét, *olló*-nak a használati tárgyon kívül egy tornamutatványt, *mesé*-nek a hiteltelennek tartott hírt vagy elbeszélést, *nyelv*-nek a számítógépek utasítására szolgáló kódrendszereket, és *holdudvar*-nak egy valakihez vagy valamihez közelálló személyek csoportját. A másodlagos jelentéseket

¹¹⁶ A kognitív metaforaelméletet megalapító munka Lakoff/Johnson (1980). Lakoff (1987) szintén ebben a szellemben íródott. Az elméletről áttekinthető összefoglalást kínál (mindenekelőtt a nyelvi anyag leírására koncentrálna) Kövecses (2002).

mindezekben az esetekben az indokolja, hogy a megnevezendő tárgy vagy jelenség hasonlít az elsődleges használat szerint denotált tárgyhoz vagy jelenséghez. Mint a fenti esetekben, itt is fontos szerepet játszik a lexikalizáltság. Úgy tűnik azonban, hogy ilyen egyedi, partikuláris metaforák jóval kreatívabban használhatók új, eddig ismeretlen vagy eddig meg nem nevezett tárgyakra és jelenségekre való utalásra, mint a fentebb említett, messzemenően mereven behatárolt rendszerebb metaforikus poliszémiacsoportok. Valószínűleg ezzel magyarázható, hogy aránylag csekély számú olyan szó van, amelynek a metaforikusan motivált másodlagos jelentése az alapszókincshez tartozna, viszont rendkívül nagy súllyal szerepelnek ilyen használatok a szaknyelvekben (lásd az iménti példákat is) és csoportnyelvekben.

II.6. ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KITEKINTÉS

A jelen fejezet írása során azt tartottam a legfontosabbnak, hogy minél átfogóbb és minél differenciáltabb képet nyújtsak a magyar főnevek poliszémiájáról, és hogy (félíg-meddig kísérletképpen) túllépjek a poliszémia leírása során a kutatásban tulajdonképpen teljesen egyeduralkodó sémán, amely szerint igen kis számú jelenségből (egy-egy a fenti értelemben vett poliszémiatípus egy-egy példájából) próbálnak messzemenő következtetéseket levonni a szókincs egészére nézve. Eddig tudomásom szerint senki nem kísérelte meg, hogy egy nyelv összes rendszeres poliszémiatípusát megpróbálja feltérképezni (leszámítva talán Apresjan 1973 vázlatát és Buitelaar 1998 kísérletét, amelyet teljes kudarcként értékelek). Az itt közölt leírást éppen ezért elsősorban heurisztikus jellegűnek szánom: nem lezárt eredménynek, hanem későbbi diszkussziós alapnak.

A leírás során hasznosnak tartottam a metonimikusan, metaforikusan, aktív zónák és kényszerített típusegyeztetés által motivált jelentésvariációk megkülönböztetését, amelyek a szó szerinti használat keretein belül maradnak, valamint a valódi metonímia és a valódi metafora mint önálló jelenségek megemléztetését, amelyek érvényesülése a szó átvitt értelmű használatához, bizonyos értelemben közvetett értelmezéséhez vezet. Valószínűleg ezek mellett további tényezőként kell számon tartanunk a beszélő kényelme által indokolt rövidítéseket, amelyek a rendszeres poliszémiajelenségek jelentős részét motiválni látszanak. Azt is látnunk kellett viszont, hogy (a világos esetek mellett) különösen a rendszeres poliszémiajelenségek kapcsán a különféle motivációs tényezők alig választhatók el egymástól, talán éppen azért, mert kölcsönösen erősítik egymás hatását (így például a metonimikus motiváció és a rövidítés).

Egy fontos, világosan kirajzolódó következtetés mindenesetre az, hogy valódi rendszeres poliszémia nemigen létezik. A rendszeres jelentésvariációs minták termékenységet rendre korlátozza a lexikalizálódás és az akadályozás, aminek következtében a rendszeres és nem rendszeres poliszémia között teljességgel elmosódik a határ. Ennél stabilabbnak tűnik a metonimikus és metaforikus motiváltságú variációk szembeállítás.

Bár úgy gondolom, a felsorolt fogalmak segítségével sikerült valamit mondani a leírandó jelenségekről, de egyáltalán nem biztos, hogy ezen fogalmak mentén magyarázhatjuk őket a legmegfelelőbb módon. A jelenségek magyarázatának fontos része lenne annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy milyen mentális reprezentációkkal modellezhetők a felfedett szabályszerűségek és tendenciák. Ezt a kérdést eddig egyáltalán nem tárgyaltam; az alábbiakban nagyon vázlatosan ismertetek néhány feltételt, amelyeket megítélésem szerint teljesíteniük kell a kérdéses reprezentációknak. A kérdést kissé részletesebben (bár szintén nem kellő részletességgel) Pethő (2001)-ben vizsgálom meg.

Semmiképp nem tűnik helytállónak először is az a többek között Bierwisch (1983a) és Dölling (1992) által képviselt elképzelés, amely szerint a rendszeres poliszémiát kizárólag általános fogalmi műveletekkel kell megragadnunk, ez a megközelítés ugyanis nem vehet tudomást a jelenség igen nagy arányban idioszinkratikus jellegéről, és így végzetes mértékben túlgenerál.

Másfelől semmiképp nem lehet adekvát az a modell sem, amely szerint az egyes szavak jelentésábrázolásában egyenként kell kikötni a variációs lehetőségeket, ezáltal ugyanis nem ragadnánk meg a részleges rendszeresség tényét, és — ami ennél még fontosabb — azt a tényt, hogy a poliszémia (különösen, de nem kizárólag a rendszeres) döntően nem nyelvspecifikus, hanem különböző nyelvekben igen hasonlóan jelentkezik.

A helyes megközelítésnek a metonimikusan motivált poliszémia leírásában egy olyan jelentésrepresentáció tűnik, amely a szavakhoz komplex, hierarchikusan szervezett fogalmakat rendel hozzá, amelyek bizonyos általános fogalmi műveletekkel együttműködve kijelölik a poliszém szó potenciális olvasatainak körét. A jelentésrepresentáció „belelát” ezekbe a fogalmi reprezentációkba, és képes bizonyos részeit előtérbe helyezni. Ez utóbbi részek lesznek (durván leegyszerűsítve) az olvasatok. Másrészt viszont az egyes szó jelentésábrázolásában kiköthető az is, hogy bizonyos, a szóhoz kapcsolódó fogalom szerkezete által megengedett olvasatok az adott szónál nem jelentkezhetnek, illetve hogy egyes általános fogalmi műveletek az adott szó esetében nem érvényesülhetnek. Ilyen rendszert javasol Kilgarriff (1992) a DATR nevű számítógépes tudásrepresentációs rendszert felhasználva és Pethő (2001) a kétszintű szemantika bizonyos elgondolásait és egy részletesen ki nem fejtett sémaelméleti tudásrepresentációt alapul véve.

A metaforikusan motivált poliszémia leírásában alighanem differenciálnunk kell a „rendszeres”, fogalmi metaforákhoz kapcsolható variáció és a teljesen rendszertelen, egyes szavaknál fellépő variáció között (l. II.5. rész). Az előbbi magyarázatában és leírásában a kognitív metaforaelmélet által megfogalmazott elméletek szolgálhatnak a leginkább fogódzóként. Az utóbbival kapcsolatban azonban tudomásom szerint a kognitív metaforaelméletnek sincs épkezézláb mondanivalója, bár a jelenség igen termékeny volta kívánatossá tenné, hogy leírjuk esetleges szabályszerűségeit és tendenciáit, és valamiféle magyarázatot adjunk rá.

Érdekes kérdés, hogy hogyan nézhetne ki egy olyan szótármodell, amely integrálja önmagában mind a metonimikusan, mind a metaforikusan motivált poliszémiát. Mindenekelőtt azt tartom elgondolkodtatónak, hogy hogyan viszonyul egymáshoz az a komplex, hierarchikus fogalmi rendszer, amely a metonimikus poliszémia adekvát leírásához nélkülözhetetlen, és az a tudásrendszer, amely a „rendszeres” metaforikus poliszémiajelenségek (ha úgy tetszik, fogalmi metaforák) leírásához szükséges. Azonos-e ez a két tudásrendszer egymással? Ha igen, pontosan miben különbözik az a mód, ahogyan a metonimikus poliszémiajelenségeket hozzuk létre ebből a tudásrendszerből és az a mód, ahogyan a fogalmi metaforákat. Ha a két tudásrendszer nem azonos egymással, milyen fajta kölcsönhatásban állnak?¹¹⁷ Úgy gondolom, a jövő lexikális szemantikai

¹¹⁷ Hangsúlyozni szeretném, hogy itt nem egymásnak ellentmondó háttérfeltevésekkel rendelkező elméletek (pl. a kétszintű szemantika és a kognitív metaforaelmélet) „összeházasításáról” beszélünk vagy ennek szükségességét kívánom sugallni. Csupán azt állítom, hogy világosan különböző, de egyformán némileg rendszeres jelenségekkel állunk szemben (a metaforikusan és metonimikusan motivált poliszémiával), és egy adekvát lexikális szemantikai elméletnek mindkét fajta jelenségről mondania kell tudni valamit. Amikor a fenti szövegben fogalmi metaforákról beszélek, ezzel a kifejezéssel pusztán a bizonyos szempontból rendszeres, metaforikusan motivált poliszémiajelenségekre kívánok utalni, és nem e jelenségek leírásának mikéntjére a kognitív metaforaelmélet keretében.

kutatásának rendkívül fontos feladata az efféle kérdések tisztázása, de attól tartok, a kutatás jelen stádiumában még attól is igen messze vagyunk, hogy egyáltalán a helyes kérdéseket fel tudjuk tenni.

Összegzés

Disszertációmban az Előszóban vállalt célkitűzéseknek igyekeztem eleget tenni:

Az I. fejezetben részletes áttekintést láthattunk a poliszémiával foglalkozó kortárs szakirodalomról. Szemléltettem, hogy a poliszémiakutatás tudományszociológiai, koncepcionális és terminológiai szempontból is rendkívül széttöredezett, aminek eredményeként nem könnyű azt sem megítélni, hogy a különböző szerzők (akár látszólag azonos, akár nyilvánvalóan eltérő terminológiát alkalmazva) mikor beszélnek egyáltalán azonos jelenségekről, mikor egyeznek vagy ütköznek ténylegesen álláspontjaik, és mikor beszélnek el pusztán egymás mellett.

A szakirodalmi áttekintő fejezet új és eredeti felismerésnek mondható végkövetkeztetése az, hogy míg a tágan értelmezett poliszémiáról szóló szakirodalom igen eltérő háttérfeltevésekre támaszkodva, nem egységes terminológiát mozgatva látszólag egymásnak ellentmondó vagy legalábbis egymással összeegyeztethetetlen magyarázatokat kínál a poliszémia jelenségére, ezek az ellentmondások valójában csak látszólagosak: részben a terminológia különbözőségére vezethetők vissza, részben pedig arra, hogy a különböző szerzők és iskolák más-más jellegű poliszémiajelenségekre koncentrálnak, és az ezekkel kapcsolatos felismeréseiket tévesen túláltalánosítják. Valójában jóval koherensebb kép alakul ki a poliszémiáról, ha egymás mellé tesszük az egyes megközelítések elemzéseit, mint amire számítanánk.

Emellett az átfogó eredmény mellett felhívtam a figyelmet az egyes megközelítésekkel kapcsolatos partikuláris (de megítélésem szerint nagy horderejű) problémákra, érvekkel alátámasztva állást foglaltam megoldásaik elfogadhatóságának kérdésében, valamint azt illetően, hogy egymáshoz képest milyen mértékben képesek a jelenségek leírására és magyarázatára.

A II fejezet két lényeges eredményt tartalmaz:

1. Explikálom (részben követve a szakirodalmat, részben szembehelyezkedve vele) a rendszeres poliszémia fogalmát (és több járulékos fogalmat), szembeállítva más jellegű jelenségekkel. Így, bár nem javaslok olyan formális poliszémiaelméletet, amelyben bemutatom, hogy hogyan lehetnek reprezentálva a szójelentések az elmében, a végrehajtott fogalmi tisztázások és szembeállítások megítélésem szerint sokat elárulnak a tárgyalt jelenségek mibenlétéről és pszichológiai hátteréről.

2. A magyar főnevek körében található rendszeres poliszémiajelenségeknek részletes listáját ismertetem. Ezt az eredményt azért gondolom lényegesnek, mert az eddigi irodalomban soha nem történt kísérlet arra, hogy komoly elméleti alapra támaszkodva feltárják bármely nyelv főnévi rendszeres poliszémiatípusainak tel-

jességét. Így mindeddig arról sem rendelkezünk megbízható információkkal, hogy az irodalomban tárgyalt rendszeres jelenségek mekkora horderejűek, azaz ténylegesen a szótár mekkora részét érintik. Az egyetlen hasonló kísérletnek, Apresjan 1973-nak nem volt komoly elméleti alapja, ti. ha az I. fejezetben áttekintett irodalom felismeréseinek tükrében tekintünk vissza rá, észre kell vennünk, hogy teljesen összemosza a rendszeres és a nem rendszeres poliszémia kategóriáját. Csupán az igék körében találunk hasonló célú, igen sikeres munkát, ti. Levin 1993-at, amely a szintaktikai alternációt, és részben egyszersmind rendszeres poliszémiát is mutató igeosztályokat sorolja fel és csoportosítja, teljességre törekedve.

Áttekintésem váratlan, a szakirodalomban eddig nem említett, így új eredményként értékelhető következtetések levonását tette lehetővé: Egyrészt kiderült belőle, hogy a lexikális akadályozás jelentős mértékben behatárolni látszik a rendszeres poliszémiajelenségek érvényesülését. Másrészt igen számos példa arra utal, hogy a rendszeres poliszémiát sok esetben nem annyira a metonímia mint fogalmi viszony, hanem inkább a gazdaságosságra, a mondandónk minél tömörebb megfogalmazására való törekvés motiválja.

Bár e két témához képest kevesebb teret kapott a dolgozatban, és ennek következtében vázlatosabb is, eredeti és saját ötlet a nem rendszeres poliszémiajelenségek tipológiája, amely a II. fejezetet zárja. Tudomásom szerint a szakirodalomban soha nem történt kísérlet annak felmérésére, hogy milyen jelenségek tartoznak ebbe a kategóriába.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- ANDERSON, JOHN R. 1983. *The architecture of cognition*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- APRESJAN, J. D. 1973. Regular polysemy. *Linguistics* 142, 5-32.
- ASHER, NICHOLAS M.–JAMES PUSTEJOVSKY 2000. *The metaphysics of words in contexts*. Kézirat, Brandeis University/University of Texas.
- BARCELONA, ANTONIO (szerk.) 2000. *Metaphor and metonymy at the crossroads: a cognitive perspective*. Mouton de Gruyter, Berlin/New York.
- BIBOK KÁROLY 1998. A hív és a küld igék konceptuális szemantikai vizsgálata. *Magyar Nyelv* 94, 436-46.
- 1999. A könyv-típusú szavak poliszémiája. In: GECSŐ T., szerk., *Poliszémia, homonímia. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 2)* Tinta, Budapest, 24-30.
- 2000. Conceptual semantic investigations in Russian and Hungarian. In: G. SZÉPE, szerk., *Applied Russian studies in Hungary*. Krónika, Pécs, 15-32.
- 2003. A szójelentés lexikai pragmatikai megközelítése. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 20, 37-77.
- BIBOK, KÁROLY/ENIKŐ NÉMETH T. 2001. How the lexicon and context interact in the meaning construction of utterances. In: E. Németh T.–K. Bibok (szerk., 2001), 289-320.
- BIERWISCH, MANFRED 1981. *Die Integration autonomer Systeme - Überlegungen zur kognitiven Linguistik*. Dissertation B. Kézirat. Berlin.
- 1983a. Semantische und konzeptuelle Repräsentation lexikalischer Einheiten. In: R. RŮŽIČKA–W. MOTSCH, szerk., *Untersuchungen zur Semantik. (studia grammatica XXII)* Akademie-Verlag, Berlin, 61-99.
- 1983b. *Essays in the psychology of language. (Linguistische Studien, Reihe A Arbeitsberichte 114)* Akademie der Wissenschaften der DDR, Zentralinstitut für Sprachwissenschaft, Berlin.
- 1997. Lexical information from a minimalist point of view. In: C. WILDER–H.-M. GARDNER–M. BIERWISCH, szerk., *The role of economy principles in linguistic theory. (studia grammatica 40)* Akademie-Verlag, Berlin, 227-66.
- BIERWISCH, MANFRED–EWALD LANG (szerk.) 1987. *Grammatische und konzeptuelle Aspekte von Dimensionsadjektiven. (studia grammatica XXVI + XXVII)* Akademie-Verlag, Berlin.
- (szerk.) 1989. *Dimensional adjectives: grammatical structure and conceptual interpretation*. Springer, New York/Berlin.

- BLUTNER, REINHARD 1985. Prototyp-Theorien und strukturelle Prinzipien der mentalen Kategorisierung. In: R. BLUTNER–A. STRIGIN, szerk., *Generische Sätze, Prototypen und Defaults. (Linguistische Studien, Reihe A Arbeitsberichte 114)* Akademie der Wissenschaften der DDR, Zentralinstitut für Sprachwissenschaft, Berlin, 86-135.
- 1995. Prototypen und kognitive Semantik. In: G. HARRAS, szerk., *Die Ordnung der Wörter.* de Gruyter, Berlin, 227-70.
- 1998a. Lexical pragmatics. *Journal of Semantics* 15, 115-62.
- 1998b. Lexical underspecification and pragmatics. In: P. Ludewig–B. Geurts (szerk., 1998), 141-71.
- 2002. Bidirektionale Optimalitätstheorie. *Kognitionswissenschaft* 9, 158-68.
- BLUTNER, REINHARD–TORGRIM SOLSTAD 2001. Two case studies in lexical pragmatics. In: E. Németh T.–K. Bibok (szerk., 2001), 11-28.
- BOUILLON, PIERRETTE–FEDERICA BUSA 2001. Qualia and the structuring of verb meaning. In: P. Bouillon–F. Busa (szerk., 2001), 149-67.
- BOUILLON, PIERRETTE–FEDERICA BUSA (szerk.) 2001. *The language of word meaning.* CUP, Cambridge.
- BRUGMAN, CLAUDIA 1981. *Story of over.* University of California at Berkeley, Berkeley. M.A. thesis.
- BUITELAAR, PAUL 1998. *CORELEX: Systematic polysemy and underspecification.* Brandeis University, Waltham. Ph.D. dissertation. Kézirat.
- CARAMAZZA, A.–E. GROBER 1976. Polysemy and the structure of the subjective lexicon. In: C. RAMEH, szerk., *Semantics: theory and application.* Georgetown University Press, Washington D.C., 181-206.
- CARLSON, GREGORY N.–FRANCIS JEFFRY PELLETIER (szerk.) 1995. *The generic book.* University of Chicago Press, Chicago/London.
- CLAHSEN, HARALD 1999. Lexical entries and rules of language: A multidisciplinary study of German inflection. *Behavioral and Brain Sciences* 22, 991-1060.
- COPESTAKE, ANN–T. BRISCOE 1996. Semi-productive polysemy and sense extension. In: J. Pustejovsky–B. Boguraev (szerk., 1996), 15-67.
- CRUSE, DAVID ALAN 1986. *Lexical semantics.* CUP, Cambridge.
- 1992. Monosemy vs. polysemy. *Linguistics* 30, 577-99.
- 1995. Polysemy and related phenomena from a cognitive linguistic viewpoint. In: P. Saint-Dizier–E. Viegas (szerk., 1995), 31-49.
- 1999. Lexical facets: between monosemy and polysemy. In: S. BECKMANN–P.-P. KÖNIG–G. WOLF, szerk., *Sprachspiel und Bedeutung. Festschrift für Franz Hundsnerscher zum 65. Geburtstag.* Niemeyer, Tübingen, 25-36.

- 2000a. *Meaning in language. An introduction to semantics and pragmatics.* Oxford University Press, Oxford.
- 2000b. Aspects of the micro-structure of word meanings. In: Y. Ravin–C. Leacock (szerk., 2000), 30-51.
- CSATÁR PÉTER–FARKAS ORSOLYA–PETHŐ GERGELY 2002. *Szemantikai intuíciók mint nyelvészeti adatok.* Debreceni Egyetem, Debrecen. Kézirat.
- CUYCKENS, B.–B. ZAWADA (szerk.) 2001. *Polysemy in Cognitive Linguistics.* Benjamins, Amsterdam/Philadelphia.
- DEANE, PAUL D. 1987. *Semantic theory and the problem of polysemy.* University of Chicago, Chicago. Ph.D. Dissertation. Kézirat.
- 1988. Polysemy and cognition. *Lingua* 75, 325-61.
- DOWTY, DAVID R. 1991. Thematic proto-roles and argument selection. *Language* 67, 547-619.
- DÖLLING, JOHANNES 1992. Polysemy and sort coercion in semantic representations. In: P. BOSCH–P. GERSTL, szerk., *Discourse and lexical meaning. (Arbeitspapiere des Sonderforschungsbereichs 340 Bericht Nr. 30)*, 61-78.
- 1994. Sortale Selektionsbeschränkungen und systematische Bedeutungsvariationen. In: M. SCHWARZ, szerk., *Kognitive Semantik/Cognitive Semantics. Ergebnisse, Probleme, Perspektiven.* Narr, Tübingen, 41-59.
- 2001a. *Systematische Bedeutungsvariationen: Semantische Form und kontextuelle Interpretation. (Linguistische Arbeitsberichte 78)* Institut für Linguistik, Universität Leipzig, Leipzig.
- 2001b [1995]. Ontological domains, semantic sorts and systematic ambiguity. In: J. Dölling (2001a), 71-92.
- 2001c. Prolog. In: J. Dölling (2001a), 7-28.
- EVANS, ROGER–GERALD GAZDAR 1996. DATR: a language for lexical knowledge representation. *Computational Linguistics* 22, 167-216.
- FILLMORE, CHARLES J. 1985. Frames and the semantics of understanding. *Quaderni di semantica* 6, 222-54.
- FODOR, JERRY A.–ERNEST LEPORE 1998. The emptiness of the lexicon: Reflections on James Pustejovsky's The Generative Lexicon. *Linguistic Inquiry* 29, 269-88.
- GEERAERTS, DIRK 1993. Vagueness's puzzles, polysemy's vagaries. *Cognitive Linguistics* 4, 223-72.
- 1995. Representational formats in cognitive semantics. *Folia Linguistica* 29/1-2, 21-41.

- GOLDBERG, ADELE 1995. *Constructions. A Construction Grammar approach to argument structure*. University of Chicago Press, Chicago/London.
- HASPELMATH, MARTIN 2002. *Understanding Morphology*. Arnold, Oxford.
- HENDRIKS, HERMAN 1993. *Studied flexibility: categories and types in syntax and semantics*. University of Amsterdam, Amsterdam. Ph.D. dissertation
- JACKENDOFF, RAY 1983. *Semantics and cognition*. MIT Press, Cambridge, MA/London.
- JAKOBSON, ROMAN 1983 [1956]. Der Doppelcharakter der Sprache und die Polarität zwischen Metaphorik und Metonymik. In: A. HAVERKAMP, szerk., *Theorie der Metapher. (Wege der Forschung 389)* Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 163-74.
- JÄKEL, OLAF 1997. *Metaphern in abstrakten Diskurs-Domänen. Eine kognitiv-linguistische Untersuchung anhand der Bereiche Geistestätigkeit, Wirtschaft und Wissenschaft*. Frankfurt am Main/Berlin/Bern: Peter Lang.
- JOHNSON, MARK 1987. *The body in the mind: The bodily basis of meaning, imagination, and reason*. University of Chicago Press, Chicago/London.
- KAMP, HANS-BARBARA HALL PARTEE 1995. Property theory and compositionality. *Cognition* 57, 129-91.
- KÁLMÁN LÁSZLÓ év nélkül [2000]. *Poliszémia és homonímia. Lexikonmunkálat (összefoglaló)*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. Kézirat.
- 2001. *Konstrukciós nyelvtan. Nem transzformációs nyelvtanok III. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 8)* Tinta, Budapest.
- KÁROLY SÁNDOR 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai, Budapest.
- KAUFMANN, INGE 1991. *Semantik der wegbezogenen Präpositionen des Deutschen. (Theorie des Lexikons. Arbeiten des Sonderforschungsbereichs 282 Nr. 8)* Düsseldorf.
- 1995. Positionsverben und Richtung. *Kognitionswissenschaft* 4, 154-65.
- KEEFE, ROSANNA 2000. *Theories of vagueness*. CUP, Cambridge.
- KELLER, RUDI 1989. Erklärung und Prognose von Sprachwandel. *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* 42, 385-98.
- 1994. *On language change: the invisible hand in language*. Routledge, London.
- KIEFER, FERENC 1995. Cognitive linguistics: a new paradigm? *Linguistics in the Morning Calm* 3, 93-111.
- év nélkül [2000]. *Jelentélmélet*. Corvina, Budapest.
- 2001. Előszó. In: MARTINKÓ ANDRÁS (2001), 5-17.
- KIEFER FERENC-LADÁNYI MÁRIA 2000. A szóképzés. In: KIEFER F., szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai, Budapest, 137-64.

- KILGARRIFF, ADAM 1992. *Polysemy*. University of Sussex, Brighton. Ph.D. dissertation. Kézirat.
- 1995. Inheriting polysemy. In: P. Saint-Dizier–E. Viegas (szerk., 1995), 319-35.
- 1998. "I don't believe in word senses". *Computers and the Humanities* 31, 91-113.
- KILGARRIFF, ADAM–GERALD GAZDAR 1995. Polysemous relations. In: F. R. PALMER, szerk., *Grammar and meaning: Essays in honor of Sir John Lyons*. CUP, Cambridge, 1-25.
- KLEIBER, GEORGES 1993. *Prototypensemantik. Eine Einführung*. Narr, Tübingen.
- 1999. *Problèmes de sémantique. La polysémie en questions*. Presses Universitaires du Septentrion, Villeneuve d'Ascq (Nord).
- KONERDING, KLAUS-PETER 1993. *Frames und lexikalisches Bedeutungswissen. Untersuchungen zur linguistischen Grundlegung einer Frametheorie und zu ihrer Anwendung in der Lexikographie*. Niemeyer, Tübingen.
- 1997. Grundlagen einer linguistischen Schematheorie und ihr Einsatz in der Semantik. In: I. POHL, szerk., *Methodologische Aspekte der Semantikforschung*. Lang, Frankfurt am Main/Berlin/Bern, 57-84.
- KÖVECSES, ZOLTÁN 2002. *Metaphor: a practical introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- KÖVECSES, ZOLTÁN–GÜNTHER RADDEN 1998. Metonymy: Developing a cognitive linguistic view. *Cognitive Linguistics* 9, 37-79.
- KRIFKA, MANFRED–K. WENGER 1990. Graduierung und Dimension. Eine Diskussion von "Grammatische und konzeptuelle Aspekte von Dimensionsadjektiven". *Linguistische Berichte* 130, 478-504.
- LAKOFF, GEORGE 1987. *Women, fire, and dangerous things. What categories reveal about the mind*. University of Chicago Press, Chicago/London.
- LAKOFF, GEORGE–MARK JOHNSON 1980. *Metaphors we live by*. University of Chicago Press, Chicago/London.
- 1999. *Philosophy in the flesh. The embodied mind and its challenge to Western thought*. Basic Books, New York.
- LANDMAN, FRED 1989. Groups, I. *Linguistics and Philosophy* 12, 559-605.
- LANG, EWALD 1994. Semantische vs. konzeptuelle Struktur: Unterscheidung und Überschneidung. In: M. SCHWARZ, szerk., *Kognitive Semantik/Cognitive Semantics. Ergebnisse, Probleme, Perspektiven*. Narr, Tübingen, 25-40.
- 1995. Das Spektrum der Antonymie. Semantische und konzeptuelle Strukturen im Lexikon und ihre Darstellung im Wörterbuch. In: G. HARRAS, szerk., *Die Ordnung der Wörter*. de Gruyter, Berlin, 30-98.
- LANGACKER, RONALD W. 1984. Active zones. *BLS* 10, 172-88.

- 1987. *Foundations of cognitive grammar. I. Theoretical prerequisites.* Stanford University Press, Stanford.
- 1991. *Concept, image and symbol: the cognitive basis of grammar.* de Gruyter, Berlin.
- LASCARIDES, ALEX/ANN COPESTAKE 1998. Pragmatics and word meaning. *Journal of Linguistics* 34, 387-414.
- LEECH, GEOFFREY 1974. *Semantics.* Penguin, Harmondsworth.
- LEHRER, ADRIENNE 1974. Homonymy and polysemy: measuring similarity of meaning. *Language Sciences* 32, 33-8.
- LEVIN, BETH 1993. *English verb classes and alternations: A preliminary investigation.* University of Chicago Press, Chicago/London.
- LEVIN, BETH–MALKA RAPPAPORT HOVAV 1991. Wiping the slate clean: a lexical semantic exploration. *Cognition* 41, 123-51.
- LUDEWIG, PETRA–BART GEURTS (szerk.) 1998. *Lexikalische Semantik aus kognitiver Sicht. Perspektiven im Spannungsfeld linguistischer und psychologischer Modellierungen.* Narr, Tübingen.
- LYONS, JOHN 1977. *Semantics.* CUP, Cambridge.
- MAIENBORN, CLAUDIA 1996. *Situation und Lokation. (Studien zur deutschen Grammatik 53)* Stauffenburg, Tübingen.
- MARTINKÓ ANDRÁS 2001. *A szó jelentése.* Lazi, Szeged.
- MATTHEWS, PETER H. 1991. *Morphology.* 2. kiadás. Cambridge: CUP.
- MCCAWLEY, JAMES D. 1968. The role of semantics in a grammar. In: E. BACH–R. T. HARMS, szerk., *Universals in linguistic theory.* Holt, Rinehart and Winston, New York, 124-69.
- MEYER, ROLF 1994. Probleme von Zwei-Ebenen-Semantiken. *Kognitionswissenschaft* 4, 32-46.
- NÉMETH T., ENIKŐ–KÁROLY BIBOK (szerk.) 2001. *Pragmatics and the flexibility of word meaning.* Elsevier, Amsterdam/Oxford.
- NERLICH, BRIGITTE–ZAZIE TODD–VIMALA HERMAN–DAVID D. CLARKE (szerk.) 2003. *Polysemy: flexible patterns of meaning in mind and language. (Trends in Linguistics Studies and Monographs 142)* de Gruyter, Berlin.
- NERLICH, BRIGITTE–DAVID D. CLARKE 1997. Polysemy: patterns of meaning and patterns in history. *Historiographica Linguistica* 26, 349-85.
- NEWMAYER, FREDERICK 1975. *English aspectual verbs.* Mouton, The Hague/Paris/New York.
- NORRICK, N. R. 1981. *Semiotic principles in semantic theory.* Benjamins, Amsterdam/Philadelphia.

- NUNBERG, GEOFFREY 1978. *The pragmatics of reference*. IULC, Indianapolis/Bloomington.
- 1979. The non-uniqueness of semantic solutions - polysemy. *Linguistics and Philosophy* 3, 143-84.
- 1984. Individuation in context. *WCCFL* 3, 203-17.
- 1993. Indexicality and deixis. *Linguistics and Philosophy* 16, 1-43.
- 1996 [1995]. Transfers of meaning. In: J. Pustejovsky–B. Boguraev (szerk., 1996), 109-32.
- NUNBERG, GEOFFREY–ANNIE ZAENEN 1992. Systematic polysemy in lexicology and lexicography. In: H. TOMMOLA ÉS MTSAI, szerk., *Proceedings of Euralex II*.
- NUTTER, J. TERRY 1996. Review of James Pustejovsky: *The Generative Lexicon*. *Computational Linguistics* 22, 275-6.
- OOI, VINCENT B. Y. 1998. *Computer corpus lexicography*. (Edinburgh Textbooks in Empirical Linguistics) Edinburgh University Press, Edinburgh.
- PANMAN, O. 1982. Homonymy and polysemy. *Lingua* 58, 105-36.
- PARTEE, BARBARA HALL–MATS E. Rooth 1983. Generalized conjunction and type ambiguity. In: R. BÄUERLE–C. SCHWARZE–A. V. STECHOW, szerk., *Meaning, use and interpretation of language*. de Gruyter, Berlin, 361-83.
- PAUSE, PETER–ACHIM BOTZ–MARKUS EGG 1995. Partir c'est quitter un peu. A two-level approach to polysemy. In: U. EGLI, szerk., *Lexical knowledge in the organization of language*. (Current issues in linguistic theory 114) Benjamins, Amsterdam/Philadelphia, 245-82.
- PETHŐ GERGELY 1998. A *száj* szó jelentésének kognitív szemantikai leírása. *Folia Uralica Debreceniensia* 5, 133-202.
- 2000. *Mi a poliszémia és mit hívnak poliszémiának?* MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. Előadás az ELTE Elméleti Nyelvészet doktori iskola doktori szemináriumán, 2000. 09. 26.
- 2001. Konzeptuelle Fokussierung. Bemerkungen zur Behandlung der Polysemie in der Zwei-Ebenen-Semantik. In: P. KOCSÁNY–A. MOLNÁR, szerk., *Wort und (Kon)text*. Lang, Frankfurt am Main/Berlin/Bern, 49-101.
- PINKER, STEVEN 1999. *Words and rules*. Basic Books, New York.
- PUSTEJOVSKY, JAMES 1991. The generative lexicon. *Computational Linguistics* 17, 409-41.
- 1995. *The generative lexicon*. MIT Press, Cambridge, MA/London.
- 1998. Generativity and explanation in semantics: a reply to Fodor and Lepore. *Linguistic Inquiry* 29, 289-311.

- 2000a. Events and the semantics of opposition. In: C. L. TENNY–J. PUSTEJOVSKY, szerk., *Events as grammatical objects: the converging perspectives of lexical semantics and syntax. (CSLI Lecture Notes 100)* CSLI, Stanford, 445-82.
- 2000b. Lexical shadowing and argument closure. In: Y. Ravin–C. Leacock (szerk., 2000), 68-90.
- 2001. Type construction and the logic of concepts. In: P. Bouillon–F. Busa (szerk., 2001), 91-123.
- PUSTEJOVSKY, JAMES–BRANIMIR BOGURAEV 1993. Lexical knowledge representation and natural language processing. *Artificial Intelligence* 63, 193-223.
- (szerk.) 1996. *Lexical semantics. The problem of polysemy*. Clarendon, Oxford.
- PUSTEJOVSKY, JAMES–PIERRETTE BOUILLON 1996 [1995]. Aspectual coercion and logical polysemy. In: J. Pustejovsky–B. Boguraev (szerk., 1996), 133-62.
- QUINE, WILLIAM V. O. 1960. *Word and object*. MIT Press, Cambridge, MA/London.
- RAVIN, Yael–CLAUDIA LEACOCK (szerk.) 2000. *Polysemy: theoretical and computational approaches*. Oxford University Press, Oxford.
- READ, STEPHEN 2001 [1995]. *Bevezetés a logika filozófiájába*. Kossuth, Budapest.
- RIEMER, NICK 2002. Remetonymizing metaphor: hypercategories in semantic extension. *Cognitive Linguistics* 12, 379-401.
- RUHL, CHARLES 1989. *On monosemy. A study in linguistic semantics*. SUNY Press, Stony Brook.
- SAINT-DIZIER, PATRICK–E. VIEGAS (szerk.) 1995. *Computational lexical semantics*. CUP, Cambridge.
- 1995. An introduction to lexical semantics from a linguistic and a psycholinguistic perspective. In: P. Saint-Dizier–E. Viegas (szerk., 1995), 1-29.
- SCHWARZ, MONIKA 1992. *Einführung in die Kognitive Linguistik*. Francke, Tübingen/Basel.
- SCHWARZE, CHRISTOPH–MARIE-THERES SCHEPPING 1995. Polysemy in a two-level-semantics. In: U. EGLI, szerk., *Lexical knowledge in the organization of language. (Current issues in linguistic theory 114)* Benjamins, Amsterdam/Philadelphia, 283-300.
- SORENSEN, ROY A. 2001. *Vagueness and contradiction*. Oxford University Press, Oxford.
- STEEDMAN, MARK 1993. Categorical grammar. Tutorial overview. *Lingua* 90, 221-58.

- SZILÁGYI N. SÁNDOR 1996. *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár.
- TAYLOR, JOHN R. 1994. The two-level approach to polysemy. *Linguistische Berichte* 149, 3-26.
- 1995a. *Linguistic categorization. Prototypes in linguistic theory*. 2. kiadás. Oxford University Press, Oxford.
- 1995b. Approaches to word meaning: the network model (Langacker) and the two-level model (Bierwisch) in comparison. In: R. DIRVEN–J. VANPARYS, szerk., *Current approaches to the lexicon*. Lang, Frankfurt am Main/Berlin/Bern, 3-26.
- 2003. Polysemy's paradoxes. *Language Sciences* 25, 637-55.
- TEN HACKEN, PINS 1998. Review of James Pustejovsky: The Generative Lexicon. *Natural Language Engineering* 4, 283-6.
- TENNY, CAROL L. 1994. *Aspectual roles and the syntax-semantics interface*. (Studies in Linguistics & Philosophy 52) Kluwer, Dordrecht.
- TUGGY, DAVID 1993. Ambiguity, polysemy and vagueness. *Cognitive Linguistics* 4, 273-90.
- ULLMANN, STEVEN 1957. *The principles of semantics: A linguistic approach to meaning*. Blackwell, Oxford.
- WILKS, YORICK 2001. The "Fodor"-FODOR fallacy bites back. In: P. Bouillon–F. Busa (szerk., 2001), 75-85.
- ZSILKA JÁNOS 1971. *Nyelvi rendszer és valóság*. Akadémiai, Budapest.